

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУНИЦЬКИЙ МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ

УДК 321.011.5:316.62

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В
УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (М. П. Куницький)

Науковий керівник – **ОСТАПЕНКО Марина Анатоліївна**, доктор
політичних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Куницький М. П. Детермінанти та прояви політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

У дисертації запропоновані до осмислення нові аспекти розуміння політичної поведінки як складової та показника розвитку демократичної політичної культури. Політична поведінка досліджується в умовах демократичних змін суспільства, зокрема виокремлюються особливості взаємозумовленості детермінант і зовнішніх проявів політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп українського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі авторського обґрунтування політичної поведінки як феномену, що відтворює причинно-наслідкові зв'язки з політичною культурою та політичною соціалізацією, а в умовах трансформаційного суспільства може мати зворотній вплив - від наслідку до причини. Визначено, що зміст поняття політичної поведінки є ширшим за змістовно близькі – політична участь, політична активність, політична пасивність, політична діяльність, політична бездіяльність та інші. Політична поведінка осмислюється як така, що з одного боку, органічно зумовлюється особливостями політичної свідомості, політичної культури та соціалізації, а з іншого – може змінювати сутність і характер політичних цінностей, стереотипів, поглядів, установок тощо.

Окреслені детермінанти, які визначають особливості політичної поведінки в умовах демократичної трансформації: ефективність інститутів демократичної політичної системи; «ресурси» політичної поведінки; попередній досвід політичної участі; рівень розвитку громадянського

суспільства; сформованість демократичних традицій, цінностей, досвіду демократії; атмосфера «здорової», змагальної конкуренції виборів; довіра до органів влади, політичних інститутів, політичної системи загалом; баланс між політичною апатією та масовою громадянською залученістю; ступінь задоволення демократією та демократичними змінами; наступність політичної еліти, стабільність векторів її політичних орієнтацій; ступінь радикалізації політичної свідомості та інші.

Поглиблено розуміння зовнішніх проявів політичної поведінки (впливу особливостей політичної системи, політичного режиму, політичної соціалізації різних суб'єктів політики тощо), та акцентовано увагу на спонтанних реакціях, внутрішніх її детермінантах, які мають психологічну природу і можуть бути виявлені через суб'єктивний вимір – особистісний, груповий, масовий. В сучасних умовах демократизації українського суспільства політичну поведінку розглянуто через призму її мотивації, зокрема балансу між актуальною і потенційною мотивацією, між демократією як мотивом-метою і мотивом-цінністю. Наближення демократії вбачається саме у складному процесі трансформації політичних цінностей суспільства у внутрішні, особистісні, тобто усвідомленні особистісних потреб, аналізу шляхів їх задоволення, їх узгодженні з потребами суспільства.

Актуалізується поняття «мотиваційний клімат», який визначає зміст, форми й ефективність політичної поведінки; може сприяти як усвідомленій політичній участі громадян, так і формувати індиферентне ставлення до політики. Поняття досить практичне з огляду на проблеми демократизації українського суспільства, що супроводжується відсутністю чітких та усталених політичних норм і правил, частою зміною та конфліктністю політичної еліти, непослідовністю дій та політичних рішень. За цими ознаками «мотиваційний клімат» охарактеризовано швидше як демотивуючий для політичної поведінки громадян, такий, що формує ґрунт для протестних форм політичної поведінки.

У дисертації розглядаються також окремі чинники (особливості

соціальної та політичної стратифікації, здобутки інформаційного суспільства, корупція), що можуть як активізувати політичну участь і діяльність суб'єктів в умовах демократичної трансформації, так і спровокувати абсентеїзм, стан апатичного, байдужого ставлення до політики. Ці фактори також увиразнюють сучасне розуміння закономірностей і типів політичної поведінки. Описано тенденцію зростання готовності українських громадян (не еліти) брати участь у політичному житті, та водночас значний розрив між такою готовністю та реальною участю. Одним із проявів такої незбалансованості визначено «псевдомотивацію» поведінки, що зумовлюється імітацією діяльності як представників влади, так і значної частини громадських організацій. Домінуючими визначені девіантні форми політичної поведінки, а також мотив використання влади як інструменту, що задовольняє потреби захисту економічних інтересів чи отримання матеріальної вигоди.

Демократичні зміни вбачаються у необхідності консолідації суспільства, відродженні та розвитку спільних цінностей. Запропоновано шляхи формування солідарної політичної поведінки, яка зменшує описаний у дисертації розрив між потенційною та актуальною мотивацією та збалансовує згадані мотиви. Серед таких шляхів, передусім, названо політичну освіту і виховання; «масовий запит на демократію»; сформованість основних параметрів психологічної готовності до змін та ризиків демократичного розвитку; відновлення чи формування довіри до політичних інститутів і політичної влади зокрема; формування навичок самоорганізації та соціальної взаємодії; створення системи стимулів до активної солідарної участі та навичок комунікації; посилення авторитетності політичної еліти; формування віри у власні сили та можливості успішного політичного досвіду; стимулювання мотивації успішності політичної участі; формування відповідальності; подолання «старих» та сформованих «нових» стереотипів політичної свідомості значної частини українських громадян. Йдеться про розвиток такої моделі політичної поведінки, що була б адекватною демократичним цінностям, нормам і принципам, заснованою на пріоритеті

самостійної та усвідомленої участі громадян, сформованій відповідальності, культурі компромісу, можливостях здорового конкурування у політиці, вільного політичного вибору з низки альтернатив.

Дослідження феномену політичної поведінки є важливим як у теоретичному, так і практичному сенсі. Основні положення дисертації, які систематизують та узагальнюють теоретичний доробок й емпіричні дані сучасного стану детермінант і проявів політичної поведінки, дозволяють розширити межі політологічного дискурсу щодо з'ясування сутнісних характеристик цього складного феномену, можуть бути використані для подальших теоретичних досліджень мотиваційної основи політичної поведінки в умовах демократичних змін українського суспільства. Актуальною відзначено потребу наукової спільноти у подальшому розвитку методологічної та інструментальної основи дослідження цієї проблематики, поєднання зарубіжних та українських контекстів у її розумінні, міждисциплінарних пошуків у цьому напрямку. Значення одержаних результатів полягає в аналізі особливостей політичної поведінки в умовах демократизації суспільного життя, її ролі у становленні демократичних цінностей політичної культури та перспектив життя за демократичними стандартами.

В умовах трансформаційних змін, які переживає українське суспільство, дисертація є затребуваним цілісним науковим баченням не лише зовнішніх проявів політичної поведінки, а й їх складної взаємозумовленості внутрішніми, стимулюючими детермінантами. Сформульовані висновки будуть корисними для оптимізації «мотиваційного клімату» політичної поведінки в українському суспільстві, розвитку громадянської політичної культури, для подальшого осмислення кореляції демократичних цінностей і мотивів у політичній поведінці громадян України. Результати проведеного аналізу значимі для професійної діяльності державних діячів, політичних експертів, партійних функціонерів, громадських лідерів, медіа, освітян, які беруть безпосередню участь у процесі політичної соціалізації задля досягнення суспільної згоди зі

складних питань проведення реформ в Україні та консолідації суспільства.

Матеріали дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, при розробці нормативних курсів і спецкурсів з основ демократії, політичної психології, соціології політики, політичної і громадянської культури та інших.

Ключові слова: політична поведінка, детермінанти політичної поведінки, демократична політична культура, політична свідомість, людський вимір політики, мотивація політичної поведінки, демократична трансформація, типи політичної поведінки.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Стаття у науковому фаховому виданні України:

1. Куницький М. П. Зовнішні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 22. С. 80–85.

Статті у фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Куницький М. П. Мотиваційний клімат політичної участі: до визначення поняття. *Політикус: науковий журнал*. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 3. Одеса, 2017. С. 20–24.

3. Куницький М. П. Мотиви політичної участі як предмет вивчення сучасної науки. *Держава і право: Збірник наукових праць*. Серія Політичні науки. Випуск 76. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 187–200.

4. Куницький М. П. Проблема псевдомотивації політичної поведінки як відображення ризиків демократизації українського суспільства. *Політикус: науковий журнал*. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 5. Одеса, 2017. С. 62–67.

5. Куницький М. П. Психологічні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільних відносин. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 125 (10). С. 377–381.

6. Куницький М. П. Особливості та тенденції мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті демократизаційних змін в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 126 (11). С. 474–480.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. Куницький М. П. Чинники мотивації політичної участі особистості в умовах демократичного суспільства. *Дванадцяті юридичні читання*. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози: матеріали Міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 р. / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 339–342.

8. Куницький М. П. Потенційна та актуальна мотивація політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп суспільства в сучасній Україні. *Тринадцяті юридичні читання*. Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 р. / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 188–190.

9. Куницький М. П. Особливості політичної поведінки в умовах

демократичної трансформації суспільства. *«Освіта і доля нації»*. Виховання громадянина в демократичних суспільствах: європейський та український досвід: Матеріали ХІХ Міжнародної науково-практичної конференції (17-19 травня 2018 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2018. С. 70–74.

SUMMARY

Kunytssky M. P. Determinants and Manifestations of Political Behavior in Conditions of Democratic Transformation of Society. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a candidate degree in political science (Ph.D) in specialization 23.00.03 – political culture and ideology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

Thesis proposes to comprehend new aspects of understanding of political behavior as a component and indicator of development of democratic political culture. Political behavior is investigated in the conditions of democratic changes of society, in particular, features of interdependence of determinants and external manifestations of political behavior of the subjects of power and certain groups of Ukrainian society.

The scientific novelty of the obtained results is to attempt an author's substantiation of political behavior as a phenomenon that reproduces causal relationships with political culture and political socialization, and in a transformational society, it can have a reverse effect – from the consequence to the cause. It is determined that the content of the notion of political behavior is broader than meaningfully close political participation, political activity, political passivity, political activity, political inactivity, and others. Political behavior is conceived as one that, on the one hand, is organically conditioned by the peculiarities of political consciousness, political culture and socialization, and on the other hand, it can change the nature and nature of political values, stereotypes, attitudes, attitudes, and the like.

The outlined determinants that determine the peculiarities of political behavior in a democratic transformation: the effectiveness of institutes of the democratic political system; «resources» of political behavior; previous experience of political participation; the maturity of civil society; the formation of democratic traditions, values, experience of democracy; an atmosphere of an atmosphere of civilized elections and competition; trust in the authorities, political institutions, the political

system in general; the balance between political apathy and activity; the degree of satisfaction with democracy and democratic change; the role of the political elite, the stability of the vectors of its political orientations; degree of radicalization of political consciousness and others.

Became deeper the understanding of the external manifestations of political behavior (the influence of the features of the political system, political regime, political socialization of various subjects of politics, etc.), and emphasized the spontaneous reactions, its internal determinants, which have a psychological nature and can be detected through a subjective dimension – personal, group, mass. In modern conditions of democratization of Ukrainian society, political behavior is considered through the prism of its motivation, in particular the balance between actual and potential motivation, between democracy as a motive-purpose and a motive-value. Approaching of democracy is seen in the complex process of transformation of political values of society into internal, personal, that is, awareness of personal needs, analysis of ways to meet them, and their agreement with the needs of society.

The concept of «motivational climate» which determines the content, form and effectiveness of political behavior, is updated and can promote both conscious political participation of citizens and form of indifferent attitude towards politics. The concept is quite practical in view of the problems of democratization of Ukrainian society, which is accompanied by the absence of clear and established political norms and rules, the frequent change and conflict of the political elite, inconsistency of actions and political decisions. According to these features, the «motivational climate» is characterized as demotivating for the political behavior of citizens, so it forms the ground for protest forms of political behavior.

In the dissertation are also considered separate factors (features of social and political stratification, achievements of the information society, corruption), which can both increase the political participation and activities of subjects in a democratic transformation, and provoke absenteeism, the state of apathy, indifference to politics.

These factors also highlight the modern understanding of the laws and types of political behavior. The tendency of increasing readiness of Ukrainian citizens (not elites) to participate in political life is described, but at the same time a significant gap between such readiness and real participation. One of the manifestations of such imbalance is the «pseudo-motivation» of behavior, which is conditioned by imitation of the activity of both representatives of the government and a large part of public organizations. The dominant definitions are the deviant forms of political behavior, as well as the motive of the use of power as an instrument that meets the needs of protecting economic interests or obtaining material benefits.

Democratic changes are seen in the need for the consolidation of society, the revival and development of common values. The ways of formation of solidarity political behavior are proposed, which reduces the gap between potential and actual motivation and balances the mentioned motives in the dissertation. Among such paths, above all, is called political education and upbringing; «Mass demand for democracy»; the formation of the main parameters of psychological readiness for change and the risks of democratic development; restoring or building confidence in political institutions and political power in particular; formation of skills of self-organization and social interaction; creating a system of incentives for active solidarity participation and communication skills; strengthening the credibility of the political elite; formation of faith in own strength and opportunities of successful political experience; stimulating the motivation of the success of political participation; formation of responsibility; overcoming «old» and formed «new» stereotypes of political consciousness of a significant part of Ukrainian citizens. It is about developing a model of political behavior that would be adequate to democratic values, norms and principles, based on the priority of independent and informed participation of citizens, the formation of responsibility, the culture of compromise, the possibilities of healthy competition in politics, the free political choice of a number of alternatives.

The study of the phenomenon of political behavior is important both in the

theoretical and practical sense. The main provisions of the dissertation, which systematize and generalize theoretical work and empirical data of the current state of determinants and manifestations of political behavior, allow us to expand the boundaries of political discourse to find out the essential characteristics of this complex phenomenon, and can be used for further theoretical studies of the motivational basis of political behavior in the conditions of democratic changes in Ukrainian society.

The need of the scientific community is actual ouifor further development of the methodological and instrumental basis for the study of this problem, the combination of foreign and Ukrainian contexts in its understanding, and interdisciplinary research in this direction has been highlighted. The value of the results obtained is to analyze the peculiarities of political behavior in the conditions of democratization of public life, its role in the development of democratic values of political culture and the prospects of living in accordance with democratic standards.

In the context of the transformational changes experienced by Ukrainian society, the dissertation is a sought-after holistic scientific vision of not only external manifestations of political behavior, but also their complex interconnectedness with internal, stimulating determinants. The conclusions formulated will be useful for optimizing the "motivational climate" of political behavior in Ukrainian society, development of civil political culture, for further understanding of the correlation of democratic values and motives in the political behavior of Ukrainian citizens. The results of the analysis are significant for the professional activities of government officials, political experts, party functionaries, public leaders, the media, educators who are directly involved in the process of political socialization in order to reach public agreement on the complex issues of reform in Ukraine and consolidation of society. Research materials can be used in the educational process, in developing normative courses and special courses on the foundations of democracy, political psychology, sociology of politics, political and civic culture, and others.

Key words: political behavior, determinants of political behavior, democratic

political culture, political consciousness, human dimension of politics, motivation of political behavior, democratic transformation, types of political behavior.

**LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS
ON THE DISSERTATION'S THEME**

**Scientific works, in which the main scientific results
of the dissertation are published:**

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Kunyczkyj M. P. Zovnishni determinanty motyvacyi politychnoyi povedinky v umovakh demokratyzacyi suspilstva. Naukovyj chasopys Nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Seriya 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannya socialno-politychnykh dyscyplin. Vidp. red. O. V. Babkina. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2017. Vyp. 22. S. 80–85.

Articles in scientific magazine included in international scientometric bases:

2. Kunyczkyj M. P. Motyvacijnyj klimat politychnoyi uchasti: do vyznachennya ponyattya. Politykus: naukovyj zhurnal. Gol. red. S. M. Naumkina. Vypusk 3. Odesa, 2017. S. 20–24.

3. Kunyczkyj M. P. Motyvy politychnoyi uchasti yak predmet vyvchennya suchasnoyi nauky. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh pracz. Seriya Politychni nauky. Vypusk 76. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koreczkogo NAN Ukrayiny. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2017. S. 187–200.

4. Kunyczkyj M. P. Problema psevdomotyvacyi politychnoyi povedinky yak vidobrazhennya ryzykiv demokratyzacyi ukrayinskogo suspilstva. Politykus: naukovyj zhurnal. Gol. red. S. M. Naumkina. Vypusk 5. Odesa, 2017. S. 62–67.

5. Kunyczkyj M. P. Psyxologichni determinanty motyvacyi politychnoyi povedinky v umovakh demokratyzacyi suspilnykh vidnosyn. Gileya: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh pracz. Gol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv, 2017. Vyp. 125 (10). S. 377–381.

6. Kunyczkyj M. P. Osoblyvosti ta tendenciyi motyvacyi povedinky politychnogo klasu ta suspilstva u konteksti demokratyzacijnykh zmin v Ukrayini. Gileya: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh pracz. Gol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv, 2017. Vyp. 126 (11). S. 474–480.

**Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation
and additionally reflect the received scientific results:**

7. Kunyczkyj M. P. Chynnyky motyvacyi politychnoyi uchasti osobystosti v umovakh demokratychnogo suspilstva. Dvanadcyati yurydychni chytannya. Derzhava v suspilno-politychnykh procesax: vyklyky i zagrozy: materialy Mizhnarodnoyi naukovoji konferenciyi, 1-2 chervnya 2017 r. / red. kol.: V. P. Andrushhenko, Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2017. S. 339–342.

8. Kunyczkyj M. P. Potencijna ta aktualna motyvacya politychnoyi povedinky sub'yektiv vlady ta okremykh grup suspilstva v suchasnij Ukrayini. Trynadcyati yurydychni chytannya. Ukrayinska derzhavnist: kriz pryzmu chasu (do 100-richchya Ukrayinskoyi nacionalno-demokratychnoyi revolyuciyi 1917–1921 rr.): materialy Mizhnarodnoyi naukovoji konferenciyi, 24-25 travnya 2018 r. / red. kol.: V. P. Andrushhenko, Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2018. S. 188–190.

9. Kunyczkyj M. P. Osoblyvosti politychnoyi povedinky v umovakh demokratychnoyi transformaciyi suspilstva. «Osvita i dolya nacyi». Vykhovannya gromadyanyna v demokratychnykh suspilstvakh: yevropejskyj ta ukrayinskyj dosvid: Materialy XIX Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferenciyi (17-19 travnya 2018 r.) / Khark. nacz. ped. un-t imeni G. S. Skovorody. Kharkiv : HNPU, 2018. S. 70–74.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	27
1.1. Політична поведінка та її роль в умовах розвитку демократичної свідомості і культури.....	27
1.2. Єдність детермінант і проявів політичної поведінки: методологія вивчення у політичній науці.....	49
Висновки до першого розділу.....	78
РОЗДІЛ 2	
ДІАЛЕКТИКА СОЦІАЛЬНИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	81
2.1. Демократія та її вплив на внутрішню природу та зовнішні прояви політичної поведінки.....	81
2.2. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти політичної поведінки.....	101
Висновки до другого розділу.....	128
РОЗДІЛ 3	
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	131
3.1. Політична поведінка як «індикатор» досягнень та ризиків демократичної трансформації українського суспільства.....	131

	16
3.2. Становлення солідарної політичної поведінки як чинника політичної консолідації українського суспільства	161
Висновки до третього розділу.....	192
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203
ДОДАТКИ.....	243

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для кожної політичної системи, того чи іншого типу політичного режиму властиві відповідна політична культура та поведінка їх суб'єктів. Демократія надає можливості громадянам брати участь в управлінні країною та здійсненні контролю, сприяє формуванню політичного класу, здатного проводити реальні реформи. Взаємодія влади та громадянського суспільства в умовах демократичної трансформації дозволяє об'єднати зусилля у подоланні таких проблем, як корупція, брак суспільної довіри до влади, відсутність політичної та юридичної відповідальності суб'єктів політики, неналежне ставлення громадян до своїх обов'язків та інші. Відсутність чи імітація взаємодії держави і громадянського суспільства призводить до викривлення змісту демократії, що значно гальмує шлях до неї та дає можливість іншим державам втручатися у цей процес, не дозволяє забезпечити належний рівень національної безпеки та загрожує територіальній цілісності держави. Публічний, конкурентний характер демократичного життя актуалізує потребу в усвідомленій та відповідальній участі та діяльності. Окреслені питання належать до сфери політичної поведінки суб'єктів політики та потребують поглибленого осмислення цього феномену.

Значний внесок у розробку різних аспектів проблематики політичної поведінки у вітчизняній політичній науці зроблено О. Бабкіною, В. Бабкою, В. Бортніковим, С. Брехарею, М. Головатим, В. Горбатенком, В. Денисенком, С. Денисюк, М. Дмитренком, В. Корнієнком, Н. Латигіною, Л. Нагорною, О. Новаковою, І. Поліщуком, Н. Ротар, В. Северинюком, О. Скрипнюком та іншими вченими. Психологічні аспекти політичної поведінки особистості досліджуються у працях І. Вільчинської, Г. Дилігенського, Є. Ільїна, Ю. Ірхіна, В. Климчука, О. Мелешкіної, Д. Ольшанського, Ю. Шайгородського та інших. Природа політичної поведінки у вітчизняній науці має опосередкований характер вивчення, розглядається через контекст проблеми політичної

активності (О. Коробанова, М. Сидоркіна), політичної участі молоді (І. Галактіонова, Л. Кияшко, А. Краснякова), електоральної поведінки (В. Бунь, Д. Гаврилюк, К. Ірха, Л. Кочубей), феномену політичної культури (В. Бебик, М. Головатий, М. Дмитренко, А. Зуйковська, Л. Нагорна, М. Остапенко, В. Ребкало, М. Чабанна), політичного лідерства (А. Лисюк, А. Пахарев, М. Пірен), політичної влади (Н. Лепська, О. Поприцький), політичної соціалізації (В. Береза, Н. Гедікова, А. Карнаух, М. Катаєва), політичного мислення (В. Васютинський, Т. Траверсе, Ю. Шайгородський), маніпулятивних технологій (О. Бойко, С. Машаровська) та інші.

Наукової уваги потребує вивчення політичної поведінки як певного комплексу взаємозумовлених детермінант і реакцій, що спостерігаються ззовні, їх наслідків для виявлення тенденцій і перспектив затвердження демократичних стандартів життя. Події 2004 та 2013 рр. в Україні демонструють, що суспільство потенційно готове до змін. Разом із тим, якщо у 2004 р. спостерігалася його певна пасивність після протесту, то Євромайдан і Революція Гідності виявили більш узгоджені та активні дії на національному рівні й сприяли інтеграції громадянського суспільства у публічну політику, прозорості прийняття політичних рішень та спробам контролю за діями політичної влади. Поряд з цим зберігається слабкість представлення інтересів та діяльності громадянського суспільства, що часто обмежується активністю деяких активістів, волонтерів та окремих громадських організацій. На розвиток політичної поведінки вагомий вплив мають політичні партії, громадські організації, заклади освіти, засоби масової комунікації (ЗМК), окремі політичні та громадські діячі, які можуть сформувати довіру до державної влади, убезпечити населення від розчарування та популістських проявів. Ці та інші питання потребують наукового вивчення саме через призму осмислення політичної поведінки як єдності внутрішніх і зовнішніх детермінант та їх проявів, взаємозумовленості та взаємовпливу цих складових.

Дослідження феномену політичної поведінки є важливим як у

теоретичному, так і практичному вимірах. Контекст трансформаційних змін, які переживає українське суспільство, потребує наукового аналізу не лише зовнішніх проявів поведінки, а й осмислення їх складної взаємозумовленості внутрішніми, стимулюючими детермінантами. Разом з цим, варто відзначити потребу вітчизняної наукової спільноти у подальшому розвитку методологічної та інструментальної основи дослідження цього аспекту, використанні напрацювань зарубіжних шкіл, а також інтегрування з такими науками як психологія, соціологія, педагогіка, право, теорія менеджменту та ін.

Актуальними є проблеми єдності детермінант (комплекс причин, які спрямовують і які можуть змінювати поведінку – це особливості середовища і оточення суб'єкта, внутрішні джерела (не)активності та політична свідомість) і проявів (форми, типи, наслідки) політичної поведінки, демократії як чинника впливу на її природу та зовнішні прояви; осмислення політичної поведінки як «показника» досягнень та ризиків демократичної трансформації українського суспільства; особливостей солідарної політичної поведінки як чинника політичної консолідації українського суспільства. Усе це визначило мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, сформувало логіку та категоріальний апарат дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах комплексної наукової теми кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 11 від 23 лютого 2016 р.).

Метою дослідження є визначення особливостей феномену політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства, а також взаємозумовленості детермінант і зовнішніх проявів політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп українського суспільства.

Реалізація мети передбачає вирішення взаємопов'язаних завдань:

- проаналізувати теоретико-методологічні основи дослідження політичної поведінки та окреслити її роль в розвитку демократичної політичної свідомості та культури;

- з'ясувати сутність єдності детермінант і проявів політичної поведінки як теоретичного концепту та визначити методологію його дослідження у політичній науці;

- розкрити вплив демократії як політичної цінності на політичну поведінку суб'єктів;

- дослідити взаємозумовленість об'єктивних та суб'єктивних детермінант політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства;

- проаналізувати політичну поведінку як «індикатор» досягнень і ризиків демократичної трансформації українського суспільства;

- окреслити шляхи розвитку солідарної політичної поведінки як чинника політичної консолідації українського суспільства.

Об'єкт дослідження – політична поведінка як складова та показник розвитку демократичної політичної культури.

Предмет дослідження – особливості детермінант і проявів політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства.

Методологічною основою дослідження є комплекс загально-філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що сприяло усвідомленню багатовимірності та складності феномену політичної поведінки. Пріоритетними у дослідженні є політико-культурний, аксіологічний, поведінковий, соціологічний підходи. У роботі використано діалектичний метод (для розгляду взаємозалежності зовнішніх (особливості та виклики демократичних змін) та внутрішніх (психологічних особливостей) детермінант у формуванні політичної поведінки); біхевіористичний метод (для осмислення природи політичної поведінки); метод системного аналізу (що дозволив визначити особливості впливу демократичних змін на політичну поведінку);

порівняльний метод (для визначення і співставлення типів політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп суспільства); герменевтичний метод (для аналізу внутрішніх детермінант політичної поведінки як першооснови спонукань, що визначають можливість реалізації мети діяльності); антропологічний метод (сприяє дослідженню політичної поведінки, що відображає політичні потреби, політичні інтереси, особливості політичного мислення, усвідомлення цілей діяльності). Використання структурно-функціонального методу дозволило проаналізувати структуру комплексу внутрішніх детермінант (мотиви, мотиваційний клімат, мотиватори, стимули; політичні потреби; політичні установки; політичні стереотипи; політичні інтереси) та їх зв'язку зі зовнішнім проявом політичної поведінки в умовах демократичних змін сучасного українського суспільства; елементи аналітичного та прогностичного методів – визначити основні тенденції змін політичної поведінки в умовах демократичних перетворень України.

Виконанню поставлених завдань сприяло використання таких методологічних принципів, як об'єктивність та цілісність проведення дослідження проблеми політичної поведінки. Використано міждисциплінарний підхід до дослідження предмету, який передбачає синтез досягнень політології, психології, філософії, соціології, права, що дозволило визначити комплексний та багатоаспектний характер політичної поведінки суб'єктів в умовах демократичних змін.

Емпіричною основою дослідження є матеріали соціологічних досліджень, оцінки стану суспільства, здійснені вітчизняними аналітичними й дослідницькими інституціями – Інститутом соціології НАН України, Національним інститутом стратегічних досліджень, Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Соціологічною групою «Рейтинг» та іншими.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі поєднання

детермінант і проявів політичної поведінки як складової політичної культури та визначенні її особливостей в умовах демократичної трансформації українського суспільства. У відповідності з цим на захист вноситься низка положень, що характеризуються науковою новизною.

Уперше:

- виявлено, що політична поведінка як феномен, який відтворює причинно-наслідкові зв'язки із політичною культурою та політичною соціалізацією, в умовах трансформаційного суспільства може мати зворотній вплив від наслідку до причини, змінюючи уявлення та переконання, створюючи стереотипні настанови у сприйнятті та ставленні до політичного життя. Політична поведінка, яка, з одного боку, органічно інтегрується у політичну культуру та політичну соціалізацію, зумовлюється особливостями політичної свідомості. З іншого боку, унікальність цього феномену в його зворотній дії – поведінка може бути одним із чинників формування особливостей політичної культури, вплинути на характер політичної соціалізації, обумовити зміни сприйняття політичної реальності у політичній свідомості;

- синтезовано детермінанти, які визначають особливості політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства: наявність та ефективність інститутів демократичної політичної системи; «ресурси» політичної поведінки; досвід політичної участі та тип політичної поведінки, які були сформовані до демократичних трансформацій; зрілість громадянського суспільства; сформованість демократичних традицій, цінностей, досвіду демократії; атмосфера цивілізованих виборів, що мотивує електоральну активність; довіра до органів влади, політичних інститутів, політичної системи загалом; баланс між політичною активністю та апатією; ступінь задоволення демократією та демократичними змінами; роль політичної еліти, стабільність чи зміна векторів її зовнішньополітичних та внутрішньополітичних орієнтацій; ступінь радикалізації політичної свідомості, готовність вирішувати конфлікти (не)мирним шляхом;

- політичну поведінку в умовах демократичної трансформації українського суспільства розглянуто через призму її мотивації та визначено, що наближеність до життя за демократичними стандартами зумовлюється збалансованістю між актуальною і потенційною мотивацією; між демократією як мотивом-метою і мотивом-цінністю у політичній поведінці. За умов демократичного суспільства характерна швидка трансформація потенційного мотиву в актуальний при зміні ситуації, а в умовах суспільства, що переживає демократичні перетворення, наявний дисбаланс і розрив між потенційною та актуальною мотивацією, що серед іншого виявляється у переважанні девіантних типів політичної поведінки. Наближення демократії як мотиву-мети до мотиву-цінності політичної поведінки є складним процесом усвідомлення особистісних потреб, шляхів їх задоволення, узгодження з потребами суспільства, передбаченням наслідків для себе та суспільства – інтеріоризація політичних цінностей суспільства.

Поглиблено:

- визначення політичної поведінки як складного феномена, що є комплексом внутрішніх детермінант та зовнішніх проявів, у якому відображаються особливості політичної системи, політичного режиму, політичної культури, політичної свідомості, політичної соціалізації різних суб'єктів політики; містить і спонтанність реакцій та проявів. Крім того, зовнішні прояви виявляються у різних типах політичної поведінки і є найбільш вивченими у сучасній науці. Внутрішні детермінанти мають психологічну природу і можуть бути виявлені через суб'єктивний вимір – особистісний, груповий, масовий;

- положення про те, що мотиви політичної поведінки зумовлені відповідним «мотиваційним кліматом», який визначає зміст, форми й ефективність політичної поведінки та позначає «атмосферу» політичних відносин суб'єктів політичного життя й відображає тип політичного режиму, політичної культури суспільства. Визначено, що «мотиваційний клімат» може

сприяти як усвідомленій політичній участі громадян, так і формувати індиферентне ставлення до політики; демократизація українського суспільства супроводжується відсутністю чітких та усталених політичних норм і правил, частою зміною та конфліктністю політичної еліти, непослідовністю дій та політичних рішень, що загалом характеризує «мотиваційний клімат» швидше як демотивуючий для політичної поведінки громадян чи формує ґрунт для протестних форм політичної поведінки.

Отримали подальший розвиток:

- визначення закономірностей та типів політичної поведінки; чинників (соціальної та політичної стратифікації, інформаційне суспільство, корупція тощо), які можуть як активізувати політичну участь і діяльність суб'єктів в умовах демократичної трансформації, так і спровокувати абсентеїзм, стан апатичного, байдужого ставлення до політики;

- шляхи становлення солідарної політичної поведінки, яка зменшує наявний розрив між потенційною та актуальною мотивацією (політична і громадянська освіта, розвиток демократичної політичної культури, використання та популяризація успішного досвіду взаємодії влади та громадянського суспільства та інші).

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертації отримані автором самостійно, всі опубліковані праці за темою дисертації є одноосібними.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в аналізі особливостей політичної поведінки в умовах демократизації суспільного життя, її ролі у становленні демократичних цінностей політичної культури та перспектив життя за демократичними стандартами. Основні положення дисертації, які систематизують та узагальнюють теоретичний доробок й емпіричні дані сучасного стану детермінант і проявів політичної поведінки, дозволяють розширити межі політологічного дискурсу щодо з'ясування сутнісних характеристик цього складного феномену, можуть бути використані для подальших теоретичних досліджень політичної поведінки в умовах

демократичних змін українського суспільства.

Сформульовані в дисертації висновки будуть корисними для створення позитивного «мотиваційного клімату» політичної поведінки в українському суспільстві, розвитку громадянської політичної культури, для подальшого осмислення кореляції демократичних цінностей і мотивів у політичній поведінці громадян України. Результати дослідження можуть бути використані у професійній діяльності політичних експертів, громадських лідерів, освітян у процесі політичної соціалізації задля досягнення суспільної згоди зі складних питань проведення реформ в Україні та консолідації суспільства; при розробці нормативних курсів і спецкурсів з основ демократії, політичної психології, соціології політики, політичної та громадянської культури тощо.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення й висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на звітних семінарах аспірантів, наукових конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів, а саме: Міжнародній науковій конференції Дванадцяті юридичні читання «Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози» (Київ, 1–2 червня 2017 р.); XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта і доля нації. Виховання громадянина в демократичних суспільствах: європейський та український досвід» (Харків, 17–19 травня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)» (Київ, 24–25 травня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій» (Полтава, 28 листопада 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено в 9 наукових працях, із яких 6 статей у фахових виданнях з політичних наук (серед них

5 надруковані у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз),
3 тези наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Вона складається з анотації, вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел (376 найменувань), двох додатків. Загальний обсяг дисертації складає 245 сторінок, з них обсяг основного тексту – 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Політична поведінка та її роль в умовах розвитку демократичної свідомості і культури

Зміни, які відбуваються в сучасному світі, спрямовують науковців до осмислення як інституційних трансформацій, так і ролі їх суб'єктивного чинника. В умовах демократичних перетворень людський вимір політичного життя набуває особливої актуальності, адже демократія потребує свідомого, відповідального і такого, що бере участь у прийнятті рішень, громадянина.

Нині наше суспільство переживає трансформаційний етап розвитку, який супроводжуються змінами базових характеристик усіх його сфер. У політичному житті відбуваються інституційні зміни, що впливають на стан громадянського суспільства, формування демократичної системи цінностей та норм, зразків поведінки та адаптацію людей до умов сучасного життя. Крім інституційних змін, значної ваги набуває питання ролі людини у трансформаційних процесах, зокрема розуміння її потреб та інтересів, особливостей політичної поведінки, що в цілому актуалізує вивчення проблеми долучення людей до політичного життя, від чого залежить і успішність демократичних перетворень.

Однією із базових категорій політичної науки є політична поведінка. Не можна погодитись із тим, що їй приділяється замало уваги науковцями. Водночас варто вказати на неоднозначність позицій науковців у її трактуванні. Так, О. Соловійов виокремлює декілька підходів щодо розуміння природи та сутності поняття політичної поведінки: «це сукупність усіх дій (акцій та інтеракцій) у політичній сфері, які відрізняються ступенем впливу на владу (це і способи реалізації статусів, і результат раціональних рішень тощо);

ситуаційний підхід – акцент на визначальному впливі зовнішніх чинників, що визначають зміст дій людини; суб'єктивний підхід – акцент на суб'єктивних намірах людини, які проявляються в її діях (за М. Вебером це ціле-раціональні, ціннісно-раціональні, афективні і традиційні дії, які формують зміст політичної поведінки)» [286, с. 368–371]. Відповідно до цих підходів, у сутності поведінки можна виокремити наголос на процесуальних і результативних характеристиках цього феномену (дії, акції, інтеракції, вплив), їх зумовленість ситуаційним та психологічним чинниками та суб'єктність (має певних носіїв).

У вітчизняній політичній науці сформувалися різні напрями вивчення політичної поведінки. Так, через призму проблеми політичної суб'єктності вона розглядається у працях О. Бабкіної [17], І. Білоус [31], В. Бортнікова [37; 39], С. Брехарі [42], М. Головатого [70], В. Денисенка [94], С. Денисюк [97], Н. Ротар [259], В. Северинюка [273] та інших. Особливості політичної поведінки та участі в умовах демократичних перетворень досліджують В. Бортніков [37; 40], І. Поліщук [241], Н. Ротар [261], В. Северинюк [271; 273], Л. Кочубей [152], М. Слюсаревський [283] та інші дослідники. Через призму політичної культури політичну участь та поведінку досліджують В. Бебик [22], І. Галактіонова [62; 63], М. Головатий [22], Є. Головаха [73], І. Гусєв [84], М. Дмитренко [102], А. Зуйковська [116], А. Карнаух [130], О. Князева [137], В. Корнієнко [147], М. Михальченко [199], Л. Нагорна [203], М. Остапенко [216], Н. Паніна [73], В. Ребкало [22], М. Чабанна [315], І. Флис [302] та ін. Поведінку як відображення свідомості розглядають Д. Позняк [231], З. Гаркавенко [66], В. Васютинський [250], І. Жданов [110] та інші. У контексті проблематики самовизначення і самореалізації, впливу політичної свідомості, ціннісних орієнтацій особистості на різні аспекти взаємодії особистості і влади розкривають В. Бабка [15], Д. Гаврилюк [61], Є. Гаращук [65], Є. Головаха [71; 75], І. Жадан [109], О. Зернецька [114], Л. Кияшко [237], Д. Ольшанський [212], Г. Пушкарьова [251; 252], М. Слюсаревський [283], О. Чемшит [317], О. Шестопал [327], В. Ядов [340], та ін. У зв'язку із

політичною соціалізацією політична поведінка досліджується у працях Н. Гедікової [68], М. Катаєвої [132], В. Берези [27; 28], Н. Юрій [336] та інших. Велика кількість робіт присвячена вивченню електоральної поведінки та електорального вибору – В. Бунь [43; 44], О. Вишняк [51], Д. Гаврилук [61], Р. Колісніченко [141] та інші. Виокремлюються і спроби вивчення гендерного аспекту політичної поведінки (З. Гаркавенко [66], Г. Дідух [101], Л. Піляєва [227], О. Скнар [280], Т. Євменова [107] та інші). До вивчення мотивації політичної поведінки звертаються І. Вільчинська [53–55], дотично В. Бебик [22], М. Головатий [70], В. Бабка [14; 15], В. Казміренко [127], С. Чолій [319] та інші. Емоційно-вольова сфера політичної поведінки розглянута у працях Л. Найдьонової та М. Найдьонова [206], О. Злобіної [115].

Варто відзначити низку дослідницьких робіт вітчизняних вчених з інших галузей науки – соціології, політичної та соціальної психології, педагогіки, де предметом вивчення є різні аспекти політичної поведінки. Ці роботи М. Слюсаревський та Ю. Соколовська класифікували за суб'єктами вивчення – політична поведінка особистості, групи, маси [284]. Другий напрям – дослідження чинників політичної поведінки (А. Склярук (проблема соціального самопочуття як чинник політичної поведінки особистості) [279], А. Лісневської (психологічні чинники політичної активності молоді) [179]).

Аналіз наукових праць засвідчує, що у вітчизняній політичній науці політична поведінка розглядається у взаємозв'язку із політичною культурою, політичною свідомістю та політичною соціалізацією. Відзначаючи автономність означених категорій у політичній науці, підкреслимо взаємовплив та взаємозумовленість феноменів, які вони позначають. У період демократичних перетворень та змін це набуває особливого значення. Розглянемо це детальніше.

Політична культура є феноменом, що відображає «частину загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх

політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя» [239, с. 507]. Це енциклопедичне визначення розкриває зв'язок політичної культури із політичною соціалізацією як процесом долучення людини до політичного життя, а також вказує на поведінковий (діяльнісний) її аспект. Крім того, останній розкриває те, що політична культура відображає досвід, зразки, навички політичної участі та діяльності, певні поведінкові стереотипи. Демократичну політичну культуру характеризують інтерес громадян до політичних процесів і відносин, затвердження демократичних цінностей у житті населення, компетентність громадян, довіра до політичних інститутів, орієнтація на активну участь у політичному житті. Остання має бути не лише активною, а свідомою.

Погоджуємося із авторами «Політичної енциклопедії», що рівень політичної культури є «показником політичного здоров'я соціуму і домінуючих у ньому ціннісних настанов» [235, с. 578]. Більше того, слушними є думки Л. Нагорної про те, що саме цінності є «головною мотиваційною базою політичної культури, оскільки вони наповнюють смислом людське буття» [235, с. 578]. Значимість політичної культури посилюється тим, що вона розкриває «механізми формування політичних ідентичностей; характеризує рівень цивілізованості соціуму, культуру політичного мислення й політичного спілкування, культуру поведінки політиків і населення; представляє собою єдність компонентів політичної свідомості та поведінки; фіксує «больові точки» у механізмах політичної комунікації» тощо [235, с. 578].

В енциклопедичних джерелах політична свідомість розглядається як категорія політичної науки, яка позначає «одну з форм суспільної свідомості, безпосереднє і опосередковане відображення політичного життя суспільства; сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності» [235, с. 590]. Зв'язок політичної

свідомості і політичної культури науковці вбачають у тому, що «відображаючи політичну дійсність ... політична свідомість слугує живильним ґрунтом для політичної культури суспільства» [235, с. 590]. Розділяємо позицію М. Михальченка, що «політична свідомість покликана адекватно відобразити процеси демократизації у зовнішньополітичному і міжнародному розвитку, прагнення народів жити в мирі й злагоді, виключити війни із життя суспільства, реально досягти пріоритету загальнолюдських інтересів і цінностей, свободи соціального і політичного вибору» [235, с. 590]. У наведеній цитаті окреслюються деякі риси демократичної політичної свідомості, які формують демократичне політичне мислення та демократичну політичну культуру – раціонально-критичне мислення й ставлення до політичних відносин та процесів, свобода та альтернативність вибору, орієнтація на консенсус, повага до позицій інших тощо. Варто вказати й на те, що політична свідомість суспільства, групи впливає на політичну самосвідомість, яка відтворює систему уявлень та знань про політичну сферу, що знаходить вияв у політичній поведінці суб'єкта.

Політична свідомість і політична культура є «продуктом» політичної соціалізації і політичного виховання людини. Науковці вказують на двобічний характер політичної соціалізації: «з одного боку – це адаптація та інтеграція людини в суспільство через засвоєння нею політичного досвіду, цінностей, норм, настанов, притаманних суспільству в цілому, з іншого – реалізація прагнення особистості до розвитку незалежності, свободи та відстоювання власної позиції через вплив на політичні процеси [...] Політична соціалізація – засіб збереження, відтворення і трансформації політичної системи суспільства та його політичної культури» [235, с. 590–591].

Наведені визначення дозволяють зробити узагальнення про те, що політична поведінка «включається» у політичну культуру, є «результатом» політичної свідомості, політичної соціалізації. Вони відтворюють її зміст, є чинниками та середовищем, впливають на характер політичної поведінки,

визначають її мету та форми. З іншого боку, політична поведінка сама може суттєво впливати на ці феномени, змінюючи їх зміст, а також уявлення та сприйняття суб'єктів. Поведінка є одним із «індикаторів» демократичності політичної системи, політичної культури, політичної свідомості.

У вітчизняній політичній науці виокремилися основні теми дослідження політичної поведінки як складника політичної культури. Ю. Шайгородський класифікує їх у такий спосіб: «дослідження політичної культури як інтегральної характеристики політичних процесів; дослідження процесів трансформації політичної культури в умовах перехідних суспільств і демократичного розвитку, тенденцій розвитку політичної свідомості в сучасній Україні; дослідження політичної поведінки в контексті проблеми регулювання й гуманізації суспільно-політичних відносин, розвитку толерантності в українському суспільстві, ціннісних аспектів осмислення та практичної реалізації політики; дослідження ролі політичної поведінки і політичної культури в процесі соціалізації особистості, адаптації та відповідальності в системі політичних відносин, політичної участі; дослідження місця і ролі політичної науки і політичної освіти в процесі формування політичної культури молоді» [322, с. 226].

Аналіз праць окреслених проблем дозволяє визначити, що для позначення ставлення та реакції на політичне життя науковці оперують широким спектром понять, серед яких політична поведінка, політична участь та політична неучасть, політична активність та політична пасивність, політична діяльність, вміння, навички, досвід, способи і форми функціонування.

Ця ситуація породжує термінологічний «хаос» та неоднозначність ключових понять та категорій, які розкривають поведінковий аспект політичного життя. Враховуючи це, наприклад О. Мелешкіна пропонує для її аналізу звузити «категоріальний апарат» до політичної участі, політичної активності, політичної поведінки, політичної діяльності [190, с. 153–154]. Підтримуючи таку позицію, варто визначити змістовне навантаження цих

понять та їх співвідношення.

Погоджуємося із В. Северинюком, що політична поведінка є поняттям методологічно ширшим, ніж політична активність/пасивність та політична участь/неучасть, діяльність, функціонування, абсентеїзм тощо. Науковець вказує на «правомірність визнання за категорією «політична поведінка» ролі інтегруючого [...] для усіх зазначених вище» [Цит. за: 322, с. 230–231], а також обґрунтовує використання поняття «структура політичної поведінки», що є методологічно необхідним під час дослідження та оцінювання реальних політичних процесів. Термін містить такі основні елементи: суб'єкт; детермінанти; форми (способи) реагування; типи (характер) поведінкової взаємодії; наслідки політичної поведінки» [Цит. за: 322, с. 230–231]. Це поняття розкриває значення таких взаємозумовлених складових політичної поведінки як детермінанти (причини) та прояви (дії, реакції і загалом те, що можна спостерігати ззовні).

Доцільним у нашому дослідженні буде аналіз цих близьких, але водночас із різним змістовим навантаженням понять. У сучасній політичній енциклопедичній літературі політичну поведінку трактують як «взаємодію суб'єкта з політичною сферою, яка розкривається у його діях та орієнтаціях щодо політичної практики» [238, с. 255].

Наголосимо, що у визначеннях політичної поведінки зустрічається звуження її розуміння до простого позначення сукупності дій та реакцій суб'єктів стосовно функцій політичної системи та загалом політичної сфери суспільства. Поняття розкриває участь у суспільно-політичних організаціях та рухах, участь у політичному житті чи свідоме уникнення цього, публічне представлення власних поглядів з метою вплинути на політичну владу чи байдужість до цього.

Разом з тим, слухними вважаємо зауваження І. Вільчинської, що «існуючі визначення політичної поведінки і діяльності, запропоновані як зарубіжними, так і вітчизняними вченими-політологами, пов'язуються виключно з різними

формами безпосередньої діяльності людини як специфічно людської форми активного відношення до навколишнього світу, змістом якої є його цілепокладаюче перетворення. Поведінка і участь розуміється дослідниками здебільшого як ззовні спостережувана система дій, метою якої є раціональне перетворення соціальної реальності. При цьому майже ігнорується уявлення про активність людини як феномен, в якому реалізуються її внутрішні спонуки, потреби та інтереси» [55, с. 116]. Тобто дослідження поведінки має включати не лише аналіз зовнішніх її проявів, які можна спостерігати, а й причини таких проявів. Також дії людини можуть виражати не тільки «активне відношення до навколишнього світу», «раціональне перетворення соціальної реальності», а й пасивне ставлення до політичної дійсності.

Цей аспект, на наш погляд, міститься у близькому до політичної поведінки понятті політичної активності, що походить від латинського «*activus*» і перекладається як діяльний. Автори «Політологічного енциклопедичного словника» трактують її як «одну із форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, сприяти реалізації своїх інтересів» [238, с. 15–16; 239, с. 22]. У своїх дослідженнях це поняття використовують І. Білоус, К. Ірха, Н. Ковтун, О. Левченко, А. Лісневська, М. Мордовець, Г. Новічков, І. Флис та багато інших науковців.

Досліджуючи співвідношення понять політичної активності, політичної діяльності, політичної участі та поведінки, О. Левченко, звертається до доробок політичної психології. Щодо політичної активності, фахівець визначає такі основні, на наш погляд, питання, які наближають її до інших понять: а) поняття активності має суб'єктний вимір: характеризує діяльність не лише пересічних громадян, а й представників політичної еліти, професійних політиків; б) має рівні прояву: пов'язується із міжнародним (дипломатична, громадська); суспільним (регіональна, місцева, колективна); особистісним (відставка, голодування, абсентеїзм та ін.) рівнями; в) має види: санкціонована (офіційна

законна активність) і не санкціонована (незаконна активність суб'єктів політики); г) психологічною основою політичної активності людини, як правило, є такі якості як розвинута воля, сильний характер, сангвінічний і холеричний тип темпераменту, екстравертність, амбіції; д) свідомість політично активної людини поєднує особистісні та суспільні інтереси, відтворює ідеали, норми поведінки, моральні принципи, а також відчуття власної гідності та справедливості [168, с. 70] .

Автор також вказує, що ефективність та форми активності зумовлюють певні чинники і наводить класифікацію Л. Гозман та О. Шестопаля: «макрофактори (домінуючі світові тенденції, особливості політичного режиму та політичної культури суспільства); фактори середнього рівня (добробут окремої особи, взаємовідносини в колективі, сімейний стан); мікрофактори (освіта, минулий досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою)» [168, с. 71].

Серед іншого, О. Левченко акцентує увагу на відсутності кореляції між політичною активністю громадян та ефективністю політичних систем: політична активність не завжди свідчить, що політична система ефективна. Так, посилення активності громадян через зростання кількості політичних партій та громадських рухів, політизацію соціальних, етнічних груп, участь у політичних демонстраціях може свідчити про неефективність політичної системи і може паралізувати її. З іншого боку, політична активність може сприяти ефективності політичної системи, якщо підтримуються політичні та правові норми політичної системи [168, с. 71].

Іншим, близьким до політичної поведінки, є поняття політичної участі, яке науковці пов'язують із залученням громадян до політичних відносин, їх впливом на перебіг політичного життя та формування органів влади [238, с. 367]. Поняття політичної участі у дослідженнях використовують І. Алексєнко [5]; автори монографії «Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики» – Е. Афонін, Л. Гонюкова, Р. Войтович [12];

В. Бортніков [37; 38; 40]; І. Костенок [149]; С. Макеев [183]; Л. Найдьонова [205]; авторський колектив монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» під редакцією Л. Кияшко [237]; Н. Ротар [259; 260]; С. Сальнікова, О. Мацюк [268]; М. Слюсаревський [283] та багато інших вітчизняних дослідників.

Разом з тим, варто вказати на різні підходи щодо тлумачення політичної участі у науці. Так, автори однієї із вищезгаданих монографій відзначають, що у межах структурно-функціонального підходу цей феномен розглядається як механізм, за допомогою якого до системи прийняття політичних рішень залучаються різні суспільні групи і забезпечується демократичність суспільного життя. У межах конфліктологічної парадигми політична участь досліджується як «вид боротьби, протистояння, конфліктності як загальних характеристик соціуму» [237, с. 49–50]. Посилення можливостей участі громадян в управлінні в демократичному суспільстві відбувається через «впорядковані форми дискусій між класами» [237, с. 49–50]. Загалом, серед науковців досить популярним є бачення прямої зумовленості між демократією та політичною участю: чим ширшою є політична участь громадян (включеність громадян до політичної сфери), тим ефективнішою є демократія. Водночас, як ми вже зазначали вище, не завжди широке (у розумінні кількості) залучення громадян до політичної сфери є свідченням ефективного розвитку демократії. «Кількісний» вимір має доповнюватися «якісним», тобто розвинутою демократичною свідомістю, демократичною політичною культурою суспільства та політичної еліти.

У розумінні сутності політичної участі можна виокремити такі підходи: це процес залучення до політичних відносин (дослідження І. Алексеєнко [5], І. Воронова [58], Н. Ротар [260], Л. Угрин [296] та інших); це лише законні (конвенційні) дії (С. Верба, Н. Най, Дж. Кім [373]) [260, с. 650–651]; це різні (конвенційні та неконвенційні) форми впливу на прийняття рішень, при чому розумні та відповідальні (А. Чемшит) [317]; це «тільки реальні політичні дії, а

не вчинки, що можуть викликати політичні наслідки» (І. Воронов) [58, с. 290–297]; це «залученість та практика: залучення членів соціально-політичної спільноти до політико-владних відносин; вплив громадськості на формування і перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві, створення владних структур; індивідуальні або групові дії суб'єктів політичного процесу з метою впливу на владу будь-якого рівня» (С. Сальнікова, О. Мацюк) [268, с. 91]; це результат політичної соціалізації і сформованість мотивації («інструментальна участь, мотивацією якої є професійна стабільність, гарантії певного соціального статусу, приналежність до політичної влади як спосіб соціального самоствердження особистості; та ціннісно-орієнтована участь, яка базується на тих цінностях, які виробляються різними соціальними групами у процесі усвідомлення ними своїх інтересів і переваг» (Н. Дембіцька) [Цит. за: 268, с. 89].

У дослідженнях ESS («Європейське соціальне дослідження») політична участь вимірюється за допомогою таких індикаторів: «рівень зацікавленості політикою; членство у політичній партії; звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади; робота в політичній партії, русі; робота в іншій організації або об'єднанні, ніж політична партія або рух; носити значки з політичною рекламою, інші політичні атрибути або клеїти листівки; бойкотувати які-небудь промислові або сільськогосподарські продукти; участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях; підписувати петиції» [Цит. за: 76, с. 11, 20–26, 28].

Аналізуючи ці визначення, можна зробити висновок про те, що політична участь позначає передусім (не)усвідомленість дії та впливу ((не)має мету), (не)усвідомлений вибір форм впливу, результативність. Відповідно до цього визначаються рівні політичної участі (залучення до політичного процесу). Також, на наш погляд, виокремлення політичної участі і неучасті (абсентеїзму) як певних «полюсів» політичної поведінки має сенс для вивчення політичної поведінки як більш системного поняття, з урахуванням не лише зовнішніх

проявів, а й виокремлення внутрішніх чинників і детермінант їх формування.

Значне місце у дослідженні політичної поведінки посідає питання її типологізації. Класифікаторами зазвичай науковці обирають ступінь участі людей у здійсненні влади; ступінь політичної активності; легальність чи нелегальність дій; ступінь впливу на прийняття політичних рішень; ступінь самостійності та автономності у прийнятті політичних рішень тощо. Сучасна наука виокремлює такі види політичної участі як індивідуальна і колективна; активна і пасивна; організована і стихійна; добровільна і примусова; легітимна (конвенційна) і нелегітимна (неконвенційна); традиційна і новаторська; епізодична і постійна [38; 235; 238; 239; 272; 283]. Також можна звернутися до типів політичної поведінки за М. Вебером [48, с. 652-654]. За основу класифікації вчений обрав ступінь участі людей у здійсненні влади і вирізнув такі типи як «політики за випадком», «політики за сумісництвом» і «політики за професією». Першу групу складає більшість громадян, для яких участь у політиці є переважно епізодичною (це участь у голосуванні, відвідування політичних заходів). Для «політиків за сумісництвом» політична діяльність є другорядною справою (це участь у роботі політичних партій, обговоренні та прийнятті рішень тощо). «Політики за професією» обирають політичну діяльність як професійну і, відповідно, як основне джерело їх існування (це постійна робота в політичних організаціях або політичне лідерство).

Поширеним у політичній науці є розподіл політичної поведінки на закритий і відкритий типи. Перший, як правило, виявляється у політичній бездіяльності (нульова політична активність, іммобільність) людини, пов'язаний з такими формами як політичне відчуження (коли зусилля людини концентруються на розв'язанні особистісних проблем, їх відмежуванні і протиставленні суспільному, зокрема політичному життю). Такий психологічний стан може привести як до апатії, так і екстремізму. Причинами виникнення такого типу М. Головатий називає відсутність відповідних можливостей впливати на політичну сферу; апатію як відсутність інтересу до

політичної діяльності, аномію; економічні, соціально-культурні і політико-правові особливості розвитку суспільства. Відкритий тип політичної поведінки характеризує вмотивованість, цілеспрямованість, раціональність дій людини стосовно політичної сфери [70, с. 57–58].

Розподіл на ортодоксальну (участь, що забезпечує сталість політичної системи, а також вимоги до неї, які виражаються в законних формах) та неортодоксальну політичну участь (несанкціоновані дії, пов'язані з висловленням вимог чи спрямовані проти політичної системи (протестна поведінка) і політичні злочини (політичні дії з використанням нелегітимного насилля) запропонував А. Марш [136, с. 297].

Часто науковці звертаються до класифікації Л. Мілбрата, де визначається конвенційна (легальна, що регулюється законом) і неконвенційна (незаконна, яку за моральними, релігійними та іншими причинами не підтримує більшість суспільства) політична участь. До першого типу вчений відносить голосування, участь у роботі партій, виборчих кампаніях; участь у політичному житті; контакти з офіційними особами. Другий тип поділяє на ненасильницькі активні форми (це участь в демонстраціях, страйках, пікетуваннях, мітингах тощо) та насильницькі активні форми (тероризм, заколот тощо) [136, с. 297].

Політична поведінка за ступенем та рівнем активності поділяється на активну і пасивну. Синтез форм участі (конвенційна і неконвенційна) та ступеня активності надає можливість вченим (А. Ключев, Н. Теплова, А. Хренов) говорити про чотири типи політичної участі: активно-конвенційну (участь у виборчих органах, лобістська діяльність, організаційна діяльність, участь в політичних демонстраціях та інших акціях); пасивно-конвенційну (участь в голосуванні, дотримання закону); неконвенційно-активну (насильство, підкуп посадових осіб, дезорганізація); неконвенційно-пасивну (нехтування закону, порушення закону) [136, с. 297].

На зумовленість політичної участі типом політичного режиму вказують С. Гантінгтон та Дж. Нельсон й відповідно виокремлюють автономну та

мобілізаційну. Автономна участь є вільною, добровільною діяльністю людей, що характеризується ціле-раціональною мотивацією, політичною обізнаністю та реалізацією особистісних і групових інтересів. На думку авторів, мобілізаційна участь має примусовий характер. Стимулами такої активності є страх, адміністративний примус, традиції, маніпуляції тощо [359]. У цьому випадку мобілізаційна участь спрямована на підтримку політичної системи, демонстрацію відданості політичній еліті, демонстрацію всенародної єдності та схвалення прийнятих рішень. Ця участь є більше «квазіучастю», яка не сприяє реалізації інтересів. В будь-якому суспільстві мають місце і перший, і другий типи. Разом з тим, в тоталітарних і авторитарних суспільствах домінує мобілізаційний тип участі. Для демократії характерним є перевага автономного, хоча і не виключає елементи мобілізаційного типу політичної участі. Мобілізаційна участь у демократичному суспільстві може мати протестну природу, коли люди об'єднуються з метою вплинути на політичну владу, реалізувати соціальні, політичні потреби (наприклад, Оксамитові революції, Майдани в Україні).

Залежно від впливу ідеології на мотивацію та дії громадян, О. Соловйов виокремлює традиційні форми політичної поведінки (ті, які постійно повторюються, рутинні) і інноваційні способи практичного досягнення політичних цілей (домінують творчі форми політичної активності) [286, с. 371].

Також привертає увагу і інша його типологія – нормативні форми політичної поведінки (ті форми, які відповідають загальноприйнятим в політичній системі цінностям та нормам «політичної гри» та відповідно підтримують існуючий політичний режим) та девіантні (поведінка, що відхиляється від принципів та норм політичних відносин, політичної системи). Причини девіантної поведінки науковець систематизує у такий спосіб: суперечності між зростанням очікувань та «звуженістю» шляхів їх реалізації; розрив між цілями, які висуваються та заохочуються суспільством та можливими засобами їх досягнення (Р. Мертон); конфлікти, які стимулюють

різні типи відхилень; спадковість, розповсюдженість «пороків», тимчасове «запаморочення» свідомості тощо [286, с. 371].

Якщо співставити зміст понять політичної активності та політичної участі, то перше позначає певну спрямованість політичних дій (спрямованість на зміни у соціально-політичній сфері), а друге – конкретні дії громадян, які свідчать про підтримку політичної системи (через вибори) чи мають за мету вплинути на політичну систему та прийняття рішень. З одного боку, рівень та масштабність охоплення політичної участі вказують на ступінь демократичного розвитку суспільства, особливості загальної та політичної культури різних суб'єктів політики. З іншого боку, погоджуємося із В. Северинюком, що «сам факт участі населення політиці не є визначальним показником демократичності політичної системи в цілому. Просте розширення обсягів політичної участі не варто розглядати як універсальний засіб для досягнення загальносуспільного блага, хоча її цінність як базового елемента громадянських прав та гарантії їх здійснення в рамках демократичного процесу не викликає жодного сумніву» [272, с. 55]. Звичайно, що активна залученість громадян до політики має доповнюватися демократичною політичною свідомістю, готовністю жити за демократичними цінностями та нормами.

Протилежним до політичної участі є абсентеїзм (від лат. мови *absens* – «відсутній») – феномен, що позначає уникнення участі, яка пов'язана із політикою; втрату інтересу до політики і політичних норм. Масовість цього явища в суспільстві засвідчує делегітимізацію дій політичної влади, знецінення норм, ролі інститутів політичної системи. Нерідко абсентеїзм прирівнюють до політичної апатії. Проте, апатія, на наш погляд, не містить протестної природи, на відміну від абсентеїзму.

Д. Гаврилюк визначає абсентеїзм «не просто формою індивідуального протесту, а відмовою, сформованою під впливом політичної дезорієнтації; як один із ефектів громадянської розгубленості у відповідь на критичну антагоністичність політичної боротьби; результат небажання розібратися у

політичній системі стримувань та противаг, а також приймати участь в політиці за подвійними (патерналістськими – зовні, корисними для себе – по суті) стандартами політичних еліт» [61, с. 6].

Автором вказано, що «зміст абсентеїзму в політологічному аспекті інтерпретують як: а) ухилення від участі в політичному житті; б) індиферентне ставлення до політики, низький рівень політичної компетентності виборців; в) зумисне прагнення людей відсторонитися від політики; г) байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянських (у тому числі політичних) прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків» [61, с. 9]. Тобто основні прояви абсентеїзму – це ухилення, «бездіяльність», байдужість. До чинників, що зумовлюють абсентеїзм, відносять: пріоритетність норм субкультури та «ігнорування» загальноприйнятих норм культури людиною, як наслідок – ставлення до середовища, яке знаходиться поза її субкультурою, як до чужого; можливість задоволення особистих інтересів поза політичною сферою; криза ідентичності, приналежності до соціальної групи, відповідно відсутність цілей та цінностей соціального життя; відсутність політичної ефективності власних дій, наявність негативного досвіду впливу на владу (А. Ключев, Н. Теплова, А. Хренов) [136, с. 309]; «психологія конформізму» та «менталітет байдужості» (І. Бекешкіна, Є. Головаха, В. Небоженко) [72]; наявність значних соціально-економічних проблем тощо.

Варто зазначити, що абсентеїстський тип поведінки є притаманним для будь-якого суспільства. В умовах демократії абсентеїзм є своєрідним індикатором якості політичної системи. Збільшення кількості людей з таким типом поведінки чи апатичних засвідчує кризу суспільного розвитку. Разом з тим, погоджуємося із Д. Гаврилюком, що «у вітчизняних умовах, абсентеїзм є проявом низького рівня правової і політичної культури певних прошарків чи груп; натомість у розвинутих демократичних державах – це вияв стабільності й довіри до влади та політичних сил» [61, с. 11]. Тобто роль і оцінка абсентеїзму є неоднозначною, залежить від особливостей певного суспільства.

Розглядаючи питання абсентеїзму та апатії, не можна обійти увагою наше суспільство. За даними соціологічних центрів, в Україні частка апатичних людей є доволі високою. Погоджуємося із думкою Н. Ковтун, що джерелами соціальної апатії є «накопичення відчуття соціальної несправедливості та безправності» [138].

Причинами виникнення апатії фахівці визначають нездатність особистості самотійно вирішувати проблеми, почуття власної безпорадності перед складними проблемами й недовіру до політичних інститутів. Відповідно, слухними вважаємо міркування Н. Ковтун про те, що «...поглиблення соціальної апатії в українському суспільстві пов'язане з неузгодженістю соціально значущих цілей і засобів їх досягнення. В Україні тривалий час юридично задекларовані цілі, відповідні інтересам більшості громадян, підмінялися приватними меркантильними прагненнями правлячої верхівки [...] У широких суспільних верствах продукується незадоволеність життям, наслідком чого є зростання насильства, коли девіантна поведінка здатна трансформуватися у відверто злочинну» [138].

Слушним видається й висновок Т. Кремень щодо особливостей політичної апатії українського суспільства: «... попри існуючу пасивність воно ефективно мобілізується за принципом «негативної мобілізації». Прикладом цього є дві революції – «Помаранчева» і «Євромайдан» («Революція Гідності»). Хоча вказані явища були спровоковані різними політичними й соціальними обставинами, мали різну інтенсивність, проте мали спільну рису – супроводжувалися ознаками негативної мобілізації. В українських реаліях негативна мобілізація може вважатися частиною глобального процесу мінус-мобілізації, який передбачає вираз негативу у формі протестів та їх зміну довгими періодами політичної апатії» [153, с. 28].

На політичну апатію впливає недовіра до влади, політико-правовий нігілізм, віра у харизматичного лідера, ціннісний конфлікт, політична ерозія влади, соціальний негативізм, криза політичної системи та слабкість

громадянського суспільства. Також погоджуємося із Д. Гаврилюком, який серед причин визначає «знецінення соціальних ідеалів, психологічну втома від політичної демагогії, непродуктивних політичних рішень влади та цинічної брехні політичних представників громадських інтересів» [61, с. 11].

У контексті вивчення особливостей політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства, варто згадати виокремлену С. Гантінгтоном «третю хвилю демократизації» та притаманного їй «синдрому розчарування громадян», який сприяє формуванню протестної поведінки, абсентеїзму, апатії. Означений синдром у політичній участі громадян виявляється як відхід від політики, цинічне сприйняття політики; критика та несприйняття діючого керівництва; підтримка аутсайдерів у політичній сфері; невдоволення самою демократичною системою [307, с. 286-289].

Варто відзначити, що проблема політичної поведінки, політичної участі та неучасті, політичної активності і пасивності є предметом вивчення соціальної та політичної психології. Дослідження політичної психології також обґрунтовують зв'язок та зумовленість політичної культури, політичної свідомості, політичної соціалізації і політичної поведінки. Разом з цим, більше уваги приділяється психологічному аспекту поведінки. Серед чинників активності або пасивності суб'єкта політики О. Левченко визначає такі: «фрустраційна реакція; особливості самосвідомості; регламентація бажань і своїх потреб; жорстокість етичної системи» [168, с. 73].

Фрустраційна реакція виражається як людська слабкість, відчуття безсилля та неможливості вплинути на власне життя, справи в організації, в країні загалом. Як свідчать дослідження, відчуття фрустрації характеризує не стільки об'єктивну особистісну чи соціальну ситуацію людини, скільки сприйняття нею цієї ситуації. Другий чинник пов'язаний із особливостями самосвідомості, які можуть впливати на активність суб'єкта політики. Акцентується увага передусім на таких особливостях як деіндивідуалізація свідомості та розмитість ідентичності. Перше позначає несформованість

відчуття власної індивідуальності, що зумовлюється вихованням і особливостями соціалізації, стилем мислення, діяльності та життя людини. Розмитість ідентичності виявляється у несформованості відчуття приналежності до групи, соціального класу або до нації. Причинами цього є особливості процесу політичної соціалізації, його інститутів, що формує включення людини у політичне життя. Третім чинником, що визначає активність людини, є визначення власних бажань і потреб. Вплив цього чинника пов'язаний із ціннісним змістом зовнішніх і внутрішніх стимулів до активності людини. Четвертий чинник відтворює особливості етичної системи. Наприклад, філософія максималізму з принципом «все або нічого» може приводити до пасивності людини, адже будь-яка активність будується на компромісах, угодах; відсутність бажання та культури компромісу формує пасивність людини [168, с. 73–74].

На взаємовплив цих феноменів вказує і М. Головатий. Проте, до чинників, що визначають ступінь політичної участі суб'єктів вчений зараховує «політичний режим; соціокультурне і географічне середовище; рівень освіти і ступінь доступу до інформації; рівень інституціоналізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів участі тощо» [70, с. 56]. Ці чинники визначають не лише ступінь, а й зміст та форми політичної участі. Слушною також є думка вченого про те, що «через політичну участь не лише реалізуються інтереси і запити громадян, а й відбувається політична соціалізація, формується політична культура та виробляється громадянська позиція особи» [70, с. 56].

Більш формалізованим і таким, що виражає певну систематичність та цільову спрямованість дій, є поняття політичної діяльності. Вона позначає багатоманітність персоналізованих та інституалізованих дій у політичній сфері. У науці політична діяльність трактується як один із видів суспільної діяльності, через яку досягається мета та політичні цілі на основі усвідомлення потреби та дій, пов'язаних з врахуванням політичних інтересів та мобілізації політичної

волі. Автори «Політологічного енциклопедичного словника» розкривають специфіку політичної діяльності у «сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед, завоювання, утримання і використання влади» [238, с. 107].

Ми розділяємо позицію науковців, що політична діяльність включає два аспекти – теоретичний («формує політичну свідомість, мислення, менталітет, які характеризують носіїв політики, її суб'єктів, їхні орієнтації» [238, с. 107] та включає «ряд творчих начал: мистецтво, творчість, інтуїцію, емоційний стан, політичне проектування, планування, прогнозування тощо» [238, с. 107] і практичний («організаційна і контрольна діяльність, конкретне управління, керівництво, добір і розстановка кадрів, їх підготовка, навчання, вироблення і прийняття рішень, обмін інформацією, організація і функціонування органів влади, взаємодія державних і громадських закладів і т.ін.» [238, с. 107]. Ці аспекти свідчать на користь аргументації щодо професійного характеру політичної діяльності, тобто це депутатська, управлінська, партійна, апаратна, кадрова та інша праця.

Певний вид політичної діяльності здійснюють політичні інститути («політичне функціонування»). До цього процесу залучені: соціальні спільноти, групи, які її реалізують; політичні норми, що регулюють відносини всередині цих політичних інститутів, між ними, між політичними і неполітичними інститутами; матеріальні ресурси, які використовуються для досягнення мети.

Зміст, форми політичної діяльності зумовлюються типом суспільних відносин і залежить від мети – підтримки чи зміцнення або навпаки – руйнування й заміни іншою системою суспільних відносин. Відповідно до цього, вивчення політичної діяльності її суб'єктів спрямовує на визначення політичних потреб, політичних інтересів, політичної свідомості, політичної волі, політичних цінностей, формування цілей політичної діяльності. Сформованість та розвиненість цих складових зумовлює рівень культури

політичної діяльності її носіїв, її доцільність, законність та результативність.

Відзначимо, що О. Шестопап виокремлює три форми політичної поведінки: інстинкти, навички та розумні дії. Також вона вказує на спільну позицію науковців щодо основних моментів, які є важливими при дослідженні: «зовнішнє середовище, яке надає стимули суб'єкту поведінки; потреби індивіда чи групи, які задіяні у діяльності; мотиви діяльності; установки, цінності, орієнтації, переконання і цілі суб'єкта; особистісні характеристики ролі, стилю прийняття рішень; стиль міжособистісних відносин; когнітивний стиль; дії та вчинки; зворотній зв'язок між поведінкою та умовами, які її сформували» [327].

Наукову цінність для нашого дослідження мають висновки В. Северинюка щодо рівнів, типів і форм політичної поведінки. Ця деталізація на перший погляд видається дещо складною, проте багато у чому можна погодитись з автором. Зокрема, точною, на наш погляд, є класифікація характеристик, які є більш типовими при дослідженні рівнів політичної поведінки. Так, «для рівня політичної діяльності [...] є раціональність, усвідомленість, персоніфікація (форми: політичне лідерство, парламентська робота, створення ідеологій та програм тощо); для рівня політичної участі – масовість (електоральна поведінка), стихійність (вибухи соціального незадоволення), епізодичність (мітинги, пікети тощо). Рівень політичного відчуження передбачає політичну поведінку типу: фіктивна, пасивна, удавана, апатична тощо» [272, с. 79].

Політична поведінка, участь чи неучасть у політичних справах, конструктивна чи деструктивна діяльність, уміння захистити свої права та представити інтереси чи відсутність знань та бажань це робити, насамперед, зумовлюються сприйняттям політичної реальності, усвідомленням взірців політичної поведінки, загалом – політичною свідомістю та культурою громадян. Суспільна практика доводить, що чим вищим є рівень політичної культури (знання, поінформованість про політичні процеси), тим відповідальнішим є ставлення людини до себе, до суспільства, до держави. Крім того, важливим є довіра до політичних інститутів, а також упевненість у

здатності використання конвенційних методів впливу на політичні рішення.

Досліджуючи проблему довіри в системі політико-комунікативної взаємодії, С. Денисюк останню розглядає як «соціологічну та психологічну категорію для позначення відкритих, позитивних взаємовідносин між людьми (сторонами довіри), що відображають впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою та, яка довіряє, знаходиться в тих чи інших відносинах, що базується на досвіді. Політична довіра передбачає готовність електорату делегувати владні повноваження певному політичному суб'єкту» [97, с. 270].

Нині спостерігається тенденція слабого інтересу громадян до політики на національному рівні, певної електоральної пасивності. Водночас, на місцевому рівні громадяни виявляють достатню активність (участь у місцевому самоуправлінні, наведенні порядку в будинках, громадських місцях тощо). Більшість науковців переконана у тому, що ефективність політичної системи зумовлена не масовою політизацією суспільства, а професійністю політиків, гідними умовами життя, відповідальністю та обізнаністю громадян. Якщо людина задоволена і забезпечує своє життя, то вона не «втручається в політику». Як правило, у цій ситуації, політична діяльність зводиться до голосування. Якщо люди відчують незадоволення, обмеження чи тиск з боку держави, то їх політична активність посилюється. У цьому контексті варто звернути увагу на висновок Г. Алмонда і С. Верби про те, що «хоча норма, яка вимагає від людини участі в суспільних справах, є досить розповсюдженою, активна участь не є найважливішою формою для більшості. Вона не є ні основним заняттям у вільний час, ні головним джерелом задоволення, радості і хвилювання» [6, с. 125].

Варто зазначити і таку позицію науковців (А. Ключев, Н. Теплова, А. Хренов), які вказують на розумне обмеження політичної участі в умовах стабільного суспільства. Участь чи, навіть, неучасть може розглядатися в якості стабілізуючого чинника. З іншого боку, радикалізація свідомості аполітичних

груп населення, активізація руйнівного потенціалу їх дій може нести у собі небезпеку дестабілізації політичної системи [136, с. 308].

Дослідження різних підходів тлумачення категорії політичної поведінки надає можливість сформувати базове для нашого дослідження визначення політичної поведінки як складного феномена, який є комплексом внутрішніх детермінант та зовнішніх проявів, у якому відображаються особливості політичної системи, політичного режиму, політичної культури, політичної свідомості, політичної соціалізації різних суб'єктів політики. Крім того, зовнішні прояви виявляються у різних типах політичної поведінки і є найбільш вивченими у сучасній науці. Внутрішні детермінанти мають психологічну природу і можуть бути виявлені через суб'єктивний вимір – особистісний, груповий, масовий. Також варто відзначити, що політична поведінка включає і спонтанні реакції та прояви. Усе означене спрямовує дослідницьку увагу на вивчення поведінки як комплексу внутрішніх спонук, детермінант і зовнішніх проявів в умовах демократичної трансформації суспільства, що є додатковою умовою для формування певних особливостей цього складного феномену.

Політична поведінка з одного боку органічно інтегрується у поняття політичної культури та політичної соціалізації, зумовлюється особливостями політичної свідомості. З іншого боку, унікальність цього феномену у його зворотній дії – поведінка може виступити одним із чинників формування особливостей політичної культури, вплинути на характер політичної соціалізації, зумовити зміни сприйняття політичної реальності у політичній свідомості.

1.2. Єдність детермінант і проявів політичної поведінки: методологія вивчення у політичній науці

Як з'ясовано вище, політична поведінка є таким поняттям, що відтворює особливості політичної свідомості, політичної культури та соціалізації, засвідчує ступінь активності людини та рівень самоорганізації суспільства у

політичній сфері. Як одне із базових понять політичної науки, політична поведінка досліджується багатьма сучасними науковцями. Водночас, погоджуємося із висновком М. Слюсаревського та Ю. Соколовської, що в українській науці існує певна нерівномірність у напрямках вивчення політичної поведінки на суб'єктивному рівні й те, «що більшість робіт переповнені недовговічними емпіричними фактами, зумовленими тією чи іншою суспільно-політичною ситуацією в країні, яких більше, ніж виявлених закономірностей та нетривіальних узагальнень» [284, с. 489]. Ці спостереження науковців спрямовують дослідницьку увагу на виявлення певних закономірностей між спонукальними детермінантами та результативними аспектами політичної поведінки та їх особливостей в умовах демократичної трансформації суспільства. Загалом варто виокремити низку закономірностей, що притаманні політичній поведінці як феномену політичного життя. Не претендуючи на повне висвітлення цього питання, зробимо деякі узагальнення. На такі закономірності, на наш погляд, вказує у монографії В. Северинюк [272], проте їх не називає як «закономірності». Спробуємо їх уточнити.

Перша закономірність – політична поведінка є «продуктом» політичного режиму суспільства. Політичний режим засвідчує наявність суспільно-політичних сил, структуру і механізм здійснення політичної влади, тип прийняття рішень та спосіб вирішення суперечностей, критерії виборності посад, суспільне розуміння законності чи незаконності дій, статус опозиційних сил тощо. Відповідно, кожний політичний режим виробляє певний стиль прийняття політичних рішень, формує особливості парламентської культури і діяльності, легітимізує форми політичної активності та участі громадян.

Друга закономірність – політична поведінка віддзеркалює зміни у політичній системі. Політична система має підсистеми, які підпорядковані спільною логікою. Зміни в одних підсистемах зумовлюють і викликають зміни в інших. Так, зміни у таких підсистемах як політичні інститути; політично-правові норми; комунікативна підсистема; духовно-ідеологічна торкнуться не

лише цих підсистем, а й відтворюються на інших елементах політичного життя, наприклад, політичній соціалізації, змісті та пріоритетності форм політичної поведінки політичної еліти і громадян. Це буде відчутним у сприйнятті та ставленні суб'єктів до норм, структур, функцій політичної системи суспільства, що загалом відтвориться і на типі їхньої політичної поведінки.

Третя закономірність – форми політичної поведінки зумовлені сталістю чи змінами політичного порядку. Поділяємо думку В. Северинюка: «У ситуації політичного порядку поведінка загалом унормована, передбачувана, можливість відхилення від “стандартів” виключена або надто незначна. При порушенні порядку поведінка політичних суб'єктів свідчить про нехтування деякою частиною членів суспільства цілями та цінностями політичної системи. Їхня поведінка може набувати вираженого не- чи навіть контрсистемного характеру, містити елементи нового порядку, нової системи» [272, с. 83]. Використовуючи типологію політичної поведінки О. Соловйова, можна припустити, що відбудеться зміна нормативного типу та виникнення девіантних форм політичної поведінки.

Четверта закономірність – політична поведінка зумовлена політичною культурою. Остання, як слушно зазначає В. Северинюк^ «... значною мірою є виявом втіленого на практиці внутрішнього кодексу поведінки, а тому може бути витлумачена як стиль діяльності політичних суб'єктів» [272, с. 85]. Звичайно, що трансформації у ціннісно-нормативній системі викликають зміни у змісті, цілях, формах політичної поведінки. Крім того, політична поведінка є «специфічним способом існування політичної культури» – зміст та психологічні ознаки політичної поведінки засвідчують якість і рівень політичної культури її носія, можуть встановити до якого типу політичних особистостей він належить – лідерів, активістів, компетентних спостерігачів, критиків, аполітичних громадян та ін.» [272, с. 85]. З іншого боку, важливим аспектом є механізм формування чи, навпаки, руйнації ціннісних, світоглядних елементів політичної культури залежно від існування в суспільстві тих чи

інших типів політичної поведінки. Політична культура з одного боку впливає, а з іншого, – відтворює ступінь політичної зрілості суспільства.

П'ята закономірність – політична поведінка є відтворенням результатів політичної соціалізації. У політичній поведінці виявляється рівень оволодіння політичними знаннями, навички політичної участі, оволодіння методами політичної діяльності, засвоєння зразків політичної поведінки. Політичні психологи стверджують, що відчуття потреби у політичній участі формується під впливом зовнішнього (соціалізуючого) середовища: воно може сприяти долученню людини до політичного життя чи гальмувати задоволення цієї потреби. Ця зумовленість відтворюється на визначенні типів політичної поведінки різних суб'єктів політичного життя, а також на ступені активності, готовності брати участь у політичному житті та результативності їх поведінкових дій. Політична соціалізація зумовлена низкою чинників як об'єктивних, так і суб'єктивних. Погоджуємося із О. Царенко щодо важливості наявного бажання самої людини відповідати запитам політичної системи, що ґрунтується на внутрішніх її переконаннях. Це актуалізує питання мотивації, зокрема заохочення людини до участі у політичному житті, тобто «запровадження системи ціннісних, а не примусових мотивів політичної соціалізації» [313, с. 111].

У політичній науці виокремлюються основні чотири типи політичної соціалізації: гармонійний, плюралістичний, гегемоністський та конфліктний. Враховуючи те, що політична поведінка відтворює результати політичної соціалізації, можна виокремити відповідно до типів політичної соціалізації й умовні її типи. Так, гармонійний тип політичної соціалізації має результатом «гармонійний» тип політичної поведінки, плюралістичний – «плюралістичний», гегемоністський – «гегемоністський» та конфліктний – «конфліктний». На нашу думку, гармонійний та плюралістичний типи політичної соціалізації здатні продукувати солідарний тип політичної поведінки.

Шоста закономірність – політична поведінка суспільства зумовлена мотивами та політичною свідомістю. Ця закономірність, на наш погляд, відтворена у визначенні політичної поведінки О. Соловйова: «Політична поведінка є сукупністю суб'єктивно мотивованих дій різних суб'єктів, які реалізують статусні позиції та внутрішні установки» [286, с. 369]. Варто зауважити, що загалом природа участі в політиці пов'язана із політичними потребами та інтересами. Інтерес є усвідомленням потреби, він мотивує політичну діяльність суб'єкта. Залежно від домінування тих чи інших потреб та інтересів формується мета та обираються певні форми політичної поведінки. Мотиви зумовлюють характер політичної поведінки від прояву емоцій до цілого комплексу дій. У політичній сфері це може бути ступінь вираженості т. зв. «інстинкту» влади – певного психологічного імпульсу готовності до дії, який відтворює бажання взяти участь і впевненість в можливості успіху. Мотиви влади зумовлюють вибір форм, «стилю» діяльності та поведінки.

Варто додати, що крім політичних потреб і інтересів, важливими елементами, що впливають на політичну поведінку науковці вважають політичні стереотипи та політичні традиції (як елементи політичної свідомості та політичної культури). Останні пов'язані з попереднім політичним досвідом, інтересами і цілями суспільства, визначаються ним як певні нормативні настанови. Через політичні традиції відбувається трансляція наступним поколінням стереотипів політичної свідомості та особливостей політичної поведінки, що сформувалися під впливом історичного, соціального та інших умов розвитку суспільства.

Сьома закономірність – політична поведінка суспільства, його окремих груп та людини є реакцією на дії суб'єктів влади. Форми такої реакції можуть коливатися від підтримки до неконвенційних насильницьких акцій.

Не претендуючи на повне висвітлення питання закономірностей поведінки, зазначимо, що окреслені вище спрямовують дослідницький пошук до аналізу політичної поведінки як певного системного утворення, що

складається з низки компонентів. Погоджуємося із підходом В. Северинюка, що такими компонентами є «суб'єкт; детермінанти (мотиви й чинники впливу, регулятори); способи реагування на політичні явища і процеси (специфіка дій і недіян); характер відносин (взаємодій) з іншими суб'єктами; наслідки (результати) поведінки» [272, с. 85]. Цей підхід дозволив науковцю розкрити особливості поведінки на різних функціональних рівнях політичної суб'єктності – діяльності, участі, політичного відчуження, виявити ієрархічну залежність між цими рівнями, а також узгодити такі поняття як «політична дія», «політична іммобільність», «політична активність», «політичне функціонування» [272, с. 86]

Також є більш «узагальнені» підходи вчених, згідно з якими політична поведінка відтворює комплекс об'єктивних та суб'єктивних чинників. Наприклад, автори колективної монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» до об'єктивних чинників політичної поведінки відносять зокрема «соціально-економічний, суспільно-політичний, гендерно-віковий, середовищний (оточення людини – родина, друзі; місце проживання, територіальні громади тощо). Серед суб'єктивних – це мотиваційно-ціннісний (мотиви політичної участі), конативний (вольові якості та навички політичної комунікації та взаємодії), когнітивно-рефлексивний (ідеологічні орієнтації та установки, стереотипи, громадянська свідомість, відповідальність)» [237, с. 44].

Привертає увагу багатьох дослідників й питання методологічних засад дослідження політичної поведінки. Наприклад, О. Резнік, виокремлює й аналізує такі напрями як порівняльно-історичний, інституціональний, біхевіористичний, функціоналістський, марксистський, порівняльний [253].

Поділяємо позицію І. Вільчинської у тім, що «для дослідження суб'єкт-об'єктних відносин у політиці дослідники зазвичай застосовують прийоми діяльнісного і біхевіористського підходів» [55, с. 116]. Науковці вказують на схожість методології та близькість цих підходів. Водночас слухними є їх

зауваження, що поняття поведінки є ширшим, ніж діяльність, адже включає спонтанність та стихійність проявів людської активності. Більше того, поведінка відтворює не лише суб'єкт-об'єктні, а й суб'єкт-суб'єктні відносини.

Відзначимо, що домінуючим у вивченні політичної поведінки є біхевіоризм (з англ. behaviour – поведінка) – науковий підхід, який наголошує на взаємозв'язку людини і суспільства, вивчає політичну сферу через поведінку людини. У вітчизняній науці використовується поняття політичного біхевіоризму. Так, С. Денисюк визначає, що це «напрям досліджень політичної поведінки людини як дієвого чинника функціонування політичних систем, мотивів, суб'єктивного ставлення до політики і політичної влади, участі у виборчих процесах тощо» [95, с. 34].

Засновником біхевіористичного підходу є американський психолог Дж. Уотсон, на думку якого, поведінку людини можна описати за формулою «стимул» (зміни зовнішнього оточення) і «реакція» (реакції людини на стимули). Необіхевіористи розширили цю класичну формулу «S – R», додавши ще одну змінну – «оперантні» (від «операція») реакції («S – O – R»), природа яких є мимовільною і на які можна вплинути за допомогою заохочення чи покарання. Б. Скіннер визначив особливості такого позитивного і негативного «підсилення» (тобто контролю) стимулів: негативне може зумовлювати непередбачену, небажану реакцію; позитивне зумовлює бажані дії і поведінку, сприяє підвищенню самооцінки людини. Повторення реакцій сприяє їх закріпленню і перетворенню на внутрішні регулятори поведінки особистості. У результаті можна отримати «керованого індивіда» з «автоматично правильною поведінкою». З іншого боку, слухними видаються думки В. Северинюка про те, що попри благородні наміри біхевіористів спостерігається «орієнтація на підміну рис людської особистості (творчих устремлінь, свідомого ставлення до соціального й політичного буття, самостійного формулювання життєвих цілей) суто [...] психологією підданства, готовністю пристосуватися до будь-яких вимог політичної системи, тобто тими якостями, що характеризують людину як

об'єкт маніпулювання, формують у неї стійкі типи мобілізованої, конформної, виключно конвенціональної поведінки незалежно від політичної ситуації та режиму влади» [272, с. 43]. Ця досить розлога цитата науковця наведена з метою акцентувати на тому, що у демократичному суспільстві має бути визначена певна «межа» («баланс»), щоб не потрапити у крайнощі – з одного боку не сформувавши такого абсолютно «підданого» правилам аж до байдужого до суспільно-політичних проблем громадянина, а з іншого – не надмірно «активізованого», готового боротися із усіма проблемами заради боротьби.

Щоб зрозуміти, у чому суть такого балансу, доцільно розглядати феномен політичної поведінки як комплекс детермінант (причин, умов) та зовнішніх проявів (реакцій, дій тощо). У цьому контексті слушною вважаємо позицію Ю. Шайгородського: «Складність дослідження політичної поведінки зумовлена необхідністю її аналізу як цілісності – у поєднанні її спонукальних і результативних аспектів [...] як і будь-яка соціальна дія, поведінка політичних суб'єктів полягає не лише в проявах політичної активності, а й у причинах, які спонукають людей до тих чи інших політичних дій, їх осмислення, прийняття політичних рішень, їх реалізацію через створення ідеологій і доктрин, продукування політичних міфів, формування та зміну політичних інститутів, вплив на політичні процеси тощо» [322, с. 222].

Відповідно, дослідження політичної поведінки як комплексного явища, потребує розширення і методології дослідження, використання напрацювань психології, соціології, педагогіки та інших наук, які вивчають цей феномен. Не заперечуючи важливість і здобутки біхевіористичного і необіхевіористичного підходів, варто вказати на комплексний і системний підходи її вивчення. Також підтримуємо позицію В. Северинюка у цьому питанні: «Необхідно тісніше поєднувати емпіричну методіку досліджень з інституціональними, нормативно-ціннісними, ідеологічними, антропологічними компонентами сучасної політики. Це неодмінно розширює і по-новому структурує суб'єктне поле політичного біхевіоризму, тобто змушує звертати увагу не лише на

електорат, але фактично на всіх суб'єктів політики» [272, с. 123]. Політична поведінка, як поняття, позначає не лише електоральну активність чи пасивність (переважно як предмет аналізу біхевіористів і необіхевіористів), а значно ширший спектр суб'єктів та різноманіття політичної взаємодії.

Для аналізу особливостей політичної поведінки в умовах демократичних трансформацій доцільним буде використання концепції «системного біхевіоризму», запропонованої В. Северинюком [272, с. 86–88]. Погоджуємося із автором, що «концепція “системного біхевіоризму” має підкреслювати не лише надбання, а й перспективи, нові можливості та методологічне збагачення досліджень з проблем політичної поведінки» [272, с. 85]. Разом з тим, у нашому дослідженні ми також використаємо міждисциплінарний підхід, який надасть змогу інтегрувати напрацювання з політології, психології, соціології, педагогіки та деяких інших наук.

Отже, розглядаючи політичну поведінку як цілісне утворення, виокремимо і деталізуємо його складові у контексті нашого дослідження. Так, компоненти – це: суб'єкт (особистість, група, суспільство); детермінанти (внутрішні і зовнішні, нижче детальніше про це); способи реагування на політичні явища і процеси («політична участь», «політична неучасть», «політична діяльність»); характер відносин (взаємодій) з іншими суб'єктами («влада – опозиція», «політична еліта – суспільство», «політичні партії – громадські об'єднання», «політичні партії – громадяни», «громадські об'єднання – громадяни» та інші рівні взаємодій); наслідки (результати) поведінки (домінуючі форми участі, ступінь участі і неучасті, (не) готовність та (не) бажання брати участь у політичному житті тощо, що впливають на розвиток політичних відносин, ефективність проведення реформ тощо).

Варто вказати на те, що поведінка, у тому числі і політична, є детермінованим явищем. Тобто є певна сукупність детермінант, які впливають як на становлення, так і на процес реалізації та наслідки політичної поведінки. Детермінанти політичної поведінки – це система взаємодіючих спонукальних

чинників і факторів, які визначають певні типи реакції на них та відтворюються у типі політичної поведінки суб'єкта. Поняття детермінант, до яких звертається теорія політичної поведінки, позначає складний комплекс мотивів, стимулів, зовнішніх регуляторів, які є причиною, які спрямовують і які можуть змінювати поведінку.

Спробуємо проаналізувати детермінанти політичної поведінки та особливості їх взаємодії. Глибоко питання детермінант поведінки вивчає психологія: будь яка дія суб'єкта є результатом його реакції на вплив: а) ситуації (зовнішні детермінанти); б) внутрішнього джерела активності (внутрішні детермінанти) та в) відображення ситуації в свідомості. Зрозуміло, що ці детермінанти взаємодоповнюють і взаємопов'язані один з одним.

Ретельний аналіз сучасних теорій, де розглядається проблема детермінованості політичної поведінки наводиться у колективній монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» [237, с. 37–44]. Так, автори монографії акцентують увагу на теоріях та підходах, де пояснюються причини політичної участі. Проте, як ми з'ясували вище, політична участь є елементом більш складної системи – політичної поведінки і тому, на наш погляд, ці детермінанти можна розглядати як спонукальну причину (більшим чи меншим ступенем) для усіх способів реагування на політичні явища і процеси. Автори розглядають низку сучасних теорій: теорія раціонального вибору, Мічиганська школа, гуманістична теорія, інституціональний, соціологічний, психологічний, психоаналітичний, біхевіористський, маніпулятивний та когнітивний підходи.

У теорії раціонального вибору політична участь розглядається як раціональна дія, спрямована на отримання максимального результату при найменших витратах. Отже, причина – раціональність та отримання користі.

Представники Мічиганської школи вважають, що тип політичної (електоральної) участі зумовлює партійна приналежність та ідеологічні уподобання людини, які формуються у процесі її політичної соціалізації. Так,

наявне відчуття такої приналежності формує активний тип політичної участі (як реальної, так і формальної), слабе відчуття – або пасивний тип участі, або політичну неучасть. Отже, детермінанта – ідеологічна та групова (у даному випадку – партійна) ідентичність.

Згідно зі соціологічним підходом, політичну активність детермінують соціальні чинники. Зокрема, С. Ліпсет та С. Роккан виокремлюють п'ять таких чинників: соціальне середовище, рівень доходів, місце проживання, рівень освіти та релігійна приналежність [237, с. 38; 362]. Р. Інглгарт додає ідеологічний чинник [237, с. 38]; Г. Алмонд і С. Верба – політико-культурний [7]. Цей підхід акцентує увагу на пріоритеті соціальної природи особистості.

Прихильники інституціонального підходу вважають, що політичну участь зумовлюють можливості громадян впливати на владу, а не психологічні та соціальні характеристики особистості (соціальний статус, рівень освіти тощо).

Психологічний підхід у якості детермінант політичної участі розглядають мотиви та установки людини. Так, Л. Мілбрат та У. Клейн вказують на обмеженість вивчення поведінки лише соціальними, економічними чинниками і що люди з однаковими соціально-економічним рівнем можуть відрізнитися ступенем політичної активності. Дослідники обґрунтували необхідність вивчення ролі індивідуальних особливостей як чинника, що зумовлює поведінку людини [237, с. 39].

На думку представників психоаналітичного підходу, детермінантами політичної поведінки є інстинкти і потреби. Відповідно, політична активність зумовлюється незадоволеними потребами та формується під впливом ірраціонального (З. Фройд, Г. Гербнер, Л. Гросс, К. Монро, М. Морган, Н. Сігнореллі та інші) [237, с. 40]. Г. Лассуел на ідеях психоаналізу вивчав стилі політичної поведінки [165]; Г. Олпорт – природу забобонів [211]; Т. Адорно – психологічну основу тоталітаризму [3].

На ґрунті біхевіоризму сформувався маніпулятивний чи медіапідхід. Прихильники цього підходу (Дж. Мейровітц, Дж. Ройс, А. Пауелл, Р. Харріс)

розглядають психіку і свідомість людини як об'єкт впливу з боку політиків і мас-медіа. Відповідно акцентується увага на впливі інформації на особистість. У межах цього підходу сформувалися такі напрями як дослідження впливу засобів масової комунікації та пропаганди на політичну поведінку; теорія соціального навчання; теорія культивування; теорія соціалізації [237, с. 41].

На відміну від маніпулятивного, когнітивний підхід акцентує увагу на ідеї, що вибір моделі політичної участі опосередковується поглядами і цінностями людини. Відповідно, саме мислення та процеси обробки інформації, прийняття рішень є предметом його вивчення. Критику цей підхід отримав за фокусування лише на електоральній поведінці та аспектах, пов'язаних лише з раціональними діями людини.

У межах гуманістичної теорії (А. Маслоу, К. Роджерс) політична участь тлумачиться через ідеї активності людини, її особистісне зростання, самоактуалізацію. К. Роджерс [255] виходив з того, що кожна людина має здатність до самовдосконалення. Психологічно зрілу особистість визначають гнучкість, бажання вдосконалювати «Я», відкритість до засвоєння досвіду. Слушно зазначає Л. Михайлюк, що «у гуманістичній психології А. Маслоу та К. Роджерса постулюється необхідність самоактуалізації, тобто вільного, безперешкодного виявлення, розвитку, втілення у процесі життєдіяльності притаманних особистості здібностей і унікальних властивостей [...] Потребу у самоактуалізації можна назвати основною рушійною силою людської активності. Безпосередніми внутрішніми мотивуючими факторами у цій теорії є потреби» [198]. А. Маслоу [187] виокремив низку характеристик «самоактуалізуючої» особистості, серед яких: адекватне сприйняття оточуючого середовища; розуміння себе, усвідомлення потреб інших людей, осмислення призначення природи; спонтанність, природність, простота; сфокусованість на проблемі, а не на власному «єго»; автономія; сформована ідентичність; демократичний стиль комунікації; усвідомлення, що є засобами і метою дії; креативність вирішення проблем; почуття гумору тощо.

Діяльнісний (цілераціональний) підхід (К. Абульханова-Славська, Г. Залеський, А. Леонтьєв, Б. Ломов) засновується на положенні про те, що свідомість і діяльність не суперечать, а доповнюють один одного. У межах цього підходу науковий інтерес викликає ціннісно-діяльнісне розуміння політичної поведінки через світогляд і переконання людини, запропоноване Г. Залеським [112]. Згідно з цим тлумаченням, «цінності, а також їх відображення в цілеспрямованій діяльності дозволяють осмислити зв'язок ціннісного принципу з діяльнісним, ціннісної детермінації соціальної, політичної та інших видів активності» [Цит. за: 237, с. 42].

Також серед детермінант політичної поведінки науковці називають і стани свідомості, зокрема: «відчуття загрози власному суспільному становищу» (Г. Лассуел); раціональне усвідомлення власних інтересів і необхідності отримання нового статусу (А. Лейн); бажання життєвого успіху та суспільного визнання (А. Доунс); розуміння громадянського обов'язку та власних прав; страх за самозбереження в громаді; здатність держави до примусового залучення громадян у сферу політики» [Цит. за: 237, с. 43].

Як можна побачити, кожна з цих теорій акцентує увагу на певних детермінантах і не надає їх системної характеристики. Існування такого різноманіття підходів підкреслює багатоаспектність поняття політичної поведінки, тісний зв'язок і вплив зовнішніх та внутрішніх детермінант та їх єдність у концепті «політична поведінка». Спроба виокремити групи детермінант політичної поведінки зроблена В. Северинюком. Зокрема, вчений називає наступні: інституціонально-нормативні; ідеологічні; ціннісні; статусно-рольові та персоніфіковані; емоційно-психологічні; соціально-економічні й демографічні; форс-мажорні; глобальні [272, с. 94–109]. Водночас, сам автор вказує на досить «умовний, методологічний характер і щодо послідовності виділених груп, і щодо їх начебто “ізолюваності” одна від одної: насправді ж тільки конкретні політичні процеси й ситуації здатні відобразити дійсну картину реальних переплетінь мотиваційних і регулятивних чинників

політичної поведінки» [272, с. 93]. Загалом у терміні «детермінанти» він розділяє два поняття – мотиви та чинники впливу (регулятори).

Підхід автора безумовно є науково цінним, але водночас і дещо складним. У роботі ми використаємо виокремлення внутрішніх і зовнішніх детермінант. Зовнішні детермінанти – це особливості середовища і оточення суб'єкта. Вони відображають приналежність суб'єкта до різних соціальних груп, і суспільства загалом; «включеність» до контексту культури, її системи норм, цінностей, «кодексів поведінки», трактування моральних імперативів добра і зла, раціональності тощо. Такими зовнішніми детермінантами політичної поведінки відповідно є приналежність суб'єкта до різних соціальних і соціально-політичних груп, громадських об'єднань, політичних партій, особливості політичної культури суспільства і політичної субкультури групи, особливості політичної системи, політичного режиму і загалом політичної сфери певного суспільства, а також загальносвітові тенденції розвитку сучасного суспільства.

У дослідженні політичної поведінки, як багатоскладового концепту, привертають увагу внутрішні детермінанти політичної поведінки. Варто відзначити, що психологічна наука розглядає серед таких детермінант поведінки статеві, вікові та індивідуально-психологічні особливості людини. Хоча з приводу статі і віку варто зробити певні застереження. Вікові та гендерні групи – це елемент соціальної структури суспільства і тому ці детермінанти більше «вписуються» до зовнішніх. Відповідно, до внутрішніх детермінант політичної поведінки можна віднести внутрішні джерела та політичну свідомість. Зокрема, це лідерські задатки, організаторські здібності, темперамент, особливості пам'яті, емоції, політичне мислення, політичні знання, навички політичної участі, політичні потреби, політичні інтереси, політичні ідеали, політичні переконання, політичні установки, політичні цінності, мотиви політичної поведінки. Не заперечуючи впливовість кожного із них, у нашому дослідженні науковий інтерес викликає, передусім, мотивація політичної поведінки, адже у багатьох дослідженнях феномену політичної

поведінки акцентується увага на важливості саме цієї складової. Мотивація корелює із готовністю чи неготовністю до дії та безпосередньо з нею.

Відзначимо, що в авторських статтях відтворено результати наукового пошуку з аналізу природи та сутності мотиву і мотивації [155; 157; 162]. Викладемо деякі узагальнення цього аналізу. Зміст мотиву у сучасній науці пов'язується із певним внутрішнім спонукальним чинником, внутрішньою готовністю людини, які визначають мету та конкретні дії, вчинки. Мотиви та мотивація є предметом дослідження таких наук як психологія, менеджмент, частково їх розглядає педагогіка. Проблеми політичних мотивів знаходяться у сфері уваги політичної психології. Науковці переконані у тім, що в основі діяльності людини є потреби, а починаються дії та діяльність з усвідомлення мети, яка ці потреби відтворює. Мотиви збуджують до дій та можуть бути як потенційними (ті, що не включені до структури дій), так і актуальними (ті, що є елементом структури дій) [229]. Інтегруючи цю ідею із положеннями В. Ядова, можна припустити, що потенційні мотиви більшим ступенем відповідають готовності до дії, а актуальні – безпосередній реакції (результативні аспекти). Це положення дозволяє проаналізувати особливості політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства, зокрема визначити ступінь готовності людей жити за демократичними правилами та нормами, сприйняття та перспективи відтворення у світогляді, а також виявити те, наскільки ці правила та норми вже виявляються у практичній сфері і трансформувалися із орієнтирів у цінності. Тобто, вивчити ступінь запиту суспільства на демократичні цінності та правила. К. Вельцель називає цінності, які відповідають «орієнтаціям, що мотивують людей протистояти авторитаризму і боротися за демократичні інститути, емансипаційними» [93, с. 244]. Для вивчення актуальних і потенційних мотивів науково значимими є методи психології та соціології.

Науковці відмічають, що поняття мотивації з'явилося на початку 20 ст. Його використовували для позначення причини поведінки та діяльності

людини. С. Парфілова відзначає, що словники зі психології та педагогіки зміст цього терміну окреслюють у такі способи: «певний імпульс до діяльності, яка сприяє задоволенню потреб суб'єкта; предметно-орієнтована активність; предмет або ідея, що спонукає дію та визначає її спрямованість; усвідомлена причина, що є основою вибору дій і вчинків людини» [222, с. 25].

Доцільно зауважити про наявність великої кількості визначень поняття мотиву. У різних наукових джерелах можна побачити ототожнення чи зведення його змісту до потреб, бажання, певного спонукання, настанов, психічних процесів та станів тощо. Вивчення різних підходів науковців щодо природи мотиву дозволяє розглядати його як «внутрішню спонуку активності людини, в основі якої є, передусім, задоволення певної потреби (базової, життєвої, біологічної, соціальної, політичної). Разом з тим мотивувати активність людини можуть інтереси, ідеали, прагнення, соціальні установки, цінності» [157, с. 191].

Мотиви політичної участі досліджуються у діалектичному поєднанні з політичними та ціннісними орієнтаціями, з діяльністю, чому присвячено праці Б. Гозмана [69], С. Каверіна [126], Д. Ольшанського [212], М. Пірен [228], М. Слюсаревського [283], О. Шестопаля [69; 89; 129; 327], О. Юрьєва [337] та інших. Основні наукові підходи і теорії політичної мотивації детально розглянуто І. Вільчинською [53–55]. Слушним є висновок дослідниці про те, що «дослідження політичної мотивації ґрунтується на низці положень, сформульованих в межах різних теоретико-методологічних концепцій: синергетики, яка досліджує загальні принципи функціонування і взаємодії відкритих, самоорганізованих та саморегульованих систем, до яких належить людина; психології, котра враховує значення суб'єктивних ірраціональних уявлень людей у прагматичному перетворенні політичної дійсності; соціально-психологічних концепцій, які вказують на важливість сформованих політичних диспозицій у виборі форм політичної активності; інструментальних теорій, що досліджують раціонально-усвідомлені стратегії політичної мотивації;

інституціоналізму, який вимагає врахування у дослідженні політичної мотивації об'єктивних чинників та політико-владних інституцій; когнітивізму, який аналізує процеси сприйняття і мислення; політичної комунікативістики, котра акцентує увагу на визначальній ролі інформації у сучасній суб'єкт-об'єктній політичній взаємодії» [55, с. 305].

Відзначимо, що вивчення мотивації політичної участі базується на фундаментальних закономірностях психологічної науки. Науковий інтерес викликає погляд К. Данцигера щодо використання термінів «мотив», «мотивувати» та «мотивація». Науковець відзначає, що у 19 ст. використовувалося поняття мотиву, яке було сфокусоване на позначенні внутрішніх поведінкових характеристик людини. У 20 ст. активізувалось звернення до таких понять як «мотивувати» та «мотивація» у значенні «спрямувати», «посилити активність» особистості. Використання цих понять К. Данцигер пояснює розвитком реклами, комерційної сфери, педагогічної практики. Такі поняття як бажання, інтереси, мотиви стали позначати ту сферу, на яку можна було вплинути [135, с. 76; 157, с. 191-192]. Зокрема, як зауважує В. Климчук, «поняття “мотивація” досить добре підходив для опису усього спектру можливих особистих спрямувань як потенційних об'єктів впливу на рівні розуміння суспільства як сукупності індивідуальностей» [135, с. 76].

Науковці трактують мотивацію як комплекс причин, факторів, які збуджують поведінку або дії; як механізм вибору певної форми поведінки людиною. С. Рубінштейн надає таке визначення мотивації: «це опосередкована процесом відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини» [263, с. 368]; «коли поведінка відображає як «зовнішні причини діють через внутрішні умови» [Цит. за: 284, с. 476].

Мотивація, на думку Г. Гекгаузена, відображає гіпотетичні процеси, які пояснюють причинні зв'язки між умовами ситуації, індивідуальними особливостями і дією, що виникає [309, с. 38–53]. Природу виникнення мотивів та мотиваційної сфери науковець вбачає у причинах певних дій іншої людини

(«мотиваційні питання») і виокремлює три їх типи: «причини першого типу (відмінність поведінки людей у подібних ситуаціях; це дозволяє визначити «мотив» як певну ціннісну диспозицію, що робить людину не схожою на іншу); причини другого типу (зумовленість поведінки людини певною ситуацією, що розкриває зміст поняття мотивації як спрямованості на певну мету, вплив як особистісних, так і ситуативних чинників); причини третього типу визначають сам процес, дію – виконання самої дії, швидкість трансформації наміру у його реалізацію та результат дії, що орієнтує на вивчення вольових процесів та вказує на те, що поведінка окремої людини є певною мірою послідовною та передбачуваною (при повторюванні однакових обставин людина поводить себе як раніше)» [135, с. 78–79; 309, с. 50–53]. Положення про певну послідовність та передбачуваність поведінки дозволяє розвинути думку про сформовані у суспільстві типи політичної поведінки. А ідея щодо зумовленості поведінки певною ситуацією орієнтує на вивчення детермінант та проявів політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства.

Єдність мотиву та наслідків (результатів) поведінки розкривається у такий спосіб: мотив може стимулювати політичну дію; може спричинити стан політичного бездіяння; може змінювати поведінку. Мотиви, як і політична поведінка, мають вплив інших чинників. У теоретичному аспекті цей аспект пояснюють теорії, підходи, які систематизовано авторами колективної монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» [237].

Не менш важливою для аналізу політичної поведінки як відтворення мотиваційної складової є проблема типологізації мотивів. В авторській статті відображено такі класифікації: розподіл на зовнішні та внутрішні; виокремлення «мотиву влади», «мотиву досягнення» і «мотиву афіліації» (прагнення бути з іншими). У деяких ситуаціях мотив влади доповнює «мотив контролю» (Д. Макклелланд і Дж. Аткинсон); визначення ідеологічного, нормативного та рольового (А. Ключев, Н. Теплова, А. Хренов); класифікація

Д. Ольшанського [157, с. 195-196]. Також зазначається, що найбільш вивченим у науці є мотив прагнення влади й окреслюються погляди вчених щодо природи його виникнення [157, с. 196].

Варто виокремити ще й інші класифікації мотивів, які представляють науковий інтерес в контексті предмету дослідження. Так, М. Вебер, досліджуючи проблему легітимності влади, акцентує увагу на трьох «мотивах підкорення» владі: інтерес (усвідомлення підлеглими переваг виконання владного наказу); традиції як звичка підкорятися; особистісна прихильність до особи керівника [48, с. 633–639]. Відповідно до цього, вчений формулює і три типи легітимності влади – раціональний, традиційний і харизматичний.

О. Соловйов вказує, що прихильники конфліктної теорії вважають, що політична поведінка формується на підставі трьох типів мотивації: кооперативній (коли суб'єкт зацікавлений у добробуті партнера і розглядає його інтереси як частину своїх прагнень); індивідуалістичній (пріоритет власної користі); конкурентній (протиставлення позицій та інтересів і отримання перемоги над конкурентом). Представники системного підходу вважають, що домінує мотив прихильності авторитетному лідеру, копіювання його стиля й поведінки; теорії раціонального вибору – прагнення до вигоди, пошук задоволення потреби та мінімум витрат [286, с. 368–371].

За класифікацією А. Маслоу існує два типи мотивацій: «подолання дефіциту і прагнення до розвитку». Коли задовольняється необхідне (потреби в любові, повазі, ідентичності з групою тощо) – «подолання дефіциту», то виразнюється потяг до самовдосконалення, розвитку, самоактуалізації, виявлення потенційних можливостей людини [Цит. за: 198].

Варта наукової уваги класифікація мотивів політичної взаємодії М. Сидоркіної. За спрямованістю цілей політичної взаємодії («за» або «проти»; «творення» або «руйнування») науковиця виокремлює мотиви, які відображають: а) прагнення індивідів брати участь у політичній взаємодії і таким чином підтримувати певні політичні ідеї або цілі або б) прагнення

індивідів брати участь у політичній взаємодії, щоб боротися проти певних політичних ідей (мотиви «творення» і мотиви «руйнування»)). За тривалістю суб'єктивної значущості мети, прагнення до реалізації якої лежить в основі мотиву: «короткотривалі» і «довготривалі» мотиви [276, с. 238].

Відповідно до джерел формування активності, остання має форми: а) цілеспрямованого критичного оцінювання політичних подій та рефлексії щодо можливостей досягнення значущих політичних цілей – усвідомлені мотиви діяльності або б) активної пропаганди (відрефлексовані та нав'язані ззовні мотиви) – неусвідомлені чи «псевдомотиви». За характером зумовленості: внутрішня особистісна або зовнішня (внутрішня або зовнішня мотивація; інтринсивна або екстринсивна мотивація; процесуальна або інструментальна мотивація). Серед прикладів інтринсивних мотивів авторка називає інтерес до політики як сфери діяльності; експресивних мотивів – задоволення від процесу політичної взаємодії або політичної участі, задоволення від дієвого прояву власної позиції («голосу»), задоволення від виконання громадянського обов'язку [...] Залежно від орієнтації на досягнення успіху або уникнення невдачі та від зумовленості отримати винагороду або, навпаки, уникнути негативних санкцій, покарання успіх чи його уникнення – мотивація позитивна або негативна [276, с. 238].

Серед науковців поширена думка про те, що людина не має особливих політичних потреб, вони базуються на загальнолюдських. Ця ідея виникає з положень гуманістичної психології. А. Маслоу виокремлює п'ять основних потреб особистості: первинні («фізіологічні»; «потреба в безпеці»; «потреба в любові»); вторинні («потреба в самоствердженні»; «потреба в самоактуалізації»). Задоволення первинних потреб визначає вищі потреби. У політичній поведінці «фізіологічні потреби відповідають потребі покращення життєвого рівня; потреба в безпеці – потребі прагнення миру, порядку, стабільності, законності; потреба в любові виражається в потребі ідентичності, приналежності до певної соціальної групи, партії, громадської організації

тощо; потреба в самоствердженні трансформується в потребу підвищення соціального статусу і престижу; потреба в самоактуалізації – у потребу артикуляції та реалізації інтересів в політичній сфері» [337, с. 187].

Окреслена система потреб пояснює причини, мотиви, форми політичної активності людей. Так, в умовах нестабільного суспільства у більшості людей домінують первинні потреби (покращення життєвого рівня; потреба в безпеці, соціального захисту тощо). «Для стабільного, економічно розвинутого суспільства», – згідно поглядів Р. Інглгарта, – «де задоволені первинні потреби, спостерігається зсув в бік постматеріальних цінностей, що формують потреби якості життя – екологічні проблеми, залучення широкої аудиторії громадян для вирішення важливих питань на місцевому рівні, проблема бюрократизму та безособовості влади, гармонізації суспільних відносин. Ці потреби пояснюють виникнення нових ідеологій та діяльність різних нових масових об'єднань та рухів – молодіжних, екологічних, жіночих та інших» [Цит. за: 136, с. 301].

Вирішення проблеми взаємовпливу зовнішніх та внутрішніх детермінант політичної поведінки зустрічається у працях Л. Мілбрата. Типологія науковця складається з чотирьох кластерів: зовнішні – внутрішні та об'єктивні – суб'єктивні. В основі детермінант політичної поведінки зовнішні (суб'єктивно-об'єктивні) групи чинників. Вони поділяються на суб'єктивний (безпосереднє особистісне оточення людини) та об'єктивний (зовнішнє середовище – соціально-економічні, соціально-культурні, соціально-політичні та інші). Внутрішні детермінанти у типології Л. Мілбрата – це «сам суб'єкт, особистісні фактори політичної дії, які також поділені на суб'єктивну групу (атитюди, орієнтації та риси характеру особистості) і об'єктивну групу (особливості соціально-економічного статусу особистості, соціально-демографічні показники (освіта, дохід, вік, національність, стать тощо). Впливовість цих детермінант та розуміння внутрішніх резервів особистості особливо виявляють себе у процесі включення людини до політичної сфери (політичній соціалізації)» [Цит. за: 237, с. 45].

Політична поведінка може змінюватися під впливом політичної ситуації, настанов, ідеалів, цінностей та орієнтацій, які притаманні суспільству. Погоджуємося із науковцями, що і зовнішні, і внутрішні детермінанти можуть як активізувати, так і пригнічувати політичну участь і діяльність. Серед внутрішніх детермінант такими «каталізаторами» є потреба в політичній інформованості, інтерес до політики й відчуття особистісного долучення до політичного процесу. За Л. Мілбратам стимулами, які активізують інтерес до політичного життя у людини, є «особисті бесіди на політичні теми та контакти, родина, засоби масової комунікації. Сприйняття політичної інформації визначається особистісними рисами, серед яких схильність блокувати надлишкову інформацію, здатність підтримувати інтерес до політики. Успіху стимулювання політичної активності сприяє потреба в пізнанні інформації, певна допитливість, використання політики як інструмента вирішення проблем, громадянський обов'язок» [Цит. за: 237, с. 45; 366].

Інші вчені – Г. Алмонд і С. Верба – в якості певного «каталізатора» дії визначили «синдром демократичної участі», показниками якого є: «впевненість в ефективності своєї участі; почуття громадянської відповідальності; довіра між громадянами, до інститутів державного і місцевого управління; членство в суспільно-політичних організаціях, що захищають суспільні інтереси» [Цит. за: 237, с. 45].

Серед внутрішніх детермінант, що пригнічують активність і спричиняє політичну неучасть («психологічний фактор-нейтралізатор»), науковці називають стан фрустрації, яка спричиняється відчуттям безсилля та особливостями самосвідомості. Перше зумовлене соціально-економічними, правовими умовами розвитку суспільства, традиціями політичної культури, недооцінкою власних можливостей, невпевненістю самостійного вирішення проблем та зневірою у владу. Друге зумовлюють особливості самосвідомості, серед яких Л. Гозман і О. Шестопап визначають: «деіндивідуалізацію (викривлене відчуття своєї індивідуальності як наслідку виховання й

соціалізації; розмитість групової ідентичності як наслідок недосконалості розвитку політичної та соціальної сфер); деперсоналізацію (несформованість відповідальності за власні вчинки); відчуття залежності від зовнішніх обставин» [Цит. за: 237, с. 46].

Розглядаючи політичну поведінку як концепт, що поєднує детермінанти та відповідні реакції на політичну сферу, відображається у відносинах з оточенням, варто розглянути основні типи політичної поведінки. До типів фахівці відносять конформізм та нонконформізм. Слушними вважаємо висновки В. Северинюка про те, що ці типи не існують незалежно один від одного, вони взаємодоповнюють один одного: «Пріоритетність політичного конформізму чи нонконформізму може бути визначена тільки з урахуванням інших соціально ціннісних понять, таких як свобода, незалежність, солідарність, колективізм, обов'язок тощо» [272, с. 327].

Тип політичної поведінки, як відносно стійкі (усталені) реакції на політичну дійсність, відтворює особливості політичної культури і політичної соціалізації. Можна спробувати класифікувати політичну поведінку відповідно типів політичної культури. Так, скориставшись підходом Г. Алмонда, де науковець виокремлює англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну, тоталітарну політичну системи, можна припустити, що кожна з цих систем формує відповідний тип політичної культури, який відображається й на поведінці. Таким чином, можна умовно визначити, що англо-американському типу характерна більше раціональна політична поведінка; континентально-європейському – солідарна, доіндустріальному – харизматична і традиційна; тоталітарному – конформістська, харизматична. Крім цієї класифікації, є підхід Г. Алмонда та С. Верби, де виокремлюються патріархальний, підданський і активістський типи політичної культури. Відповідно до них, можна припустити існування таких же типів політичної поведінки. Останні, на наш погляд, поєднуються й зумовлюються зі ступенем

сформованості «мотивів підкорення» М. Вебера – традиції, харизма і раціональність.

У контексті вирішення проблеми типології політичної поведінки у сучасній науці варто звернутися і до інших ідей М. Вебера. Науковець виокремлює чотири типи соціальної дії, які впливають на характер політичних реалій: афективні дії (домінує фаворитизм, дарування статусних і владних привілеїв «улюбленцям», неправове усунення з посад, неадекватне виконання службових обов'язків під впливом емоцій); традиційні дії (дії на основі традицій на кшталт повага до традицій (закону) чи визнання зверхності керівника тощо); ціннісно-раціональний (на основі уявлень про цінності певних релігійних догм чи світоглядних систем; ціннісно-раціональні дії у сукупності із культурними традиціями можуть утворювати комплекси політичних норм і правил поведінки); цілераціональні дії (на основі усвідомленості мети, наслідків дії; зрозумілість акцій як владою, так і суспільством) [318, с. 317]. Науковець вказує, що перші два типи соціальної дії відповідають традиційним суспільствам, а останні дві – сучасним раціоналізованим. Погоджуючись, зазначимо, що в реальному житті ці типи соціальної дії можуть поєднуватися, а реалії нашого трансформаційного суспільства засвідчують навіть «гібридне» поєднання елементів усіх виокремлених типів.

Не менш цікавою з наукового погляду є типологія політичної поведінки Р. Мертон. Науковець на підставі співвідношення двох елементів – цілей, які визначаються культурою, та інституційних норм (засоби їх досягнення), виокремлює п'ять типів різного ставлення (адаптації) людей до суспільних цілей і засобів:

- конформізм (визнання офіційних політичних цілей та легальних засобів їх досягнення; притаманний для стабільного суспільства при наявній відповідності культурним цілям та інституціональним засобам їх досягнення);

- інновація (тип поведінки, що орієнтується на мету (досягнення успіху, політичного капіталу) з одночасним застосуванням хоч і ефективних, проте інституціонально заборонених засобів досягнення такої мети, це тяжіння до інновативних практик, які «розходяться» з інституційними нормами; конфлікт та переживання невдачі у досягненні цілі компенсуються шляхом відмови від інституційних засобів їх досягнення, проте прагнення досягнення успіху зберігаються);

- ритуалізм (зниження чи відкидання мети як такої, що знаходиться за межами можливого і реального, проте підтримується дотримання інституційних норм – мета «відкидається», а конформність до звичаїв зберігається, пониження мети набуття політичного капіталу і зниження рівня безпосередньої політичної активності; участь зводиться до виборів, разових політичних акцій тощо);

- ретритизм (тип поведінки, при якому людина має засвоєні цілі та інституціоналізовані засоби їх досягнення, проте останні недоступні для реалізації, як наслідок – суб'єкт не сприймає політику, офіційні політичні цінності, засоби їх досягнення, характерна втеча від суспільства, масова втрата інтересу до політики, компенсація участі в інших субкультурних групах тощо. «На відміну від конформіста, “ретритист (»втікач»)» є невиробничим баластом, на відміну від інноватора, який спритний та прагне досягти мету, «втікач» не розуміє цінність в досягненні успіху; на відміну від ритуаліста, який підпорядковується встановленим нормам, «втікач» майже не виявляє інтересу до інституалізованих практик)» [196, с. 273; 318, с. 319–320];

- бунт, заколот (відмова від домінуючих політичних цілей та засобів боротьби за них; носії сповідують принципово інші до офіційних, схвалених політичних цілей; засоби їх досягнення – антисоціальні дії) [196, с. 275–277; 318, с. 319–320].

Науковець слушно вказує, що це рольові типи поведінки (більш-менш сталі типи реакцій), і що суб'єкти можуть змінювати варіанти адаптації в

залежності від залучення до різних видів діяльності. У випадку, коли цілі культури та інституційні норми узгоджуються, така поведінка є нормою. Поведінка, що відхиляється від норми, характеризується «симптомом» неузгодженості між цілями, цінностями та настановами, що визначаються культурою та соціально схваленими засобами їх досягнення. Науковець зазначає, що певні аспекти соціальної структури можуть сприяти виникненню «антизвичаїв» та антисоціальної поведінки на підставі надання суб'єктом значення цілям та нормам, які регулюють їх досягнення. Варто навести цитату науковця, яка на наш погляд, пояснює деякі особливості формування політичної поведінки в сучасному, і зокрема нашому, суспільстві: «Надмірне значення, яке надається накопиченню багатства в якості символу успішності, перешкоджає встановленню ефективного контролю над використанням інституційно врегульованих засобів набуття багатства. Обман, корупція, аморальність, злочинність, загалом увесь набір заборонених засобів стає усе більш звичним, коли значимість цілі досягнення успіху (що культивується культурою) розходиться з координованим інституційним значенням засобів» [195, с. 93].

Наукову цінність в контексті нашої роботи мають такі думки Р. Мертона. Перше, девіантна поведінка може бути розглянута як симптом неузгодженості між прагненнями, які визначаються культурою та соціально організованими засобами їх досягнення [195, с. 91]. Друге, значна частина відхилень від інституалізованих вимог є наслідком глибинних мотивацій, викликаних культурою; соціальна структура здатна продукувати нову мотивацію, розвивати культурні уподобання, соціальні поведінкові форми і психологічні схильності; девіантні відхилення поведінки не обов'язково є дисфункціональними для соціальної системи, а конформність не завжди є функціональною [196, с. 307–308].

Ці положення дозволяють припустити, що особливості політичної культури закладають певні рамки для формування мотивації політичної

поведінки, а реальне середовище продукує зміни цієї мотивації, і, відповідно, змісту та форм залучення до політичного життя. Відтак, ця змінена мотивація та форми поведінки перетворюються у детермінанту політичної культури.

Також можна спробувати за типами політичної соціалізації виділити типи політичної поведінки. Для цього скористаємось методикою В. Северинюка, згідно з чим тип політичної поведінки будується на особливостях конкретного суб'єкта та сукупності детермінант політичної поведінки. Тому при визначенні типів політичної поведінки більш зручно орієнтуватися на «пріоритетність» детермінант, які визначають та регулюють поведінку. Отже, поєднуючи типологію політичної соціалізації та «конфігурацію» детермінант, можемо отримати такі типи політичної поведінки – солідарний, гегемоністський та конфліктний. Звичайно цей поділ є умовним.

Солідарний тип політичної поведінки включає результати гармонійного та плюралістичного типів політичної соціалізації. Цей тип поведінки відображає певний баланс впливу внутрішніх і зовнішніх детермінант у політичних діях та вчинках суб'єктів; узгодженість ідеологічного, нормативного та рольового мотивів; готовність будувати свою поведінку відповідно до правових і суспільних норм; усвідомлювати та діяти відповідно до цінностей демократичної політичної культури; партнерські відносини між владою та громадянським суспільством, що дозволяє державі створити умови для реалізації інтересів, свобод, гарантію прав та свобод, а громадянам контролювати дії влади; розуміння пріоритетності на навички раціонально-критичного аналізу політичної ситуації; толерантне ставлення до інтересів, переконань, цінностей інших суб'єктів; раціональна поведінка. Цей тип політичної поведінки відповідає громадянській культурі (за Г. Алмондом); домінує емоція надії (за Д. Муазі).

Гегемоністський тип політичної поведінки має «перекос» у впливі та значенні зовнішніх детермінант, тобто це певним чином примусова ідентифікація з соціальною групою (політична партія, виробничий колектив),

домінування принципів «активної» чи «пасивної несвободи» у діях, дисбаланс у партнерських відносинах між державою та громадянським суспільством («патерналізм держави»); розбалансованість ідеологічного, нормативного та рольового мотивів, пріоритет нормативного й ідеологічного; викривленість сприйняття та аналізу політичної ситуації, пріоритет нав'язування пропагандою цінностей однієї ідеології чи політичної партії та домінування ірраціонального начала в поведінці; пасивність, відчуження та «прихована напруга», що згодом переростає в прихований чи відкритий протест. Відповідає підданському типу політичної культури (за Г. Алмондом); домінує емоція страху (за Д. Муазі).

Конфліктний тип політичної поведінки характеризується домінуванням зовнішніх детермінант, зокрема існуванням субкультур з ідеологічними, ціннісними ознаками, соціально-економічним рівнем. Це призводить до значної соціальної та культурної диференціації. Також характерний дисбаланс ідеологічного, нормативного та рольового мотивів. Домінують рольові та ідеологічні мотиви. Конфлікти між різними групами формують відсутність взаємної довіри та готовність співпрацювати, йти на поступки, породжують антагонізм між суб'єктами, насильницькі дії. Таку поведінку характеризують неадекватна самооцінка, прагнення домінувати над іншими суб'єктами, принципове та уперте небажання змінювати свою думку; домінування критики над раціональним сприйняттям політичної сфери. Ця модель поведінки характеризується відсутністю загальновизнаної системи цінностей, що породжує недовіру і неповагу громадян до політичної системи, політичної влади. Така поведінка проявляє політичне насильство та протест на ґрунті етнічних, релігійних, культурних цінностей, низького рівня життя. Може проявлятися у «крайніх» формах – байдужості та неконвенційному насиллі. Цей тип поведінки притаманний для країн, де слабкий економічний рівень, неефективність правових норм, пріоритет традицій, релігії. Домінує емоція приниження (за Д. Муазі).

Також для вивчення особливостей поведінки в умовах демократичних трансформацій заслуговує на увагу класифікація типів, де виокремлюється мобілізована і автономна [286, с. 371]. Мобілізовану політичну поведінку характеризує пріоритет зовнішніх детермінант – залучення до політики під потужним впливом держави, влади, які створюють умови, коли людина стає заручником волі політичних суб'єктів та їх здатності до маніпулювання. Автономна політична поведінка базується на пріоритеті внутрішніх детермінант (в ідеалі – усвідомлення політичних інтересів та свідомий вибір форм і засобів вираження активності). Звичайно, в реальному житті ці типи доповнюють один одного. Проте умови демократичного суспільства потребують більшої ваги автономної поведінки, свідомої політичної участі і тиску на владу.

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасний підхід до вивчення поняття політичної поведінки доводить актуальність дослідження її як єдності причин та наслідків, як багатоаспектного поняття, що має досить виражену структуру. Осмислення взаємодії її компонентів, зовнішніх та внутрішніх детермінант потребує розширення методології політичної науки теоретичними напрацюваннями політичної і соціальної психології, соціології, частково педагогіки. Синтез цих знань дозволяє аналізувати закономірності політичної поведінки та її ролі у зміні напрямів політичних процесів, комбінації політичних сил, ступені політизації та «політичної депресії» суспільства, сприйнятті політичної сфери представниками різних соціальних груп. Наслідки політичних процесів можуть багато в чому зумовлюватися типами поведінки її суб'єктів, що конкретизується у діях, вчинках, прийнятих рішеннях.

Розглядаючи політичну поведінку як концепт, що поєднує детермінанти і прояви (причини та наслідки), варто вказати на діалектику між причиною та наслідком: як правило, причина спричиняє наслідок, але з іншого боку, наслідок може діяти на причину та змінювати її. Поведінка як феномен, що відтворює діалектичний зв'язок детермінант та їх проявів, може мати

властивість зворотного зв'язку – від наслідку до причини, набуваючи при цьому властивості детермінанти, змінюючи уявлення та переконання, створюючи стереотипні настанови у сприйнятті та ставленні до політичного життя.

Висновки до першого розділу

Категорія політичної поведінки є однією із базових у політичній науці, якій приділяється значна увага науковців. У вітчизняній політичній науці політична поведінка розглядається через контекст політичної культури, політичної свідомості та політичної соціалізації. Окреслені поняття є автономними, водночас є певним змістом, чинником, середовищем, що впливають на характер політичної поведінки, визначають її мету та пріоритетні форми. З іншого боку, політична поведінка сама може суттєво впливати на ці феномени, змінюючи їх зміст, уявлення та сприйняття суб'єктів. Поведінка є одним із «індикаторів» демократичності політичної системи, політичної культури, політичної свідомості.

Близькими до політичної поведінки, проте із різним змістовим навантаженням є поняття політична участь / політична неучасть, політична активність / політична пасивність, політична діяльність / політична бездіяльність. Наше розуміння політичної поведінки відповідає більш широкому її трактуванню – політична поведінка є поняттям методологічно ширшим, ніж вищезазначені поняття. Має досить складну структуру, серед яких детермінанти (причини) та прояви (дії, реакції і загалом те, що можна спостерігати ззовні).

Дослідження різних підходів тлумачення категорії політичної поведінки надає можливість сформуванню базового для нашого дослідження визначення політичної поведінки як складного феномена, який є комплексом внутрішніх детермінант та зовнішніх проявів, у якому відображаються особливості політичної системи, політичного режиму, політичної культури, політичної

свідомості, політичної соціалізації різних суб'єктів політики. Крім того, зовнішні прояви виявляються у різних типах політичної поведінки і є найбільш вивченими у сучасній науці. Внутрішні детермінанти мають психологічну природу і можуть бути виявлені через суб'єктивний вимір – особистісний, груповий, масовий. Також варто відзначити, що політична поведінка включає і спонтанні реакції та прояви. Усе означене спрямовує дослідницьку увагу на вивчення поведінки як комплексу внутрішніх спонук, детермінант і зовнішніх проявів в умовах демократичної трансформації суспільства, що є додатковою умовою для формування певних особливостей цього складного феномену.

Визначено низку закономірностей, що підкреслюють комплексний характер феномену: політична поведінка є «продуктом» політичного режиму суспільства та його трансформації; віддзеркалює зміни у політичній системі; відтворює політичну культуру; є результатом політичної соціалізації; залежить від мотивів та політичної свідомості; є реакцією громадян на дії суб'єктів влади тощо.

Аналіз наукових напрямів вивчення феномену поведінки дозволив обґрунтувати ідею розширення методології вивчення політичної поведінки за рахунок міждисциплінарного підходу.

Визначено, що поведінка, у тому числі і політична є детермінованим явищем. Детермінанти політичної поведінки – це система чинників і факторів, які взаємодіють та викликають певні реакції й відтворюються у типі політичної поведінки суб'єкта (вони є причиною, спрямовують і можуть змінювати поведінку). У роботі використано виокремлення зовнішніх (це особливості середовища і оточення суб'єкта) і внутрішніх детермінант (це внутрішні, тобто психологічні джерела та політична свідомість). Не заперечуючи впливовість кожного із них, у дослідженні акцентовано увагу передусім на мотивації політичної поведінки, яка корелює із (не)готовністю до дії та безпосередньо з дією. Мотиви досліджуються у діалектичному поєднанні з політичними та ціннісними орієнтаціями, діяльністю. Використовуючи класифікацію мотивів

на потенційні та актуальні, обґрунтовується можливість вивчення готовності громадян жити за демократичними правилами та нормами, їх сприйняття та перспективи втілення у світоглядну систему. Комплекс зовнішніх та внутрішніх детермінант формує відповідні реакції на політичну сферу, відтворюється у відносинах з іншими суб'єктами та загалом оточенням, що визначає тип політичної поведінки. Останній позначає стійкі (усталені) реакції на політичну дійсність, що відтворюють особливості політичної культури і політичної соціалізації.

РОЗДІЛ 2

ДІАЛЕКТИКА СОЦІАЛЬНИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Демократія та її вплив на внутрішню природу та зовнішні прояви політичної поведінки

Демократичні перетворення потребують, крім інституційних змін, передусім, формування ціннісної основи цих змін та відповідного розвитку політичної культури як суспільства, так і окремої людини. Кожна країна проходить свій шлях до демократії, проте є певні загальні риси, які розкривають сутність та етапи демократичної трансформації. Відзначимо, що демократичний розвиток супроводжується низкою суперечностей та складностей. Загалом процес демократизації пов'язаний з послідовною зміною етапів розвитку суспільства, на кожному з яких вирішується певне коло проблем. Основною ідеєю цього підрозділу дисертації є те, що демократичні перетворення впливають на зміст і характер політичної участі громадян, а також пов'язані з певною трансформацією зовні орієнтованих стимулів політичної участі у внутрішньо усвідомлені мотиви. Демократична поведінка – це не лише здатність та наявність ресурсів впливу на владу, а й готовність та бажання це робити. Останнє пов'язане із ціннісним розумінням демократичних свобод, позитивним сприйняттям влади, довірою та здатністю людей до самостійних дій.

Питання демократичних перетворень, їх особливості в посткомуністичних країнах досліджується у працях зарубіжних науковців, зокрема І. Валлерстайна [45], Ю. Габермаса [305], С. Гантингтона [307; 308], Ф. Закарії [111], Ш. Ейзенштадта [333; 334], А. Лейпхарта [170], Х. Лінца [361], Дж. Сарторі [269], та вітчизняних – О. Бабкіної [16], І. Варзаря [46], О. Волянюк [57], Є. Головахи [72–76], В. Горбатекна [80], Г. Зеленько [113],

О. Картунова [131], А. Колодій [142], Ю. Мацієвського [188], М. Михальченка [199], О. Новакової [208], С. Рябова [266], М. Шаповаленко [324], Ю. Шведи [325], Ю. Шайгородського [323], Ю. Якименка [341], Д. Яковлева [342] та ін. Проблематику політичної участі в умовах перехідних політичних процесів висвітлено у дослідженнях В. Бортнікова [37–40], Н. Ротар [259; 261], О. Чемшита [317] та інших.

Демократизація є процесом, що забезпечує розширення прав та свобод людини, можливість участі громадян у прийнятті та реалізації політичних рішень, розвиток громадянського суспільства, посилення контролю за діями влади з боку суспільства, плюралізм та цивілізовану конкуренцію. Науковцями виокремлено низку внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливають на проведення демократичних реформ – глобалізація, геополітичні відносини, тенденція глобальної демократизації (зовнішні); політичні, економічні, соціальні, правові, культурні (внутрішні). Разом з тим, відзначимо, що успішність реформ залежить від взаємодії цих чинників, їх країнових та регіональних особливостей.

Наука і практика вказують на такі шляхи переходу до демократії (М. Михальченко) як еволюція («трансформація»; «модернізація»); революція («заміна» системи) [199, с. 18].

Перехід від авторитаризму до демократії, на думку С. Гантінгтона, реалізується у таких моделях:

- класична лінійна («пряма») модель (Великобританія, Швеція) демократизації, риси якої – поступове обмеження монархічної влади, розширення прав громадян і парламенту; останній наділяється законодавчою владою і контролює уряд; послідовність отримання прав громадян: громадянські (особисті), політичні, соціальні; зміна виборчих цензів;

- циклічна модель (країни Латинської Америки, Азії та Африки) характеризується періодичною зміною демократичних і авторитарних рис, формально позитивним ставленням до демократії з боку політичної еліти;

вагомістю військової еліти; протистоянням опозиції; незрілістю внутрішніх передумов демократії і слабкістю демократичних традицій в політичній культурі;

- діалектична модель («перервана»; «друга спроба» (країни півдня Європи – Іспанія, Португалія, Греція)), якій притаманні нестабільність політичного режиму при одночасному розвитку внутрішніх передумов демократії – індустріалізації, існуванні значного прошарку середнього класу, освіченості громадян, раціоналізації масової свідомості; відкати до авторитарного режиму. Посилення останніх чинників сприяє руйнуванню авторитарних елементів і встановленню демократичних;

- модель деколонізації (демократичні країни вводять демократичний режим у своїх колоніях, де він зберігається) [308, с. 52–55].

У процесі переходу від авторитаризму до демократії науковці виокремлюють декілька етапів: (а) криза авторитарного режиму і його лібералізація; (б) встановлення демократії; (в) консолідація демократії. Важливою передумовою демократизації є розвинута демократична політична культура, яка зачіпає увесь спектр політичних відносин, впливає на організацію влади та діяльність її інститутів, відносини між державою і громадянським суспільством.

Через політико-культурний контекст К. Вельцель та Р. Інглгарт виокремлюють такі стадії шляху до демократії: 1) зростання ресурсів, які надають людям нові можливості у матеріальній площині, посилюючи їх здатність боротися за свободи; 2) розповсюдження емансипативних цінностей (цінності корисності свободи та рівності) впливає на ментальну площину, мотивуючи людей боротися за свободи; 3) зсуви у правовій площині, коли громадяни набувають права практикувати свободи. Чим більш здатними та мотивованими на боротьбу за демократичні свободи стають люди, тим більш сталими є здобутки у правовій площині, тобто демократія в її інституційному виразі [93, с. 168].

Погоджуємося з думкою сучасних дослідників (І. Держко, І. Парубчак) у тому, що політична культура є чинником, який «... може безпосередньо сприяти або перешкоджати демократичному політичному розвитку. Це підтверджує і практика розвинутих демократичних держав, яка показує, що саме демократична політична культура є основою їх стабільності і динамічного функціонування» [98, с. 200].

Водночас, зазначимо, що це дещо категорично заявлено, адже політична культура є одним із чинників стабільного розвитку суспільства. Дійсно, демократизація зачіпає не лише політичні інститути, а й сферу політичної культури суспільства. Важливість врахування змін у політичній культурі обґрунтовується тим, що феномен культури пояснює природу усвідомлення людини себе як особистості, розкриває осмислення соціально прийнятих моделей поведінки. Через призму культури формуються як самосприйняття, так і сприйняття середовища, закладаються основи комунікації, взаємовідносини в суспільстві, цінності і моральні норми, віра і переконання. Політична культура, відповідно, характеризує ставлення людини до політичної сфери суспільства, характеризує політичні відносини, політичні цінності, політичні норми тощо.

Доцільно вказати і на зумовленість політичних процесів, політичних інститутів політичною культурою. Політичні процеси й інститути, з одного боку, відтворюють особливості вже існуючої політичної культури, а з іншого – продукують і формують певні її зміни. Таким чином, важливість цих змін є відчутною, особливо на етапі суспільної консолідації, на утвердженні демократичних цінностей.

У цьому контексті слухними є і зауваження С. Гантінгтона про те, що «найбільш складно виділити культурні передумови демократизації» [308, с. 331]. Науковець вбачає причини цього у тому, що «будь-яка культура є складною системою норм та цінностей, яка містить як демократичні, так і антидемократичні елементи, і є динамічною системою, яка може змінюватись під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників» [308, с. 331].

Зміни у політичній культурі відбуваються на рівні політичної свідомості і поведінки людини та суспільства, а також у сфері функціонування політичних інститутів. На рівні свідомості – це ідеологічні, ціннісні трансформації. У поведінковому вимірі політичної культури – це активізація потреби в самостійних та усвідомлених рішеннях та діях громадян, що зумовлюється можливістю робити вибір з декількох варіантів, відповідає розвиненому громадянському суспільству, здоровій конкуренції у політиці. На рівні інституційному – це формування певного стилю управління, його традицій.

Погоджуємося із думкою В. Берези, що трансформація політико-культурної сфери характеризується безперервністю, багатоаспектністю, складністю і недостатньою прогнозованістю. На це впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Серед перших це стан політичної, економічної, духовної, правової та суспільних сфер конкретної країни [28, с.36–37]. Крім цих, науковець вказує і на помітний вплив «тенденцій світового політичного розвитку (глобалізація, інформатизація, регіоналізація, екологізація, безпека та загроза тероризму та інші)» [28, с.37]. Суб'єктивні чинники, на думку згаданого науковця, відображають «здатність політичної свідомості до змін, успадкований і накопичений політичний досвід та традиції політичної участі, політичні стереотипи, політичні орієнтації, політичні цінності, в цілому сферу політичної психології суб'єктів політики» [28, с.37].

В умовах як демократизації, так і консолідації як етапів переходу до демократії, важливим є досягнення загальнонаціональної єдності. Це актуалізує проблему по-перше, сприйняття, а по-друге, адаптацію суспільства до демократичних цінностей і традицій. У випадку, коли ці цінності не сприймаються суспільством, чи сприймаються незначною його частиною, чи сприймаються викривлено, чи не трансформуються в усвідомлені ціннісні орієнтири суспільства, то це загрожує виникненням суспільної поляризації, дезінтеграції, і в решті розколом суспільства.

Варто зазначити, що у науковому колі до змісту феномена демократії

сформувалися різні підходи. Н. Латигіна систематизує тлумачення дефініції демократії наступним чином: «як народовладдя; як форма держави; як форма і принципи організації політичних партій і громадських об'єднань; як політичний режим; як політичний світогляд і політична цінність; політичний як процес (процедура управління), що дають можливість, на думку дослідниці, скласти досить повне уявлення про весь спектр цього поняття» [166, с. 29].

У контексті дослідження політичної поведінки в умовах демократичної трансформації зосередимо увагу на розумінні демократії як політичного світогляду і політичної цінності. Слушною є думка вищезгаданої науковиці, що «Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все – ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про «зворотне відображення» цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів. Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія» [166, с. 26–27].

З приводу ціннісної основи демократії в історії політичної думки та в сучасній науці пропонуються різні бачення. Так, Н. Латигіна відзначає, що у Ш. Монтеск'є основні цінності демократії – це свобода і громадянська рівність; у Ф. Дж. Компаньоні – створення народом і виконання народом законів; у Ж.-Ж. Руссо – народний суверенітет, народне представництво, «демократичної теократії»; у А. де Токвіля – рівність можливостей; у Р. Альбрехта – ідея конституційної держави та концепція природних прав; у Дж. Шумпетера – досягнення загального блага; у Ж. Бюрдо – філософія, спосіб життя, релігія, що визначають її як форму правління; у Дж. Мараніні – вища мета й цінність будь-якої влади [166, с. 27].

Вітчизняна дослідниця А. Колодій деталізує, що демократія як форма держави «... прагне поєднати державні та суспільні засади [...] Ця форма держави має створювати атмосферу *гармонії інтересів особи та держави, консенсусу і компромісу між усіма суб'єктами політики (курсив наш – М. К.)*. Суспільство має усвідомити переваги *соціального партнерства і солідарності*» (курсив наш – М. К.) [Цит. за: 219, с. 92]. Таким чином, цінності демократії збагачуються консенсусом і компромісом, партнерством і солідарністю.

Погоджуємося із позиціями сучасних науковців (Н. Палас) у тім, що «цінність демократії формулюється в усіх її елементах, принципах, формах та інститутах. Інструментальна цінність демократії визначається через її функціональне призначення – служити інструментом у руках людини для вирішення суспільних і державних справ» [219, с. 91].

Не претендуючи на глибоке висвітлення питання щодо ціннісної основи демократії та демократії як цінності, зазначимо, що основними її цінностями науковці у переважній більшості визнають права і свободу людини, компетентність і відповідальність, громадянство і громадянськість, конституцію і конституціоналізм, людську гідність, соціальний порядок, політичний і ідеологічний плюралізм [215].

Крім цього, варто вказати на зв'язок між демократизацією життя і утвердженням загальнолюдських та національних цінностей. У цьому контексті М. Пірен зазначає, що «Демократичні цінності – це те, що є уособленням гуманізму, духовності, толерантності, свободи слова та інших цінностей, завдяки яким демократія здобуває прихильників в усьому світі» [Цит. за: 82, с. 32].

Важливою вважаємо думку Е. Мак-Грю про те, що «...демократія має визрівати на національному ґрунті поступово і послідовно, її межі повинні бути зумовлені логікою розвитку посткомуністичного суспільства, його трансформацією» [Цит. за: 219, с. 92]. Цю думку продовжують В. Гошовська та І. Сурай, зазначаючи, що «Національні цінності прямо пов'язані з цілями

державного управління та національною (загальнодержавною) ідеєю» [82, с. 36].

Демократичні зміни зумовлені не лише встановленням демократичних інститутів, конституційним закріпленням демократичних норм і принципів, а й розумінням сутності демократії пересічним громадянином. Це позначає усвідомлення її (через осмислення прав людини, їх нормативно-правове закріплення та реальне забезпечення) на особистісному рівні, що у подальшому мотивує і спрямовує політичну поведінку людини.

У цьому контексті погоджуємося із влучною думкою Н. Палас, що «важливим є не лише *розуміння (курсив наш – М. К.)* основних її принципів, а й їх *особистого дотримання (курсив наш – М. К.)* [...] без всесильної влади і з повнотою відповідальності за неї» [219, с. 92].

Досліджуючи демократію, демократичну трансформацію та її вплив на внутрішню природу та зовнішні прояви політичної поведінки, доцільно звернути увагу на способи формування відносин між політикою та людиною, які визначаються наукою: стан залучення людини до політики через різні форми політичної активності та прагнення вирішувати важливі проблеми шляхом впливу на систему політичної влади; стан відчуження або аномії, які характеризуються розривом зв'язків людини і політичної системи, концентрацією на реалізації особистих інтересів, несприйняттям інтересів суспільства та ігноруванням норм суспільного життя; повне злиття людини і політичної сфери, підпорядкування приватного життя потребам суспільства. Демократичному суспільству відповідає перший тип. Є низка чинників, що впливають на формування такого типу відносин. Серед них економічний, культурний, соціальний, інформаційний та інші. Зміни у цих сферах зумовлюють і зміни у політичній поведінці суб'єктів. Розглянемо це питання детальніше.

Щодо економічного чинника, то у цьому контексті слухними видаються висновки Р. Інглгарта, у яких науковець позначає вплив змін в економіці на

соціальну і культурну сфери, що відповідно відображається на політичній поведінці громадян. Так, на його думку, економічний розвиток в соціальній сфері має «трансформувати соціальну структуру суспільства, а посилення диференціації спеціалізацій та освіти призводить до формування трудових ресурсів з незалежним мисленням і спеціалізованими вміннями, що посилює силу їх впливу на еліту» [120]. Економічний розвиток також сприяє «культурним змінам, що допомагають стабілізувати демократію. Він має схильність розвивати міжособистісну довіру і толерантність. Він також веде до поширення пост-матеріалістичних цінностей, що надають більшого пріоритету самовираженню й участі у прийнятті рішень. Таким чином, він несе вищий рівень добробуту, він “обдаровує” режим легітимністю, що допомагає підтримувати демократичні інституції у часи труднощів» [120]. Наведена цитата Р. Інлгарта підкреслює значимість та взаємопов'язаність соціальної та політичної стратифікації суспільства, що відтворюється на політичній поведінці як пересічних громадян, так і суб'єктів влади.

Соціальна стратифікація визначає у суспільстві наявність нерівності та існування різних класів. Для сучасного західного суспільства найбільш визнаним є розподіл на вищий, середній і нижчий класи, при чому в межах кожного з них існує ще поділ. Багатство, доход, освіта, доступ до влади, престиж професії – основні класифікатори цього розподілу. Ці критерії дозволяють науковцям виокремити такі види соціальної стратифікації: «економічна (за рівнем багатства й доходів); політична (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади); освітня (за рівнем освіти); професійна (за престижністю професії)» [217, с. 120].

Проблему співвідношення соціальної і політичної стратифікації досліджує М. Остапенко. Науковиця звертає увагу на те, що політична стратифікація є предметом вивчення соціологів, зокрема В. Ануріна, Ю. Качанова, В. Радаєва та ін. Основою виділення політичних страт науковці називають такі класифікатори як «політичний ранг, політичний статус,

соціальні привілеї, доступ до колективних ресурсів, авторитет в політиці (В.Радаєв); обсяг влади, привілеїв, характер переконань і орієнтацій щодо справедливості типу соціального устрою у розподілі цінностей та благ між «політичними кластерами» (В.Анурін); позиції та диспозиції соціальних агентів, акумульований капітал, політична ідентичність (Ю.Качанов)» [Цит. за: 217, с. 121].

Обидві системи стратифікації відтворюють нерівність – соціальну і політичну відповідно. Водночас, вони є взаємозумовленими: соціальне положення (статус, дохід, освіта, престижність професії) впливає на доступ до влади (політичний статус), а також визначає мотивацію та зміст політичної поведінки. І навпаки – політичний статус, особливо у нашому суспільстві, може визначати соціальне положення. Політична стратифікація, як вказує М. Остапенко, є «відносинами політичної нерівності, які обумовлюються положенням різних груп у системі владних інститутів, а також можливостями цих груп впливати на прийняття політичних рішень» [Цит. за: 217, с. 122].

Відповідно, політична стратифікація виокремлює у суспільстві «політичних лідерів; політичні еліти (лідери основних політичних партій, провідні представники вищих органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, вищий рівень місцевих органів влади, вище військове керівництво, власники та керівники ЗМІ, які суттєво впливають на політичне життя суспільства); державну бюрократію і масові групи» [217, с. 121]. Це той випадок, коли «політична поведінка одних суб'єктів впливає на поведінку інших, залежно від ролей, які вони виконують» [272, с.103].

На наш погляд, частину першої можна назвати елітою, а решта та друга група підпадає більше під поняття «політичний клас». Модель управління сучасним суспільством, на думку Л. Кочубей, відображається у вигляді «трьохрівневої піраміди: вищий рівень – правляча еліта; на другому рівні – політичні групи, які здійснюють трансляцію рішень, які приймаються «нагорі»; основа піраміди – маса населення, що є об'єктом управління» [151, с. 46].

Задача нашого дослідження ускладнюється тим, що і перші, і другі, і треті не є однорідними групами. Щодо суб'єктів влади, то можна згадати позицію науковців про існування еліти і політичного класу, який, як слушно зауважує вищезгадана авторка, «за нетривалий період став одним із ключових суб'єктів владного домінування» [151, с. 38].

Погоджуємося з науковцями у тім, що невірним є ототожнення цих феноменів. Політична еліта, наш погляд, є змістовним поняттям і асоціюється з «якістю управління державою», а політичний клас – більше технічним, що розкриває «виконання функції менеджерів управління». У цьому контексті Л. Кочубей зорієнтовує, що політична еліта «передбачає якісну оцінку складу і функцій політичного класу з погляду цілого ряду критеріїв – відповідність його цінностей загальнозначущим цінностям, здатність вирішення загально значущих проблем, зразковий спосіб життя тощо. Еліта для свого існування вимагає суспільного визнання, її зразки поведінки повинні не лише користуватися попитом у соціальних спільнот, але і слугувати їм підтримкою і опорою в скрутних ситуаціях. Таким чином, еліта – це не суто функціональне утворення, вона містить у собі потужну субстанціональну константу» [151, с. 38].

Політичний клас представляють такі групи: провідні політичні керівники і ті, хто має ключові посади в системі державної влади, а також близьке їх оточення; обрані посадові особи: парламентарі, сенатори, депутати, мери, губернатори, члени різних політичних партій і суспільно-політичних рухів; адміністративні працівники – вища верства державних службовців (чиновництво), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах та інших органах державного управління [275, с. 86]. Оцінюючи особливості сучасної політичної еліти в Україні, Л. Кочубей у «новій» еліті виокремлює такі групи: «інтелігенція; прихильники демократичних цінностей, люди, що постраждали від колишнього режиму; інтелектуали з партійної еліти, які, маючи доступ до ЗМІ, могли завдати відчутних ударів офіційній ідеології;

демократично, по-реформаторськи, ринково орієнтовані представники господарської еліти; прагматики в усіх ланках владних і управлінських структур. Ядро нової політичної еліти склали представники двох останніх груп, тобто господарники і прагматики-керівники» [151, с. 40].

Принциповим для нашого дослідження є поділ на суб'єктів влади і пересічних громадян (відповідно до того, як вони можуть впливати на прийняття рішень), які у цій класифікації названі як «масові групи». В. Северинюк, аналізуючи питання статусно-рольових та персональних детермінант, вказує на дію певного «закону підміни статусів», іншими словами статусно-політичне заручництво вищих ешелонів влади, коли існує певне протиріччя між статусами «формальними» і статусами «реальними». І ті, й інші мають свої переваги, але останні володіють деякою «таємною зброєю» – прихованим, а значить, більш захищеним механізмом впливу, тому саме їхні позиції часто є домінантними в політичній поведінці суб'єкта» [272, с. 100–101]. Далі автор справедливо зазначає: «Вияв “закону підміни статусів” залежить від змісту політичної культури індивіда, особливо від її духовно-ціннісної складової, адже стійка, чітко визначена, глибоко вмотивована на конкретному суб'єктному рівні система політичних і соціокультурних цінностей здатна помітно ослабити дію зазначеного закону, принаймні зробити його більш прозорим» [272, с. 103].

Варто відзначити існування дискусій, особливо, в американській політичній науці, щодо наповненості соціологічного поняття «клас» у політичній стратифікації суспільства. Ця полеміка вибудовувалася на співвідношенні понять класу і ідентичності, класу і суспільної ієрархічності, класу і влади. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, фрагментація в середині самих класів та великих соціальних груп, диференціація громадянського суспільства (поява великої кількості громадських об'єднань, створених на основі різноманітних інтересів) посилив аргументацію науковців щодо зменшення значимості класу і посилення ідентифікації як політологічної

величини. Відповідно, в американській політології і соціології з'явилися такі поняття як «кластери», «місцеві громади», «комунітарні утворення», які позначали групи, що характеризувалися меншою сталістю, більшою трансформаційною природою і значною аполітичністю, порівняно з великими соціальними групами та класами [36, с. 194].

Водночас, У. Клейн та Л. Мілбрат вказують на обмеженість вивчення політичної поведінки як феномену, що має вплив «матеріального становища, рівня освіти, професії тощо, тому що навіть люди з однаковими соціально-економічними показниками можуть мати відмінності в ступені політичної активності або індиферентності» [Цит. за: 237, с. 39]. Цю думку розвиває В. Северинюк, зазначаючи, що «далеко не завжди громадяни, які об'єктивно належать до певної соціальної групи, реально себе з нею ідентифікують та діють відповідно до властивих цій групі норм. Політичну поведінку таких осіб можуть корегувати інші чинники, наприклад, гендерні чи демографічні – стать, вік, сімейний стан, місце проживання, особливості виховання чи освіти й т.ін.» [272, с. 108]. З іншого боку, ці ж автори висловлюють думку й про те, що «лише суспільство з високим соціально-економічним розвитком нації здатне створити для своїх громадян умови для дійсно демократичного волевиявлення, коли відкрито і усвідомлено можуть бути реалізовані такі типи політичної поведінки як індивідуально і суспільно значуща, автономна, добровільна, прямої дії і представницька, партнерська, нормативна, ціннісна, новаторська тощо» [272, с. 107].

Приклад зумовленості поведінки, зокрема її мотиваційної основи, статусними особливостями, досвідом участі, приналежністю до соціальних груп наводить М. Ярмистий. Він відзначає, що «працівники, які мають стаж державної служби до 5-ти років керуються мотивами перспективи професійного росту та бажанням зробити кар'єру; від 5 до 15 років – відчуттям влади та поваги до себе з боку інших людей; від 15 і більше років – престижністю статусу державного службовця та бажанням реалізувати себе в

системі державного управління» [343]. За спостереженнями науковця, мотив «бажання принести користь суспільству і людям» є найбільш важливим для службовців віком 50–59 років (73.9%) і менш важливим для 19–29 років (50.5%)» [343]. Автор робить висновок щодо узгодження та кореляції «соціальної компетенції сучасних держслужбовців, як основної умови їх діяльності, з визначальним мотивом бажанням принести користь суспільству і людям, з мотивами власної реалізації в системі державної служби та з прагматичним підходом зробити кар'єру» [343].

Варто уточнити вплив економічного чинника на електоральний вибір. Сучасна електоральна соціологія сформувала два основних підходи щодо визначення зумовленості електорального вибору громадян: соціологічний (статусний) і соціально-психологічний. Прихильники соціологічного підходу вважають, що електоральний вибір зумовлений рівнем життя, приналежністю до певної соціальної групи (класової, етнічної, територіальної, релігійної) та демонстрацією групової солідарності, а не сформованими ідеологічними та партійними орієнтаціями людини. Проте, на думку П. Бурдье, «якщо взаємозв'язок між соціальними чинниками і самою політичною діяльністю є помітним, то він є незначним при електоральному виборі» [Цит. за: 51, с. 157].

Інший підхід соціально-психологічний – пояснює, що формування ідеологічних та партійних пріоритетів закладається у первинній політичній соціалізації в сім'ї та найближчому оточенні і саме тому виборець в умовах стабільної демократії голосуватиме за ті політичні сили, за які голосували батьки [51, с. 158].

Водночас, за умов демократії електоральну поведінку також пояснює інша теорія – теорія раціональної поведінки (Е. Даунс, У. Рікер, М. Фіоріна). Згідно з цим підходом, на електоральний вибір впливає розуміння користі від тієї чи іншої політичної сили, її успіхи в економічній політиці (теорія «економічного голосування»). Цікавим є пояснення Х. Хіммельвейт, яка порівнює прийняття рішень з роллю покупця: «Виборець, який віддає свій голос, шукає

максимальної відповідності між набором власних настанов і партійними програмами» [Цит. за: 237, с. 42].

Досліджуючи вплив демократії, демократичних змін на внутрішню природу та зовнішні прояви політичної поведінки, варто виокремити зміни в інформаційній сфері та їх зворотній вплив на затвердження демократичних цінностей та принципів у поведінці. Розвиток і вплив ЗМК, рекламної сфери, інструментів політичного впливу – політичної агітації та пропаганди, впливають на життя людей і, зокрема, політичну активність, продукують нові потреби й демонструють різні шляхи їх задоволення, ініціюють політичну участь, при чому не завжди усвідомлену та стабільну, а тимчасову та епізодичну, впливаючи, передусім, на емоційну сферу. Загалом, аналіз особливостей розвитку інформаційних технологій та проникнення їх у політичну сферу, потребує визначення певних акцентів, на які звертає увагу А. Сіленко [278].

По-перше, абсолютно слушно А. Сіленко визначає переваги Інтернету як «інструменту політичної мобілізації, котрий може спрямовувати політичну активність мас у конструктивне русло, орієнтувати її на зміцнення і розвиток демократії» [278, с. 72]. Разом з тим, використання цього інструменту може чинити і деструктивний вплив, його можуть використовувати терористичні й екстремістські угруповання для пропаганди своїх ідей та мобілізації своїх прихильників, спонукати до національної, релігійної, соціальної ворожнечі та викликати насильницькі дії.

По-друге, це проблема «інформаційного розриву» між країнами, що засвідчує нерівномірність трансформацій суспільств, розвитку сфери інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ); різний рівень освіченості населення та затвердження цінностей демократії, різна якість сформованої психології раціонального оптимізму і підприємницьких традицій в суспільстві [278, с. 64].

По-третє, інформаційний чинник закладає потенціал компетентності при

роботі з інформацією, політичною інформацією, як у її виробників, так і споживачів. Адже за прогнозами вчених, розвиток цифрових технологій витіснить хибну інформацію й надасть простір для точної, «розпочнеться добровільне єднання людей в ім'я загального блага» [278, с. 67]. Хоча, на сьогодні це більше залежить від критичності та раціональності мислення людини.

По-четверте, інформаційне суспільство пов'язане з інтелектуальними можливостями людини, її здатністю генерувати нові ідеї [278, с. 66]. Нині у соціології є поняття «креативний клас» – це люди, які займаються саме продукуванням нових ідей та рішень, особливо в кризових умовах. Ця ситуація актуалізує формування мотивів навчання – отримання, серед іншого, і політичних знань та політичної освіти. З іншого боку – надлишковість та доступність інформації формує поверхневність, ілюзорність та хибність знань. Вирішення цієї проблеми у посиленні значимості академічної освіти.

По-п'яте, суперечливість впливу розвитку інформаційної сфери та технологій конкретно на політичну сферу. Погоджуємося із А. Сіленко: «З одного боку, одержують широке поширення (у тому числі й у рамках прикладних теорій) ідеї електронної демократії, розвиваються масове і мережеве суспільства, поглиблюються глобалізація та інші процеси. З іншого боку, відбувається монополізація інформаційного простору, посилення контролю над індивідуальною свідомістю, тотальне використання маніпулятивних методів, укорінення медіакратії, що в цілому може сприяти встановленню “інформаційно-фінансового тоталітаризму”» [278, с. 69].

По-шосте, інформаційні технології розширюють можливості для публічних дискусій, діалогу громадян з владою, полілогу, до якого можуть долучитися люди з різних груп, країн в режимі реального часу і висловити ставлення до існуючих проблем. Водночас, взаємодія через ЗМК часто є епізодичною та локальною: «громадяни вступають у взаємодію з владою переважно в межах конкретних політичних проектів, які викликають у них

індивідуальну мотивацію участі» [278, с. 69].

По-сьоме, сучасні ЗМІ є потужним засобом формування громадської думки, впливу, і маніпулятивного також, на політичну свідомість та переконання як окремого громадянина, так і суспільства загалом [278, с. 70]. П. Норріс виокремлює три ефекти такого їх впливу: «“ефект вибору” (можливість вільного вибору джерел інформації), “медіаефект” (зацікавленість людей у політичній і громадянській участі залежно від політики новин ЗМІ), “ефект взаємодії” (інтерактивний характер спілкування громадян і ЗМІ, що сприяє виникненню стійкої залежності між одержанням інформації та визначенням політичної громадянської позиції)» [Цит. за: 278, с. 70].

Отже, означене вище вказує, що варто уникати однозначності та категоричності при оцінці змін в інформаційній сфері як потужного ресурсу у формуванні політичної поведінки в сучасному суспільстві. Загалом, для нашого дослідження варто вказати на те, що вплив інформації, інформаційних технологій у їх потенціалі змінювати спрямованість політичної поведінки. В інформаційному суспільстві такий вплив на свідомість громадян, крім представників влади та ЗМІ, можуть здійснювати авторитетні особи, експерти, викладачі, лідери громадської думки, блогери та інші, хто безпосередньо продукує інформацію.

Сучасні науковці відзначають, що нині демократія знаходиться у кризовому стані. Л. Кочубей зауважує, що «... найважливіші рішення в економічній та політичній сферах приймаються не обраними політиками, а чиновниками міжнародного рівня, керівництвом транснаціональних корпорацій, інформаційною елітою. Потім ці рішення нав'язуються більшості країн світу під гаслом безальтернативності» [151, с. 40].

Кризу демократичного розвитку науковці характеризують по-різному: «спотвореннями демократіями» (Ж. Бешлер), «невиконаними обіцянками демократії» (Н. Боббіо), «загрозами демократії» (Ф. Шміттер), «крихкістю сучасних демократичних режимів» (Ш. Ейзенштадт), «нерівність громадян як

фундаментальна проблема в усіх демократичних країнах» (Р. Даль), «вимога більш «чистої» і досконалої демократії» (Дж. Сарторі) [230, с. 14].

Серед актуальних проблем «кризовості» демократичних перетворень є корупція, яка більшим чи меншим ступенем притаманна усякому суспільству. Проте її масштаби зумовлюються ефективністю боротьби з нею спільними зусиллями держави та громадянського суспільства. Водночас, корупція в умовах демократичних змін суспільства має потужний вплив на формування всієї системи відносин. Зосередимо увагу на політичній корупції, яка визначає поведінку як суб'єктів влади, так і пересічних громадян. Сучасна політична наука, як зауважує Г. Кохан, сформувала три основні напрями тлумачення цього феномену: «визначення, які пов'язані з концепцією державної служби; визначення, які за основу беруть теорію ринку; визначення, які відштовхуються від концепції “державного інтересу”» [150, с. 193]. Зміст поняття політичної корупції розширює трактування ООН – як корупції політичних партій, яка виявляється у: «делегітимізації політичних партій, зростанні корупційної політичної культури в державній адміністрації і приватному секторі» [Цит. за: 150, с. 195].

Основні чинники розвитку політичної корупції Г. Кохан систематизує у такий спосіб: «політичні; правові; економічні» [150, с. 200]. Корупція має мінливу природу, її форми та види зумовлюються політичним режимом, політичною культурою, економічним чинником тощо. Цікавий висновок робить Г. Кохан: «Кожна форма політичної корупції в одній системі може бути поодиноким та хаотичним проявом, а в іншій – набути ознак норми» [150, с. 195]. Останній варіант, на нашу думку, найнебезпечніший, оскільки це стає нормою у відносинах, при чому на різних рівнях, може зруйнувати систему цінностей суспільства, делегітимізувати владу та врешті-решт, підірвати суверенітет і цілісність держави.

Загалом, як політична корупція може вплинути на політичну поведінку? У цьому контексті науковий інтерес мають узагальнення Г. Кохан, яка

виокремлює як негативні, так і позитивні наслідки політичної корупції для різних країн. Для нашого дослідження важливими є висновки авторки стосовно країн зі сталою демократією та країн з «молодою» демократією. Так, «... для “старих” європейських демократій негативними наслідками є абсентеїзм, низька довіра громадян до органів влади, неефективність ринку державних послуг, бюрократична тяганина, корумпована виборча система, делегітимність політичного правлячого класу; позитивними – судові розслідування незаконної діяльності чиновників та політиків, викриття виборчих махінацій, руйнування зв’язків між політиками й організованою злочинністю, втрата політичної протекції корумпованими суб’єктами тощо» [Цит. за: 150, с. 201].

Для «“молодих” європейських демократій у 1990-х рр. були характерні такі негативні наслідки політичної корупції, як: низька довіра громадян до влади до всіх політичних сил, зневіра у демократію, слабкість партій, абсентеїзм, надання електоральних пріоритетів чесності над професійністю політиків, збагачення окремих еліт під час проведення процесів приватизації, відсутність особистої відповідальності посадовців, падіння рейтингу уряду, терпимість до корупції, затягування трансформаційних процесів, делегітимізація політичної системи, залежність бізнесу від державного кредитування, політизація держави тощо; позитивні – відставка уряду, поразка на виборах, циркуляція еліт, вироблення нетерпимого ставлення до корупції, активізація ЗМІ та громадянського суспільства» [Цит. за: 150, с. 201].

Для пострадянських демократій негативними наслідками авторка слушно називає «корумпованість усієї політичної системи, обмежена роль держави у процесах управління та регулювання економіки, зловживання під час виборчих кампаній на користь партії влади або кандидата у президенти від владної верхівки, монополізація ЗМІ, персоналізація усієї політики, заміна економіки її “тіньовою” альтернативою [...] Певним позитивним наслідком політичної корупції на пострадянському просторі початку 1990-х рр. у наукових колах вважають утворення системи “кругової поруки”, яка на той час забезпечила

контроль та належне функціонування державного механізму» [Цит. за: 150, с. 201–202]. Тобто, політична корупція в умовах демократичних трансформацій набуває найгіршої зі своїх форм – стає однією з норм поведінки, і політичної поведінки зокрема.

У забезпеченні якості процесу демократичних змін суспільства, пом'якшенні ризиків цього процесу, а також і у боротьбі з корупцією сучасні дослідження доводять роль культури, зокрема і політичної. Слушним є висновок Р. Інглгарта: «Синдром цінностей довіри, толерантності, добробуту і участі у прийнятті рішень, виявлений параметром виживання / самовираження, є особливо важливим. Демократія не досягається простим запровадженням інституційних змін чи через маневрування еліти. Її виживання залежить від цінностей і вірувань звичайних громадян» [120].

У теоріях демократизації серед науковців триває дискусія щодо провідної ролі еліти чи громадянського суспільства у демократичних змінах та розвитку демократії. На наше переконання, це взаємозумовлююча роль – і суб'єкти влади, і пересічні громадяни мають демонструвати затвердження демократичних цінностей у своїй політичній культурі та поведінці. Звичайно, у сфері впливу на суспільство і громадян суб'єкти влади мають переваги, водночас і більшу відповідальність. Суб'єкти влади можуть стимулювати зміни в політичній культурі суспільства. Можна звернутися у цьому контексті до прикладу, який наводить С. Гантінгтон. Це приклад подолання корупції в Сингапурі, що є однією з важких проблем для трансформаційних суспільств: «... Сингапур – як одне з найменш корумпованих у світі, прирівнюється до Данії, Швеції, Фінляндії та Нової Зеландії. Поясненням цієї аномалії є Лі Кван Ю (Lee Kwan Yew), який поставив за мету зробити Сингапур якнайменш корумпованим і досяг успіху. Тут “політика дійсно змінила культуру і врятувала її від неї самої”. Проте, постає питання: Чи може політика назавжди “врятувати” суспільство від нього самого?» [64].

Як відповідь на питання С. Гантінгтона можна навести думку вже

згаданої нами вище дослідниці Г. Кохан, що «Жоден політичний режим не передбачає абсолютного захисту від корупції, у т.ч. й розвинена демократія [...] Здатність демократії протистояти політичній корупції залежить від її зрілості, прозорості і демократичності системи вироблення політики, ухвалення політичних рішень, якості урядування і стримуючих чинників – наявності вільних ЗМІ, незалежних судів, *розвиненого громадянського суспільства* (курсив наш – М. К.), дотримання процедури чесних і прозорих виборів» [150, с. 4].

Насамкінець зазначимо, що демократичні зміни створюють умови для розкриття потенціалу особистості, груп, суспільства, загалом атмосферу здорової та відкритої конкуренції. Демократія створює середовище, де поважаються права і свобод людини, стимулює прагнення вдосконалюватися, відчувати відповідальність за те, що відбувається навколо та інше. З іншого боку, успішність демократичних змін багато у чому зумовлена саме готовністю самого суспільства, його груп, окремих громадян жити за демократичними нормами, правилами та «сповідувати» демократичні цінності.

2.2. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти політичної поведінки

У попередніх підрозділах роботи вже наголошувалось на тому, що поведінка людини, і політична у тому числі, зумовлюється низкою чинників: психологічно-особистісними (тип особистості; самоусвідомлення; стиль мислення; переконання; мотивація та інші) та соціальними (особливості політичної, економічної, правової, соціальної, духовно-культурної сфер; субкультура; соціальний статус тощо).

Вивчення зв'язку об'єктивних та суб'єктивних детермінант політичної поведінки в умовах демократичних змін спрямовує на пошук теоретичного та методологічного осмислення сучасних феноменів та змін, які продукує сучасна наука. В останні роки у науковому середовищі, особливо серед психологів, використовуються такі поняття як «мотиваційний дискурс», «мотиваційний

клімат», «мотиваційне зараження», «мотиваційний вплив» та інші. Спроба транслювати його на предмет нашого дослідження викладена в авторській статті [156]. Узагальнимо її основні положення та результати.

Поняття мотиваційного клімату часто використовують для оцінки ефективності та результативності навчального і виробничого процесів. У першому під «мотиваційним кліматом» дослідники розглядають навчальну атмосферу, створену вчителями. Вивчення проблематики цього мотиваційного клімату В. Климчук пояснює через соціально-когнітивну теорію досягнення мети, згідно якої «існує дія двох основних мислинневих паттернів у залученні учнів до ситуації її досягнення – “майстерність” (mastery) та “виконання” (performance). Орієнтація учня на “майстерність” сприяє його активності на основі внутрішніх причин, серед яких бажання самовдосконалення та саморозвитку; орієнтація на “виконання” формує сприйняття навчання як певного змагання, де можна продемонструвати певні знання» [135, с. 95]. У політичній поведінці це виявляється як активні, усвідомлені дії та, відповідно, «ритуальна» (за Р. Мертоном) поведінка.

У галузі менеджменту «мотиваційний клімат» визначається як «соціально-психологічна атмосфера в колективі, яка стимулює персонал до активної діяльності, на досягнення цілей організації» [Цит. за: 332, с. 120]. Серед іншого, мотиваційний клімат характеризує ставлення працівників один до одного, до роботи, задач організації та її корпоративної культури і впливає на формування бажання саморозвитку й самовдосконаленню працівників.

Погоджуємося із висновками сучасних науковців в тім, що мотивація вказує на бажання людини щось робити чи не робити. Цей висновок наголошує на важливості створення таких умов, за яких поєднуються здатність (що людина може робити) і мотивація (що хоче робити), такого «мотиваційного клімату», у якому, людина може проявити власний потенціал та забезпечити виконання цілі організації. У такому разі «мотиваційний клімат» позначає певну атмосферу, що виникає в результаті багатьох рівнів відносин – серед

персоналу, між працівниками і керівником, між працівниками за межами організації [332, с. 121].

Вивчення «мотиваційного клімату» потребує звернення до такого феномену як стимул. Стимули активізують мотиви. Вони розглядаються як зовнішня спонукальна причина активності людини у досягненні визначеної мети. А мотиви є внутрішньою причиною дії.

Погоджуємося із визначенням поняття стимулювання О. Щербини: «це процес позитивного чи негативного підкріплення за правильну / бажану або неправильну / небажану поведінку людини. Водночас, стимулювання може впливати не лише на зовнішні прояви поведінки, а й на свідоме ставлення до діяльності. Отже, стимулювання є використанням відносно людини стимулів, що активізують її мотивацію, і відповідно, резерви та зусилля (волю)» [332, с. 121].

Підкріплювати поведінку можуть матеріальні та нематеріальні стимули. Ефект цих стимулів може бути різним – як позитивним, так і негативним. Слушними видаються міркування сучасних вчених щодо поєднання матеріальних стимулів та емоційного підкріплення мотивації (відзнака та визнання гарної роботи з боку керівництва тощо). У випадку, коли людині бракує цього, то емоційний дискомфорт, який вона відчуватиме, може негативно вплинути на ефективність її дій. У випадку, коли відсутні мотиви і стимули до праці (неадекватна зарплата, її затримка, відсутність чітких перспектив у кар'єрі тощо) – усе це загалом негативно впливає на самовідданість та ефективність діяльності людини. Вище окреслене розкриває, на думку науковців, зміст такого феномену як демотивація – відсутність або зникнення інтересу до того, що раніше стимулювало до дій.

Мотивуючий потенціал для політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства, на наш погляд, притаманний політичній культурі. На цю думку наштовхують висновки Р. Мертона. На його переконання, культура має три аксіоми, які зобов'язує прийняти: «усім варто боротися за досягнення

найвищих цілей, оскільки шлях до них є відкритим для усіх; поточна невдача – це невелика зупинка на шляху до успіху; справжня невдача – відтворює зниження амбіцій чи відмову від них. У грубому перекладі психологічною мовою це значить: символічне вторинне підкріплення збуджувального стимулу; вплив на загрозу згасання реакції через супроводжувальний стимул; підвищення здатності мотиву викликати повтор реакцій, не дивлячись на “хронічну” відсутність винагороди» [196, с. 253–254].

Демократичні зміни відбуваються нерівномірно, можуть супроводжуватися відсутністю чітких та усталених політичних норм і правил, порушенням наслідування політичної еліти, і, відповідно, втіленням різних моделей політичного та суспільного розвитку, хаотичністю політичних процесів. Ця ситуація посилює недовіру населення до політики, до влади та поглиблює мотивацію політичної неучасті у значної його частини. Також варто відзначити, що притаманне явище усвідомлення можливості уникнення покарання серед українських громадян вплинуло на певну подвійність їх ставлення до нормативно-правової сфери: поділ правил на ті, які можна порушувати і які не можна порушувати. При чому, кожна людина формує власні межі означеного розподілу.

Слушними є висновки вітчизняних науковців, авторів колективної монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації», що «актуалізуючим фактором мотивації досягнення успіху людини у трансформаційному суспільстві можуть бути незадоволені життєві потреби та амбіції. І на цьому шляху першим актуальним для неї завданням стає підвищення матеріального та соціального статусу. Високий рівень матеріального життєзабезпечення підтримує відчуття впевненості у собі, в своєму майбутньому, створює умови для саморозвитку і самореалізації» [237, с. 88].

Варто звернути увагу на те, що діяльність може бути контрольованою (коли страх покарання за невиконання висунутих вимог стимулює певні дії) і

внутрішньо мотивованою. Звичайно, правила, норми містять певний примус та обмеження. Водночас, межа між контрольованою і мотивованою діяльністю є умовною і рухливою, адже усвідомлена мотивація (мета) людини продукує її самоорганізацію та самодисципліну, формує звичку відповідального ставлення та виконання вимог. У демократичному суспільстві існує певний баланс між цими типами діяльності. За умов авторитарного чи тоталітарного режимів формується, на наш погляд, дисбаланс між контрольованою та внутрішньо мотивованою діяльністю, домінує перша з використанням такого стимулу як страх зробити щось інше, ніж роблять усі.

Як вже було зазначено, політична поведінка залежить від наявного «мотиваційного клімату». Останній науковцями розподіляється на той, що може мотивувати і той, що демотивує. Перший характеризують задоволеність результатами роботи; різні форми діяльності, що розкривають можливості людини; розвиненість самостійності і відповідальності за дії; можливість брати участь в прийнятті управлінських рішень; стимул до постійного навчання і самовдосконалення; налагодження комфортної комунікації з іншими учасниками політичних відносин; довіра до суб'єктів політичної діяльності; відчуття результатів активності; забезпечення соціального та політичного статусу людини; ефективна комунікація між громадянським суспільством та державою.

«Демотивуючими» для політичної активності громадян є такі чинники: розмитість мети суспільного розвитку та напруга, депресія в суспільстві; недовіра до влади; зневіра у можливість захистити свої інтереси; сприйняття політичної сфери як площадки реалізації цинічного, амбіційного змагання егоїстичних інтересів певних корумпованих груп; низька якість політичної обізнаності, компетентності та комунікації суб'єктів політичної взаємодії; недостатня увага до суспільних потреб. Як результат впливу такого «клімату» – сприйняття влади як певного «зла», відсутність авторитету політичних суб'єктів, незадоволення їх якістю роботи. Серед інших причин такий

«демотивуючий клімат» можуть формувати і особливості «ментальної карти» українців (карта символізує умови задоволення потреб як результату певних дій у межах певного життєвого світу) – певна байдужість до політичної участі, «психологія конформізму» (Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Небоженко).

Демократичні зміни формують певне мотиваційне середовище, певний «мотиваційний клімат», який впливає на виникнення моделей політичної поведінки. Найбільш вдало ці моделі можна пояснити, спираючись на висновки психологічних розробок В. Климчука. Науковець виокремлює «три типи практик взаємодії із мотиваційними дискурсами у контексті мотиваційної експансії (мотиваційного зараження): практика споживання, практика ігнорування та практика інтеракції» [135, с. 57–58]. У політичній поведінці відповідно, можна умовно визначити такі моделі – «споживання», «ігнорування» та «включення».

Так, практика споживання розкриває некритичне сприйняття мотиваційного дискурсу, неусвідомлене включення його у власний дискурс. Природою звернення до такої практики, зокрема і в політичній сфері, є нестійкість та невиразність політичних інтересів, неусвідомленість потреб, мотивів політичної участі. Типові пояснення учасників, які схиляються до такої практики, зводяться до такого: «Я побачив, що усі зацікавилися цим заходом, і сам долучився до цього». Модель політичної поведінки «споживання» найбільш сприятлива для використання у маніпулятивних цілях.

Практика ігнорування засвідчує відсторонення від інших й відсутність бажання їх розуміти, певне «консервування» власної мотивації, уникнення нових елементів. Ігнорування ґрунтується на або сформованій мотивації, або відсутності інтересу до контексту, або тематичному розходженню між особистісною та мотивацією інших. Приклади пояснення такої практики: «я сам по собі, і роблю те, що подобається» або «не хотів – і не робив». Модель «ігнорування» пояснює свідому відмову від участі у політичному житті та/або байдужість до усього, що з цією сферою пов'язано. З іншого боку, вона

характеризує поведінку певних закритих груп, які об'єднані на основі спільного інтересу і прагнуть у будь який спосіб його захистити.

Інтеракція налагоджує взаємодію із носієм дискурсу, спробу побудувати діалог, надає можливість людині або змінити власний дискурс, або свідомо не змінювати його. Природа використання цієї практики зумовлена розумінням мотивів інших людей, готовністю до аналізу власної системи та пріоритетності мотивів, різницею особистісної мотивації та мотивацією інших, водночас ця невідповідність є не стільки виразною, ніж у попередній практиці [135, с. 57–58]. Модель політичної поведінки «включення», на наш погляд, найбільшим ступенем відповідає демократичному суспільству, де в ідеалі кожна людина має право на свободу, можливість її захисту та повагу і врахування думки іншої, діалог між владою та суспільством. Крім того, є розуміння, що саме ти можеш вплинути на ситуацію, рішення, законопроект, що твій «голос» може бути вирішальним.

Сучасні можливості інтерактивного простору та комунікацій, зокрема і соціальних мереж, сприяють діалогу, комунікації між різними учасниками політичних відносин, загалом формуванню моделі політичної поведінки «включення». Попри позитивні аспекти цього простору, науковці вказують на низку проблем формування мотивації користувачів соціальних мереж, особливо молоді. Серед таких: «проблеми мотивації вибору ідентичності в умовах множинної ідентичності, іманентна мотивація членства у соціальній мережі, перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникнення, трансформація первинної мотивації у “спілкуванні-заради-спілкування”, мотивація мінімізації тексту, підтримка демонстративної мотивації» [135, с. 260–261]. Ці проблеми остаточно не досліджені й потребують наукового осмислення.

Поняття «мотиваційного клімату» можна віднести до об'єктивних детермінант політичної поведінки. Мотиваційний клімат, серед іншого, можуть характеризувати стан суспільної депресії, політична криза, пропаганда з боку

окремих політичних сил, війна, що можуть як коригувати, так і кардинально змінити типи політичної поведінки суб'єкта – від толерантного ставлення до агресивних дій; від політичної апатії та байдужості – до радикальних, активних, екстремістських дій.

Досліджуючи вплив демократичних змін («мотиваційного клімату») на політичну поведінку, доцільно звернути увагу на такий аспект питання як проблема її «мотиваторів». Мотиватори – це усвідомлені причини необхідності здійснення тієї чи іншої дії, які мають збуджувальну силу для особистості. Є. Ільїн визначає такі групи мотиваторів: моральний контроль, уподобання, зовнішня ситуація, власний стан, власні можливості; умови досягнення мети, наслідки дії [117, с. 85–86].

Такими «мотиваторами» політичної активності особистості можна визначити: зовнішні (держава, громадянське суспільство, політичні партії, соціальний і політичний статус, соціальна і політична реклама, політичні норми) і внутрішні (політичні потреби, інтереси, цінності особистості, політична ментальність, політична довіра, почуття громадянського обов'язку, політична ідентифікація, досвід тощо). Водночас, і сама мотивація, як вказують сучасні науковці, є сукупністю рушійних сил (як зовнішніх, так і внутрішніх), які спонукають людину діяти, визначають форми цих дій, надають їм певної спрямованості, орієнтують на досягнення цілей.

Використовуючи взаємозумовленість мотиву, дії та її організаційної форми, Г. Новічков класифікує рівні політичної активності у такий спосіб: «політична пасивність; неадекватна політична активність – зумовлена наявним рівнем політичної свідомості, вмотивована (в т.ч. ідейно) політична бездіяльність або навпаки – удавана, показна посилена діяльність («квазіактивність»); стихійна політична активність, яка спричиняється суто буденною свідомістю, є слабо вмотивованою, не має усталеного ідейно-політичного базису, піддається змінам під впливом соціальних настроїв, почуттів, ситуацій і об'єктивується у масових формах політичної участі («як

усі»), часто на рівні присутності або епізодичних дій; політична активність як необхідність – усвідомлена і позитивно спрямована, але не на рівні глибоких ідейно-політичних переконань, базується на теоретичній, а іноді й буденній свідомості, матеріалізується (часто інтенсивно) в політичній участі, рідше – у в управлінні; політична активність як потреба – домінує теоретична свідомість, її основою є стійкі ідейно-політичні переконання, об’єктивується вона, переважно, на функціонально-інституціональному рівні» [210, с. 16–17].

Можна зробити проміжний висновок про те, що політична активність, участь, діяльність, поведінка людини стимулюється як внутрішніми (уподобаннями, інтересами, цілями, потребами), так і зовнішніми мотиваторами. До останніх належать політичні партії, відомі діячі та політичні лідери, громадські організації, ЗМК. Завдяки різним інструментам впливу (підтримці, сприянню, заохоченню до участі чи не участі у політичному житті, маніпуляції) вони впливають на рівень політичної активності особи, суспільства. Так, вони здатні активізувати чи мобілізувати громадян. Або, навпаки, послабити рівень політичної активності, викликати певну байдужість до політичної сфери. Також на мотивацію політичної активності чинять вплив й інші фактори, серед яких дослідники відзначають особливості політичної ситуації; зміну мотивів суб’єкта; настанови, політичні цінності та орієнтації суб’єкта політики. Ці фактори формують ставлення людини до політичної сфери та мотивують людину до участі чи ігнорування цього. Крім того, доцільно наголосити на важливості політичної культури людини і суспільства, а також свідомих цілеспрямованих зусиллях політичної еліти, спрямованих на створення загальної атмосфери досягнення успіху у політичній сфері. Це також створює відповідний «мотиваційний клімат» політичної поведінки. Дослідження проблеми мотивів політичної участі, її «мотиваційного клімату» в сучасному українському суспільстві орієнтує на подальший аналіз критеріїв їх оцінки, з’ясування зумовленості мотивів та рівня політичної активності, пошуки шляхів стимулювання останньої.

Проблему діалектики об'єктивних та суб'єктивних детермінант політичної поведінки в умовах демократичних змін, крім мотивів, розкриває співвідношення психологічної, соціальної та політичної настанов у політичній свідомості та поведінці людини. Детально це питання висвітлено в авторській статті [162]. Серед її положень такі. Вітчизняні науковці вбачають соціальну і політичну настанови певним аналогом аттитюду, яким позначається «схильність суб'єкта до певного сприймання соціальних об'єктів (ситуацій), їх оцінювання та відповідних дій» [237, с. 59].

Психологічні настанови науковці пов'язують з генетичною детермінацією. Так, у широкому розумінні психологічна настанова це «зумовлений первинними психічними реакціями, базовими психічними орієнтаціями і початковим батьківським програмуванням механізм самоактуалізації особистості в навколишньому світі» [237, с. 60].

До психологічних настанов відноситься «активність чи пасивність у взаємодії зі світом, конфлікт або компроміс, агресія або підпорядкування» [237, с. 60], що впливають на активність та самостійність людини чи споживацьке ставлення до навколишнього світу. Такі настанови, зважаючи на їх генетичну природу, важко піддаються змінам чи корекції у процесі виховання, під впливом умов життя та оточення людини [237, с. 60].

Соціальні настанови зумовлюються психологічними, а також соціальним та поколіннєвим чинниками. Соціальні настанови пов'язані з впливом норм, традицій, ідеологій, культури і визначають ставлення людини до існуючих умов і реалій суспільства, загальноприйнятих норм поведінки [237, с. 60–61].

Політична настанова формується і пов'язана із попередніми настановами. Ця настанова формує причини та способи політичної діяльності (або бездіяльності) «задля досягнення тих суспільних норм і того суспільного статусу, які задані його соціальними настановами» [237, с. 61].

Важливим у нашому дослідженні є розуміння того, що в залежності від сформованості цих настанов залежить пріоритетність мотивів політичної

діяльності людини. Так, сформованість політичної настанови вказує на політичне самоусвідомлення людини і розуміння свого положення в політичній сфері. Для аполітичної, політично індиферентної людини, політична настанова на фоні інших настанов буде мати неявний характер. Разом з тим, соціально-політичні умови можуть активізувати політичну настанову.

Взаємовплив окреслених настанов дозволяють, на наш погляд, визначити, чому з'являються політичні лідери. Саме усвідомлення чи домінування соціальної та політичної настанов активізують в людині якості лідера. Для більшості громадян характерно усвідомлення чи домінування психологічної і соціальної настанов. Крім того, рівень сформованості політичної настанови визначає людей як суб'єктів політичної дії.

Поняття і феномен настанови уперше дослідив Д. Узнадзе [297]. Певними спорідненими поняттями до нього визначаються «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографіспрямованість особистості» (Л. Божович), «особистісне значення» (О. Леонтьєв). В. Ядов трактує настанови як «один з рівнів ієрархічної системи диспозицій (орієнтацій, які мотивують поведінку) особистості» [237, с. 61].

Для осмислення особливостей політичної поведінки в умовах демократичної трансформації, варто вказати на функції настанови:

- стабілізуюча (впливає на стійкість, послідовність, цілеспрямованість діяльності, стабілізує останню, що дає змогу зберегти її (діяльності) спрямованість в умовах, які безперервно змінюються (*курсив наш – М.К.*));

- контролююча (у стандартних, звичних ситуаціях знімає необхідність ухвалення рішень й сприяє довільному контролю за діями);

- уповільнююча (може виступати як чинник, що зумовлює інертність, уникнення діяльності (*курсив наш – М.К.*), складність пристосування суб'єкта до нових умов) [237, с. 62].

Через окреслені функції можна пояснити певні особливості політичної поведінки людини за умов стабільної демократії та умов демократичного

транзиту. Так, певна неучасть громадян в стабільних суспільствах пояснюється відсутністю необхідності впливати на ухвалення рішень й постійно контролювати владу, адже їх в принципі задовольняє існуюча політична система. На відміну, в умовах демократичної трансформації таким діям, як впливати на прийняття рішень та контролювати владу, громадяни і сама влада лише навчаються і поступово звикають до них. Крім того, за цих умов є постійна потреба адаптуватися до часто суперечливих змін, що ускладнює формування настанови як «стрижня» політичної поведінки.

Серед детермінант політичної поведінки значну роль відіграють, поруч з настановами, стереотипи політичної свідомості. Стереотипи розглядають як різновид настанови. Відповідно, політичний стереотип є різновидом політичної настанови, що позначає ставлення суб'єкта до політичних явищ – партій, державних і політичних лідерів, загалом до політичної сфери.

Політичні стереотипи здатні як активізувати політичну поведінку, так і стабілізувати її. З одного боку, ці політичні аттитюди роблять поведінку більш стійкою, що дозволяє її передбачувати і впливати на неї. З іншого – вони можуть викликати її інертність, нездатність або важкість її зміни чи коригування [237, с. 62–63].

На підтвердження цієї думки автори колективної монографії «Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації» наводять приклади стереотипів, які домінують у свідомості в умовах становлення і розвитку демократичного суспільства: «"політика – брудна справа", що стимулює до пасивності громадян, мотивуючи це як можливість втрати своїх моральних чеснот чи наділити владними повноваженнями нечесних політиків; "моя хата з краю", що теж стимулює до пасивної поведінки; "стереотип боротьби як руху до прогресу", "руйнування заради будівництва нового" стимулює поведінку за принципом "цінності боротьби є більш значущими, ніж цінності творення", що стимулює до імітації політичної діяльності; "звернення до офіційних установ – собі дорожче" та стереотип "безуспішності" стимулює

до відмежування та уникнення комунікації людей і політичної влади» [237, с. 69].

Слушною вважаємо думку сучасних вітчизняних науковців – авторського колективу монографічного дослідження «Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу» про те, що «Руйнування попередніх психологічних настанов та стереотипів, що забезпечували ефективність діяльності, може зумовлюватися не тільки зміною зовнішніх щодо людини умов [...], а й її внутрішнім психологічним налаштуванням» [303, с. 8].

Варто відзначити, що соціальні і політичні настанови можуть компенсувати недостатній рівень політичних знань людини як в знайомих (стабільних) умовах, так і невизначених суспільно-політичних ситуаціях (в умовах демократичних змін). У таких випадках людина приймає рішення діяти, у який спосіб і як, відповідно до позитивного чи негативного свого ставлення до існуючої ситуації, тобто переважно на емоціях та на ставленні до політичного явища чи процесу.

Важливу роль у формуванні політичної поведінки відіграють і архетипи, які у вищезгаданій монографії визначаються як «ірраціональні структурні елементи людської психіки, приховані в глибинах колективного несвідомого, загального для всього людства» [237, с. 66]. Архетипи пов'язані з такими первинними потребами як потреба орієнтуватись в оточуючому середовищі, потреба в безпеці – самозбереженні і свого роду; відтворюванні поведінки у розвитку суспільства чи певних його груп, окремих людей; відтворюваність у мисленні та свідомості через досвід.

К. Юнг [335] назвав архетипи загальними апріорними схемами поведінки, особливими надособистісними засобами сприйняття і реагування, підкреслюючи в них «спонукальну специфічну енергію» [Цит. за: 237, с. 66]. Архетипи є тими потужними і підсвідомими силами, які несуть у собі енергетичний та інформаційний запас, який у певний час «вибухає» під час

пізнання, аналізу, сприйняття і політичної діяльності людини, групи, суспільства, скореговуючи її.

О. Донченко визначає такі архетипи національного підсвідомого: «архетип “вічного учня”; архетип “героїзованого злочинця”; архетип “обрядовості та імітативності”; архетип “вічного повернення”; архетип “долі”; архетип “ідеалізації старовини”; архетип “тотожності істини і влади”; архетип “вічної правди”» [105, с. 170–171].

Для нашого дослідження інтерес представляють архетип «вічного учня», який формує інфантилізм, актуалізує потребу в опіці і контролі, нівелює стимулювання відповідальності, ініціативності та самовдосконалення. Як противага цьому архетипу, є архетип «героїзованого злочинця», який сприяє укоріненню і легітимізує злочинність у свідомості частини людей, з іншого боку – стимулює протест. Архетип «ритуальності та імітативності» перешкоджає раціонально-творчим діям і спонукає до неефективної поведінки. Архетип «долі» стимулює епізодичні прояви ірраціональної поведінки в екстремальній ситуації і пасивність в звичних умовах. Архетип «ідеалізації старовини» блокує визнання помилок, натомість стимулює до старих дій під новими гаслами. Архетип «тотожності істини і влади» стимулює діяти за принципом хто сильніший і впливовіший, на боці того і істина, формує безвідповідальність у громадян та перекладання її на владу. Архетип «вічна правда» блокує активність людини, адже правда є чимось незмінним і її не варто шукати, витрачаючи сили [Цит. за: 237, с. 67].

Серед внутрішніх детермінант політичної поведінки варто назвати вольову і емоційну сфери людини. Науковці слушно наголошують на важливості вольового контролю над поведінкою як певного судження людини щодо здійснення нею поведінкових дій. Вольовий контроль є певною ланкою між усвідомленням потреби та наміром діяти.

Досліджуючи проблему вольової регуляції діяльності, М. Кузнецов виокремлює такі групи тлумачень феномену волі у науковому дискурсі: «воля

як здатність до вольових дій (тобто непривабливих, «мотиваційно не забезпечених», небажаних дій), але які необхідні й обов'язково повинні бути здійснені»; «воля як вибір мотивів і цілей поведінки (особливо в ситуації зіткнення однаково привабливих або однаково непривабливих альтернатив поведінки)»; «воля як регуляція людиною своїх внутрішніх станів, дій, психічних процесів»; «воля як якість особистості». Воля може зробити поведінку людини вільною, непередбачуваною та вільною від зовнішніх обставин [154, с. 113].

У науці, відповідно до джерела волі, сформувалися гетерономні й автономні (волонтаристичні) теорії [154, с. 110]. В межах останніх теорій волі В. Іванніков виділяє три підходи: мотиваційний підхід; підхід вільного вибору й регуляційний підхід: «Мотиваційний підхід волю розглядає через категорії психології мотивації: воля як надлюдська, світова сила (Е. Гартман, А. Шопенгауер); воля як початковий момент мотивації дії, що спонукає до бажаних дій чи гальмує небажані (Т. Гоббс, К. Левін, Т. Рібо, та ін.); воля як здатність здолати перешкод (Л. Виготський, Д. Узнадзе, Х. Хекхаузен)» [Цит. за: 154, с. 111–112].

При прийнятті людиною рішення діяти чи не діяти задіяні як вольові, так і емоційні компоненти її психіки. Рішення, яке приймається емоційно відтворює суб'єктивну оцінку об'єктивно існуючого явища. Вольові рішення базуються на усвідомленні людиною мотивів і цілей діяльності та пов'язані із контролем імпульсивних чи емоційних реакцій. Мотив надає зміст вольовій дії. Взаємодія мотиву і волі найбільш виразною є у ситуаціях вибору: дій людини; цілей, які «обумовлені різними мотивами (наприклад, підтримати і бути “ізгоєм” або промовчати заради власного добробуту) або одним мотивом, але різних засобів його реалізації); між бажаною метою й можливими небажаними наслідками; між суспільними цілями (наприклад, громадянські обов'язки) і особистими мотивами» [Цит. за: 154, с. 116]. На наш погляд, саме співвідношення між волею і мотивацією пояснює політичну та електоральну

поведінку людини, коли вона опиняється перед вибором – чи форми дій, чи кандидата.

Водночас, не можна недооцінювати значення емоційної сфери. Так, Д. Муазі називає три основні емоції, які формують певний тип культури та поведінки – це страх, надія та приниження. Ці три емоції, на думку науковця, пов'язані з поняттям упевненості у собі, яке дозволяє націям та народам долати складності та формують відносини між ними [202, с. 31].

Воля здатна контролювати та регулювати емоції та мислення, коригує поведінку людини через певні вольові її стани (мобілізаційну готовність, концентрацію, активність чи стриманість). Роль емоційного чинника у формуванні мотиву розкриває О. Леонт'єв: «...емоції виникають слідом за актуалізацією мотиву (потреби) і до раціональної оцінки суб'єктом своєї діяльності [...] навіть тоді, коли мотиви не усвідомлюються [...] вони все ж знаходять своє психічне вираження, але в особливій формі – в формі емоційного забарвлення» [Цит. за: 146, с. 149]. Порівнюючи вплив волі та емоцій у регулюванні поведінки, сучасні науковці доходять цікавих висновків:

- воля є раціональним, свідомим й цілеспрямованим регулятором, а емоції спрямовують поведінку на основі актуальних потреб, неусвідомлених настанов. Останні за допомогою волі у свідомості трансформуються в мотиви та цілі діяльності;

- різна спрямованість волі та емоцій: перша орієнтується на суб'єкта дії і відображається у суб'єкт-суб'єктних відносинах (саморегуляція), друга – на зовнішній об'єкт чи явище (суб'єктивна оцінка), виявляє себе у суб'єкт-об'єктних відносинах;

- можуть суперечити та компенсувати одна одну: «тривога компенсується рішучістю, фрустрація – завзятістю й наполегливістю, надмірне емоційне збудження (гнів, злість, радість та ін.) – витримкою, страх – сміливістю» [Цит. за: 154, с. 117].

Останнє акцентує на тому, що в поведінці людини ці чинники не подільні. Їх взаємозв'язок відтворюється у поняттях емоційно-вольова регуляція, емоційно-вольова сфера тощо. Ця сфера здатна забезпечити певний баланс між свідомістю та емоціями, певним чином сприяє врівноваженню об'єктивного і суб'єктивного аспектів у політичній поведінці людини.

У вивченні проблеми взаємозумовленості детермінант, форм та типів політичної поведінки в умовах демократичних змін варто визнати значення політичного інтересу, який впливає та визначає зміст та спрямованість політичних дій. Зацікавленість політичною участю науковці визначають через такі «показники»: сформованість політичних та ідеологічних уподобань; інтерес до політичних процесів та явищ; сформованість політичної ідентифікації; довіра до органів влади; володіння ресурсами (інструментами, резервами) участі, зокрема освіченість, компетентність, навички, досвід, участь у політичних партіях та громадських об'єднаннях, медіаграмотність, комунікативні навички, зв'язки тощо; тип особистості – авторитарний чи демократичний, конформіст чи нонконформіст; пасивна чи активна особистість; мотиви, спрямованість тощо [240, с. 91].

Крім політичного інтересу, на зміст та форми політичної поведінки впливають певні мотиваційні сфери, які В. Казміренко класифікує у такий спосіб: «сфера організаційно-практичної (утилітарної) мотивації (містить три блоки мотивацій: трудових ресурсів; творчої актуалізації; досягнень, кар'єри, винагороди); сфера організаційно-інституційної мотивації (містить мотивації співучасті, співробітництва та взаємодопомоги; авторитету та соціального визнання; незалежності та підкорення, дисципліни та відповідальності); сфера організаційного менталітету (такі мотивації як організаційна приналежність, престиж соціальної діяльності організації; упевненість у майбутньому; сенс життя)» [127, с. 241–246]. У політичній поведінці важливими є усі зазначені сфери мотивації, проте існує залежність між цими сферами та формами поведінки. Це визначається пріоритетністю окреслених сфер для

кожної людини.

У розумінні взаємозумовленості детермінант, форм та типів політичної поведінки в умовах демократичних змін важливим видається питання співвідношення «внутрішньої» і «зовнішньої» мотивації політичної поведінки особистості. Особливістю зовнішньої мотивації є стимулювання через створення умов для формування, вираження політичних інтересів і політичних поглядів, реалізації і захисту прав і свобод, взаємовідповідальності держави і громадянина тощо. За трансформаційних змін, які переживає наше суспільство, зовнішні «мотиватори» – держава, політичні партії, деякі громадсько-політичні об'єднання, загалом політична ситуація, швидше демотивують політичну активність особистості чи формують мотиви її протестної поведінки. Водночас зазначимо, що у практичному сенсі складно чітко розмежувати вплив лише внутрішніх чи зовнішніх мотивів. В одних ситуаціях дії людини можуть зумовлюватися внутрішньою мотивацією, а в інших – переважно зовнішньою. Є ситуації, коли спонукальні дії одночасно виникають під впливом обох систем мотивації. Разом з тим, зазначимо, що складність такого розмежування не применшує, а навпаки, посилює наукову цінність їх вивчення та моніторингу, особливо в умовах демократичного розвитку суспільства. Адже активізація, зміни, спрямованість політичних дій залежить від зовнішнього типу мотивації, який вже формує чи трансформується у певну внутрішню мотивацію політичної поведінки.

Вплив на політичну поведінку в нашому суспільстві здійснюють і особливості трансформаційного суспільства, серед яких суперечливість політичних процесів та певних політичних ситуацій; різноманітність, іноді їх полярність, та «багатовекторність» політичних позицій політичної еліти та орієнтацій населення, часта зміна форм політичної діяльності, домінуючий вплив зовнішньополітичних «сил» та інше. Часто основою політичних акцій є емоційний стан незадоволення людей.

Суб'єктивні детермінанти визначають мету діяльності та ресурси

(інструменти) її досягнення. У цьому контексті можна звернутися до висновків О. Сахань щодо вітчизняної політичної еліти, де «характерними рисами поведінки багатьох з її представників залишаються мотиви особистого збагачення, політичного марнославства, домінування психології тимчасовості, а не здатність забезпечувати адекватне політичне керування та управління, вироблення відповідних політичних рішень, тобто гармонійне поєднання політичної та адміністративної складових в управлінні суспільним життям» [270, с.262]. Мотивацію суб'єктів влади науковиця охарактеризувала як «конвертація влади у власність, а власності – у ще більшу владу» [270, с.262].

Розподіл влади у масовому суспільстві О. Шпенглер описував у такий спосіб: «Усе вирішується невеликою кількістю людей видатного розуму, чії імена, можливо, навіть і не належать до найбільш відомих, а величезна маса політиків другого рангу, риторів і трибунів, депутатів і журналістів, представників провінційних горизонтів тільки підтримують в нижчих верствах суспільства ілюзію самовизначення народу» [Цит. за: 151, с. 46]. Водночас, погоджуємося із слушними зауваженнями Л. Кочубей, що «можливість зворотного впливу громадськості на “верхівку” піраміди визначається конкретними обставинами: особливостями політичної культури, історичними традиціями політичного розвитку, типом політичного режиму тощо» [151, с. 46].

Слушною є думка сучасних науковців, що перспективність демократії зумовлюється не в останню чергу комунікацією і взаємодією між владою і суспільством. Це, звичайно, залежить від участі і бажання брати участь в політичному житті суспільства з боку громадян. У цьому контексті важливими є питання політичної культури суспільства, його ставлення до демократії, формування відносин між владою і суспільством тощо. Зазначимо, що усвідомлення демократичних цінностей характеризує сприйняття і прийняття суспільством демократії як єдиного та можливого шляху подальшого розвитку. Адаптація пов'язана з можливістю участі широких мас населення у виборах,

прийнятті політичних рішень, впливу на владу тощо. Це, загалом забезпечує стабільність та легітимність демократії як форми організації суспільного життя, цінності та політичного режиму. Неготовність до цього з боку суспільства, а також певна його аморфність викликає низку труднощів затвердження та розвитку принципів, норм, традицій демократії, що негативно позначається на якості представництва соціальних і політичних інтересів, контролі за владою і відповідно, «підживлює» корумпованість, сприяє посиленню недовіри до влади, зростанню популізму тощо. На думку С. Денисюк: «Нинішня криза довіри до влади пояснюється такими факторами: некомпетентністю правлячої еліти, яка змінюючи одна одну, не вивела країну із кризи і не показала позитивних результатів діяльності та явищем завищених очікувань, нечесністю політиків» [97, с. 274].

Демократичні зміни у суспільстві можуть викликати різні поведінкові реакції пересічних громадян – від інтенсивної політичної активності (серед чого і протестна) до апатії та абсентеїзму. Варто відзначити, що ефективність політичної діяльності пересічного громадянина в умовах демократичного суспільства відтворює внутрішню його готовність діяти за власним покликом, переконанням, волевиявленням. На противагу демократичному, в тоталітарному суспільстві яскраво виражається примусова детермінованість політичної діяльності, на основі примусу та тиску з боку влади.

Демократичні зміни у політико-культурній сфері супроводжується заміною одних, як правило, ззовні орієнтованих стимулів політичної поведінки на інші, внутрішньо зорієнтовані мотиви. У цьому процесі доречно згадати модель «воронки причинності», розробленої Е. Кемпбелом і «удосконаленої» Е. Оппенхюйсом. В цій моделі виокремлюються довгострокові чинники (макрочинники, що не залежать від електорального вибору, але впливають на нього) і короткострокові. До першої групи зараховують ідеологічні переваги; положення за осями «лівий – правий», «матеріалізм – постматеріалізм»; приналежність до соціальної чи релігійної групи. Друга група чинників –

оцінка електоратом діяльності уряду, ставлення до різних проблем (політичних, соціально-економічних тощо). При чому короткострокові чинники впливають на довгострокові [191, с. 196]. Ця модель на прикладі формування електоральних симпатій розкриває питання формування внутрішньо орієнтованих засад політичної поведінки. О. Мелешкіна зосереджує увагу на соціальних чинниках, які зумовлюють формування різних настанов, що визначають електоральний вибір. Ці чинники, на наш погляд, впливають на формування настанов і політичної поведінки. Це життєві позиції людини: оптиміст – песиміст, традиціоналіст – інноватор; соціально-статусні диспозиції (соціальний, *політичний (вставка наша – М. К.)* статус і його сприйняття); ідеологічні пріоритети, що залежать від ціннісної системи особистості, умов політичної соціалізації, типу політичної культури; суб'єктивні погляди, які формуються під впливом короткотермінових чинників, насамперед, емоційної реакції на дії влади чи на події. Настанови взаємодіють між собою, створюють нові та комбінуються між собою в певній ієрархії й у кожному окремому випадку створюють певну «конфігурацію збуджувальних причин голосування» [Цит. за: 191, с. 196].

Згадана модель розкриває алгоритм впливу та взаємозумовленість чинників, які мають свою структурну ієрархічність. В основі цієї «воронки» макрочинники (це політичні, економічні, соціальні, правові, культурні умови розвитку певного суспільства та глобальні процеси). Вони зумовлюють особливості політичної системи, проте безпосередньо не визначають мотиви поведінки. Після них розташовуються чинники соціально-групової взаємодії (особливості соціальної і політичної стратифікації, взаємовідносини між групами, опонентами, особливості цінностей певної субкультури). Вузька частина «воронки» – чинники, які безпосередньо впливають на формування змісту і спрямованості політичної поведінки – політичні знання людини, особливості мислення, сформованість і зрілість її громадянської позиції та політичних переконань.

У дослідженні взаємозумовленості детермінант, форм та типів політичної поведінки в умовах демократичних змін доцільно звернутися до розуміння громадянської політичної культури, яку виокремлює Г. Алмонд. Означений тип політичної культури відображає саме сформовану внутрішню готовність людини брати участь у політичному житті: «Громадянин не є постійним учасником політичного процесу. Він рідко активний у політичних групах. Але він вважає, що у разі потреби може мобілізувати своє звичайне соціальне оточення в політичних цілях. Його не можна назвати активним громадянином. Він потенційно активний громадянин [...] Живучи в громадянській культурі, звичайна людина в більшій мірі, ніж в іншій ситуації, схильна підтримувати на високому і постійному рівні політичні зв'язки, входити в якусь організацію і бути учасником неформальних політичних дискусій. Ці види діяльності самі по собі не вказують на активну участь у громадському процесі ухвалення рішень, проте вони роблять таку участь імовірнішою. Вони готують індивіда до залучення у політичне середовище, в якому включення і участь громадянина стають більш здійсненними» [7, с. 156–157].

Г. Алмонд вказує, що громадянська культура не потребує постійної активної участі людини у політичному житті: «У рамках громадянської культури індивід не обов'язково буває раціональним, активним громадянином. Тип його активності – більше змішаний і пом'якшений. Це дозволяє індивідові поєднувати певну долю компетентності, включеності й активності з пасивністю і невключеністю» [7, с. 160].

Зміст громадянської політичної культури, який відповідає реальній, а не ідеальній моделі демократії, вказує на наявність готовності, тобто потенційної готовності і «циклічної» активності пересічного громадянина захищати свої інтереси і тиснути на владу з метою вирішення проблем: «У звичайній ситуації громадян відносно мало цікавить, що роблять ті, хто приймає урядові рішення, і останні мають можливість діяти так, як їм вважається за необхідне. Проте, якщо якесь питання виходить на поверхню, вимоги громадян до посадовців

зростають. Якщо вказані особи можуть відповісти на подібні вимоги, політика знову втрачає своє значення для громадян і політичне життя повертається в нормальне русло. Більш того, ці цикли, що складаються з включення громадян, відповіді еліт і відходу громадян від політики, мають тенденцію посилювати збалансованість протилежностей, необхідну для демократії» [7, с. 158].

Слушною є позиція В. Северинюка, що «важливими складниками політичних подій та процесів нерідко стають внутрішні, психологічні чинники поведінки людини: вони формують передумови певних типів політичної поведінки, відіграють помітну роль у процесах легітимації влади, вибору політичного лідера та в характері взаємодії між лідером і його оточенням. [...] Це дає можливість характеризувати процеси індивідуалізації та деіндивідуалізації політичної поведінки особи, актуалізує дослідження таких протилежних типів політичної поведінки, як конформний / нонконформний, конвенціональний / неконвенціональний, солідарний / протестний. У їх основі лежить міра спроможності індивіда до самостійної інтелектуальної діяльності, автономного вибору, ризикованої дії, усвідомлення цінностей політичної свободи, прагнення незалежності, наявності суспільно значущих переконань» [322, с. 231].

Суперечливість умов трансформаційних суспільств є ґрунтом для соціальної напруги у суспільстві та протестного типу поведінки. Тому, на наш погляд, варто приділити увагу цьому феномену. Політичний протест відтворює негативне ставлення людини чи суспільства до окремих елементів чи загалом політичної системи, рішень політичної влади у демонстративній формі – мітингах, пікетуваннях, страйках, маршах, масових і групових акціях з використанням насильницьких дій.

Природу протестної поведінки пояснює концепція депривації. Останнє поняття позначає стан незадоволення, який викликає розбіжність реального і очікуваного стану, який прагне досягти суб'єкт. Розділяємо позицію Г. Зеленько, «коли співставлення соціально-політичної дійсності (або її оцінки) зі

значимими цінностями породжує почуття глибокого незадоволення, формується відчуття, що за умов певних соціальних чи політичних змін бажані цілі можуть бути досягнуті, навіть у короткий термін. Якщо це розходження набуває значимості, а незадоволення набуває масового характеру, то виникає мотивація участі в протестних діях» [113, с. 37].

Чинниками депривації можуть бути економічні, політичні, ціннісні кризи, підвищення цін та оподаткування, «знецінення» норм і руйнування переконань, завищені очікування, втрата набутого соціального статусу, негативні результати співставлення власних успіхів з успіхами інших чи з певним «нормативним» станом тощо. Висновки науковців вказують на те, що незадоволення породжує протест передусім у тих людей, соціальне становище яких покращувалося, ніж у тих, у яких воно є стабільно незадовільним. Пік протестних форм поведінки відбувається в період переходу від стабільного, що задовольняє потреби, стану до кризового, депресивного, коли люди співставляють новий стан з попереднім. Разом, з тим, щоб протест відбувся, цього недостатньо. Необхідним є певний рівень такого соціального незадоволення, визнання сили та масових дій як засобів соціальних, політичних змін. Активізації протестних дій та посиленню депривації сприяють недовіра до політичного режиму, зневіра в ефективність традиційних (конвенційних) способів висунання вимог та захисту інтересів, радикальні сили, гасла, символічні акції тощо.

Політичний протест часто відбувається у формі демонстрацій, мітингів, страйків. За умов низького ступеню інституалізації політичних дій, подібні акції можуть спричинити масові заворушення, насильство, зіткнення з владою. Водночас погоджуємося із Г. Зеленько у тім, що «Політичний розвиток неможливий без політичного протесту. Проте для політичного протесту, як і для інших типів політичної участі, важлива інституціоналізація, яка дає змогу, з одного боку, підвищити ефективність протестних рухів у досягненні їх цілей і завдань. З іншого боку, цей процес дозволяє “зорганізувати” протестні прояви, зробити їх керованими і передбачуваними» [113, с. 38]. З цією метою у

демократичних країнах проведення масових політичних акцій регулюється спеціальними законами, які передбачають порядок проведення таких акцій (повідомлення влади про проведення заходів, отримання дозволу влади на проведення тощо).

Протестні настрої радикалізують політичну свідомість, що може трансформуватися у неконвенційні форми із застосуванням сили. Погоджуємося із Г. Зеленько, що «дефіцит конвенційної політичної участі конвертується у неконвенційну участь» [236, с. 125]. В умовах військової агресії, а також проблеми глобальної безпеки доцільним вважаємо акцентування уваги на феномені тероризму, який науковці відносять до насильницьких неконвенційних типів поведінки.

Сучасна наука надає низку пояснень цього явища. Зокрема, В. Ткач вказує на такі ракурси визначення: «як складне соціально-політичне явище, зумовлене суспільними протиріччями, засобом вирішення яких є терористичні акти, має ідеологію та організаційні структури; як нова форма воєнізованого протистояння, що характеризується застосуванням специфічних методів, відмінних від класичних методів ведення війни; як специфічний злочин, як феномен, що включає різні форми і види злочинів терористичної спрямованості» [293, с. 5].

Ширшим, ніж поняття тероризму є терористична діяльність, яка позначає терор, який проводить держава проти народу чи політичних діячів, вбивство політичних конкурентів, і власне тероризм. Останній позначає опозиційну діяльність екстремістських організацій чи окремих осіб, мета яких систематичне або одиничне використання сили (або його загрози) для залякування влади чи суспільства. Тероризм, як насильницьку дію, відрізняє проведення шокуючих суспільство акцій, отримання резонансу у суспільній думці, вплив на перебіг політичних подій чи процес прийняття рішень.

Схожим, проте за змістом не тотожним, є поняття терору. Так, О. Бардін зазначає, що терор (як і тероризм) відбувається за незмінною формулою:

«висування вимог (конфлікт) – погрози вдатися до насильства – відмова – здійснення насильницької акції – страх – неадекватні дії – нові хвилі страху – нові терористичні акції» [21, с. 89]

Погоджуємося з думкою В. Канціра, що «терор відтворює державні насильницькі дії, а тероризм – опозиційні державним структурам акти насильства» [128, с. 432]. Політичний тероризм, на відміну від терору, є багатоаспектним явищем, зміст якого включає систему суб'єктивно-психологічних та об'єктивних чинників (політичних, територіальних, історичних, культурних, етнічних, національних, релігійних суперечностей тощо).

Вартує дослідницької уваги і феномен політичного екстремізму, що пов'язується із використанням насильницьких способів при вирішенні соціальних проблем. Слушними видаються думки В. Канціра: «Традиційна для нашої ментальності терпимість до насильства, його постійна присутність у всіх формах суспільних взаємозв'язків, особливо в політиці, доповнюється правовим нігілізмом, який дозволяє легітимізувати свавілля в потрібному для певних соціальних груп напрямі, доводити його до стадії беззаконня під екстремістськими гаслами» [128, с. 433]. У цьому контексті автор згадує висновки О. Дзьобаня: «... Якщо найчастіше політичний екстремізм розуміється як конкретні цільові ідеї, то політичний тероризм слід розуміти, як діяння стосовно досягнення цих ідей. Але самі по собі ці ідеї не виникають – необхідні протиріччя в суспільстві, у політиці, оскільки далеко не всіма така ідеологія визнається єдино вірною» [128, с. 433].

Психологічною природою терористичної діяльності фахівцями визначено прагнення виправдати насильницькі дії вищими цілями, неможливістю вплинути на ситуацію у будь-який інший спосіб [136, с. 305]. Дослідження осіб терористів виявили певні характеристики такої особистості: завищені амбіції, неадаптованість до реальності, психологічна закритість, несформованість соціальних позицій та ролей, перекладання відповідальності за невдачі на

інших осіб, підвищена агресія, прагнення до стресових ситуацій, фанатизм. Через участь у терористичній організації такі люди підвищують низьку самооцінку (за рахунок відчуття домінування над іншими); спробують подолати відчуття самотності, отримують відчуття причетності, колективної єдності. Особистість представника терористичної організації – це «радикалізований» маргінал, який відкидає загальноприйняті норми культури і опановує норми контркультури, контркультури насильства. На розвиток тероризму впливає емоційно-інтелектуальний настрій суспільства: схвалення подібних дій сприяє розвитку терористичних акцій, несприйняття та засудження подібного суспільством – сприяє в боротьбі з цим феноменом [136, с. 305].

Підсумовуючи аналіз взаємозв'язку соціальних і психологічних детермінант політичної поведінки та їх зовнішніх форм прояву, доцільно зазначити наступне. Умови демократичної трансформації суспільства формують особливості політичної поведінки. Детально це відтворено в авторській публікації [158]. Серед таких виокремлено: ефективність інститутів демократичної політичної системи, що визначає загальний характер та тенденції політичної поведінки; ресурси участі; досвід політичної участі та тип політичної поведінки, які були сформовані до початку демократичних трансформацій; зрілість громадянського суспільства; розвиненість демократичних традицій, цінностей, досвіду демократії; атмосфера «здорової» конкуренції виборів; довіра до органів влади та політичної системи в цілому; баланс між політичною апатією та масовою громадянською залученістю, між потенційним мотивом (мотив готовності до участі) та актуальним (реальна активна участь, в тому числі і протестна); ступінь задоволення демократією та демократичними змінами; спадковість політичної еліти; ступінь радикалізації політичної свідомості, ступінь ненасильницької участі, готовність вирішувати конфлікти мирним шляхом.

Загалом, демократичні зміни є певним стимулом не лише структурних та

інституційних перетворень, а й суб'єктивної трансформації. Останнє зачіпає сферу політичної свідомості та поведінки. Причому варто відзначити взаємозумовленість інституційних і суб'єктивних змін. Останні відображають ступінь сформованості готовності брати участь у політичному житті, що зумовлюється рівнем політичної обізнаності, виразності політичних потреб та інтересів, оцінкою власних можливостей у захисті своїх інтересів чи вирішенні соціально-політичних проблем, досвіду. Окреслені внутрішні детермінанти зумовлюють вибір форм та методів дії, участі, поведінки як конвенційної, так і неконвенційної. Вирішальну роль відіграють відчуття групової ідентичності та особливості соціально-групової взаємодії в цій групі, а також політичні, економічні, соціальні, культурні особливості розвитку певного суспільства, його політична система й глобальні процеси.

Висновки до другого розділу

Серед чинників впливу на мотивацію політичної поведінки особистості визначено особливості демократизації суспільного життя. Аналіз праць, присвячених проблемам демократії, демократичної трансформації, дозволяє визначити, що демократизація відбувається не лише на рівні політичних інститутів, а й торкається сфери політичної культури суспільства. Обґрунтовується, що у контексті вивчення особливостей поведінки в умовах демократичної трансформації потребують уваги підходи, де демократія розглядається як політичний світогляд і політична цінність. Вони пояснюють, що демократичні зміни зумовлені не лише встановленням демократичних інститутів, конституційним закріпленням демократичних норм і принципів, а й розумінням сутності демократії пересічним громадянином. Це позначає усвідомлення її цінностей на особистісному рівні, що надалі мотивує і спрямовує політичну поведінку людини, формує особисте відповідальне дотримання принципів демократичного життя.

Розглянуто вплив змін в економічній, політико-культурній та інформаційній сферах суспільства на зміст детермінант і типів політичної поведінки. Економічний чинник змінює соціальну і політичну стратифікації суспільства, що визначають ступінь інтересу до політики, доступ до влади, рівень освіти тощо. Загалом це відтворюється і на спрямованості та виборі типу політичної поведінки. Вплив інформаційного чинника розкривається як у створенні певного середовища для формування політичної поведінки, а також і в можливості змінити спрямованість, форми політичної поведінки людини під впливом отриманої інформації. Серед чинників формування певного типу системи відносин розглядається корупція. Визначається її негативний результат впливу на внутрішні детермінанти та прояви політичної поведінки – прагнення уникнути відповідальності за порушення норм і правил суспільного життя. Небезпечним для демократичних змін є затвердження корупції як норми суспільного життя, що гальмує формування демократичних цінностей.

Окреслено основні зовнішні та внутрішні детермінанти політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства. Серед внутрішніх визначено роль мотивів, настанов, політичних цінностей та орієнтацій, політичних стереотипів, політичної свідомості, політичних інтересів, політичних потреб, емоційно-вольової сфери. Від сформованості та особливості цих елементів залежить пріоритетність мотивів політичної поведінки суб'єкта. Крім того, ці феномени здатні активізувати, стабілізувати і дестабілізувати політичну поведінку.

Для позначення об'єктивних детермінант політичної поведінки у роботі використано поняття «мотиваційного клімату». Відповідно до сучасних теорій і практики менеджменту «мотиваційний клімат» визначає результативність та ефективність дії, відтворює атмосферу, яка характеризує різні рівні відносин. У політичній сфері це – відносини між громадянами, між громадянським суспільством і владою, всередині влади та інші. Визначається, що «мотиваційний клімат» політичної участі формують особливості

функціонування політичних інститутів, політичної культури, зацікавленість в участі самої людини; розвинутість інтеракційного простору, можливість комунікації; статусні ролі, досвід політичної участі, приналежність до окремих соціальних груп. Умови трансформаційного суспільства здатні демотивувати громадян брати участь у політичному житті.

Розглянуто різні поведінкові реакції пересічних громадян, які можуть спровокувати демократичні зміни у суспільстві – від інтенсивної політичної активності (серед чого і протестний тип поведінки) до апатії та абсентеїзму. У дослідженні взаємозумовленості детермінант і проявів політичної поведінки в умовах демократичних змін відзначено (не)сформованість громадянської культури. Означений тип політичної культури (за Г. Алмондом) відтворює сформовану внутрішню готовність людини брати участь у політичному житті, здатність поєднувати певну долю активності та пасивності.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

3.1. Політична поведінка як «індикатор» досягнень та ризиків демократичної трансформації українського суспільства

На перший погляд може видаватися, що демократичні зміни, які переживає Україна, мають однаковий вплив на суб'єктів влади та пересічних громадян. Так, «мотиваційний клімат» є схожим, проте має певні відмінності у наслідках свого впливу. Варто зауважити, що дослідження політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства мають враховувати вагомість його (суспільства) ризиків – нестійкість, суперечливість політичних процесів, невизначеність політичної ситуації, розмитість ціннісних орієнтацій, «хронічна» трансформація політичних та соціальних відносин, домінування емоційних реакцій на політичні зміни та значний вплив глобальних викликів. Серед чинників формування певного типу політичної поведінки за цих умов актуальності набувають політична свідомість і політична культура. Вони є результатом політичної соціалізації, політичного виховання, які відтворюють рівень знань, опанування норм, відповідність вимогам і потребам суспільства. У ширшому розумінні вони є продуктом розвитку самого суспільства, його політичної, економічної, правової та культурної сфер, їх тенденцій та суперечливостей.

В Україні форми конвенційної політичної поведінки особистості визначені в Конституції. Зокрема, у ст. 36 проголошено право на політичні і громадські об'єднання, у ст. 38 – «право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування»,

ст. 39 надає право на мирні збори – «мітинги, походи і демонстрації», ст. 40 проголошує «право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»; у ст. 44. прописується право працюючих людей на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів [144].

В окреслених статтях Конституції йдеться про два основні види поведінки – політичну та громадську, яка пов'язана з першою. Це зорієнтувало проаналізувати політичну поведінку українського суспільства, зокрема таких двох великих умовних груп як «еліта» (суб'єкти влади, політичний клас) і «не-еліта» (зокрема такі «групи» як громадські активісти, волонтери, молодь та використати узагальнений образ «пересічного» громадянина – виборця) з метою з'ясування її схожості чи відмінності у контексті можливості консолідованості як одного з етапів демократизації українського суспільства та вироблення солідарного типу політичної поведінки.

Вивчення цієї проблеми, на наш погляд, надасть певне пояснення щодо готовності окреслених груп і загалом суспільства до демократичних стандартів життя. За основу аналізу обрано алгоритм механізму формування мотиву С. Рубінштейна: «потяг (потреба) → бажання → прагнення (власне мотив)→цільові дії» [263, с. 621–630; 154, с. 120].

Потяг (потреба) є початковою формою прагнення, імпульсом до дії, неусвідомленою потребою. Природа потреби відтворює певний емоційний стан, відчуття (не)задоволеності існуючим положенням та не пов'язується із конкретним зовнішнім об'єктом. Функція потягу (потреби) – спонукання людини до активних пошуків засобів уникнення цього емоційного стану, стимулювання «когнітивної розробки потреби» [Цит. за: 154, с. 120]. Результати когнітивної активності, спрямованої на зовнішні об'єкти, трансформує потяг (потребу) в бажання. Науковці визначають, що «бажання – це потяг (потреба),

що “впізнав” свій предмет. Людина, що має бажання, знає про той предмет, за допомогою якого вона може задовольнити свою потребу. Бажання містить у собі інформацію тільки про кінцеву мету – бажаний предмет, але не про засоби та способи його досягнення» [Цит. за: 154, с. 120].

Нарешті, прагнення (мотив) відтворює не лише спрямованість людини на бажаний предмет задоволення потреби, й на тактичні дії, які призведуть до оволодіння цим предметом (мету діяльності). Результатом такого алгоритму «потяг (потреба) → бажання → прагнення» є усвідомлений мотив (мета). Останній, на думку М. Кузнецова, пов'язаний з «енергетизуючою, стимулюючою, спрямовуючою й смислоутворюючою силою (волею)» [154, с. 120].

Крім того, для аналізу особливостей політичної поведінки українського суспільства доцільно використати структуру мотивації В. Вілюнаса, в якій науковець виокремлює актуальні мотиви – «те, що спонукає реальну активність людини» і потенційні мотиви – «велике коло явищ, які актуальної діяльності не спонукають, але можуть її спонукати: екс-мотиви (тобто результати діяльності людини у минулому, професійні досягнення, власні якості та ін.); (не)впевненість в успіху; результат вибору серед інших альтернатив (які і стають активними та потенційними). Потенційна мотивація позначає «резервні варіанти життя» і резервні ресурси самої людини як суб'єкта діяльності, тобто «те, чи буде і як буде вона (*мотивація – вставка наша – М. К.*) змінюватися у випадку появи перед людиною нових можливостей (наприклад, змінити роботу, місце проживання, коло спілкування тощо)» [50, с. 24–25]. Цю думку обґрунтовує і В. Северинюк: «мотивація визначає потенціал і реальність поведінки. Мотивація як реальний стан з'являється тільки в той момент часу чи в тій ситуації, коли людина дійсно збуджена, тобто насправді вмотивована, активізована, діяльна [...] Г. Гегель зауважував, що “суть справи вичерпується не своєю метою, а своїм здійсненням”» [272, с. 309].

Результати вивчення особливостей політичної поведінки українського

суспільства викладено в авторських публікаціях [159;160]. Серед основних положень визначено, що спільним і, певним чином, схожим, для окреслених груп є потяг (потреба). Його можна ототожнити зі спільним мотиваційним середовищем («мотиваційним кліматом») – особливостями демократичних змін в Україні. Слушними видаються оцінки цього процесу сучасними науковцями: «Після проголошення незалежності українське суспільство «було охоплене демократичною ейфорією – вірою в абсолютну силу демократії, її безмежні можливості та миттєві результати» [Цит. за: 219, с. 93]. Варто відзначити, що в українському суспільстві спостерігається тенденція зростання частки громадян, які вважають демократію найкращим типом державного устрою та зменшення частки – прихильників авторитарного режиму (30% у 2009 році і 18% у 2017 р.[236, с. 8]. Водночас, рівень задоволення громадян тим, як функціонує демократія в Україні є посереднім (4 бали за 10-бальною шкалою) [236, с. 9].

Основу такої віри суспільства М. Розумний пояснює «привабливістю принципів і цінностей демократії, а з іншого – прикладом розвинених країн Заходу, що на практиці довели їх дієвість» [258, с. 15]. Проте, реалії сьогодення засвідчують, на думку науковців, що в Україні «де-юре – демократія, а де-факто – псевдодемократія» [Цит. за: 219, с. 93].

Демократія в Україні отримала також назви «імітаційної», «фасадної», а політичний режим характеризується як «гібридний». Цим поняттям західні науковці Г. Доннелл та Ф. Шміттер позначають трансформації поставторитарних режимів, аналізуючи коливання від авторитаризму до демократії. Науковцями зазначено поєднання авторитарних та демократичних методів влади в Україні. Можна погодитись із позицією вітчизняних вчених, які визначають політичний режим в Україні як гібридний, посттоталітарний, олігархічний. Поняття «посттоталітарний» (В. Томахів) вказує напрям трансформації від тоталітарного до авторитарно-демократичного, а «олігархічний» на те, що олігархія стала потужним політичним актором [294, с. 340–341].

Гібридність політичного режиму в Україні, на думку В. Томахіва, зумовлюють:

- «наявність проукраїнської та проєвропейської більшості громадян, що орієнтується на європейські цінності та готова сприяти демократичному розвитку» [294, с. 341]. Разом з тим, слушними є зауваження М. Розумного, що у нашому суспільстві «Світ європейських цінностей і демократичних традицій присутній [...] не лише у вигляді боротьби за свободу та гідність, громадянської самоорганізації, пошуку справедливих рішень, він проявляється і як певна анархічність, партикулярність, недовіра до держави та її представників» [258, с. 16];

- «суперництво, що перероджується у конфлікт, між виконавчою та законодавчою гілками влади, яке посилює нестабільність та поглиблює системну кризу;

- слабкість політичної волі суб'єктів влади у вирішенні багатьох суспільно-політичних питань;

- війна з Росією, що впливає на громадський контроль та відволікає увагу політично активної частини українського суспільства від проблем демократизаційних процесів;

- значний вплив на прийняття політичних рішень кланово-олігархічних структур та груп тиску» [294, с. 341].

Вагомими, з нашого погляду, є міркування М. Розумного: «архаїчна соціальна організація, побудована на неформальних клієнтелах, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці; брак досвіду та компетентності суспільства для того, щоб у ньому надійно функціонували механізми представницької демократії; вразливість до пропаганди, нових міфів, провокацій, якими наповнений сучасний медійний і політичний дискурс» [258, с. 16]. На наш погляд, це чинники, які визначають особливості політичної поведінки в Україні.

Погоджуємося з науковцем і з тим, що «головною внутрішньою

суперечністю українського поступу в сучасних умовах є суперечність між незрілістю громадянських інституцій і розвитком національної самосвідомості, між модернізаційним імпульсом і архаїчною реакцією» [258, с. 16–17].

Як зазначають фахівці «Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова»: «Характер розвитку відносин між владою і суспільством вже не в перший раз у новітній історії України засвідчив один і той самий феномен: період суспільного ентузіазму, активної, навіть жертовної участі в політичних процесах, високих суспільних очікувань змінюється розчаруванням, розпачем і апатією, які загрожують переходом в агресію [...] На сьогодні зростання активності громадянського суспільства та прояви його великого творчого потенціалу після другого Майдану поєднуються з ризиками та небезпеками спрямування цієї енергії у деструктивному для демократії напрямі» [237, с. 4].

Зважаючи на вище окреслені особливості демократичних процесів в Україні, є підстави стверджувати, що таке мотиваційне середовище сприяє формуванню швидше негативного емоційного стану в суспільстві, відчуття незадоволеності, «суспільної депресії» та посиленню напруги. Так, за оцінкою експертів-авторів видання «Україна 2016–2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки)» («Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова») «внутрішньополітична ситуація в Україні у 2016 р. характеризувалася високим рівнем турбулентності» [298, с. 5]. За оцінками фахівців у 2017 році «в Україні зберігається високий рівень соціальної напруги. Згідно зі соціологічними дослідженнями, зараз на протести готові вийти 20% населення. Люди хочуть бачити результати боротьби з корупцією та закінчення війни» [320]. Серед причин окреслюються такі:

- конфліктність відносин між вищими владними інститутами та між окремими групами всередині владної еліти; гостра політична боротьба (як прихована, так і відкрита) між політичними партіями;

- утворення багатосторонньої опозиції до урядової коаліції;
- посилення популізму та радикалізму в суспільстві та політикумі, створення нових, радикально опозиційних до влади позапарламентських політичних проектів;
- зниження довіри громадян до влади, політичних інститутів, політичних партій;
- дестабілізуючий вплив з боку Росії на рівні політичної еліти та суспільства;
- «корупційні скандали» – періодичне оприлюднення в українських та іноземних ЗМК інформації щодо причетності до корупційних схем представників політичної еліти;
- оприлюднення декларацій про доходи та майно державних чиновників і політиків вищого рівня [298, с. 5].

Незадоволеність спостерігають соціологи і в 2018 році, про що свідчать наступні цифри: «72.5% українців вважають, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямку. Лише 11,1% вважають напрям розвитку подій є правильним, ще 16,4% нічого не змогли відповісти на це питання» [200, с. 4].

Позитивними здобутками експерти «Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова» вважають започаткування «реформи судової системи; просування реформ у сферах децентралізації, енергетики, освіти, перші підходи до реформування системи охорони здоров'я» [298, с. 5]. Варто додати до переваг отримання безвізового режиму з ЄС для українців. Крім того, на думку М. Розумного «... в Україні формується справді нова інституційна основа суспільних відносин, пов'язана, передусім, із функціонуванням механізмів конкурентної політики. Це означає, що в Україні розпочато перехід до тієї моделі суспільної організації, що відома під назвою демократії участі» [258, с. 17].

Разом з тим, результати реформування певних сфер позитивно оцінюються експертами і не викликають схвалення та розуміння у значної

частини громадян чи з причини недостатньої інформації про них, чи то з причини відсутності інтересу до цього, чи то з причини проблематичності їх проведення. Соціологічні дані засвідчують: «загалом невисокий рівень обізнаності громадян з реформами у різних сферах. Так, частка громадян, які засвідчили, що «знають багато», коливається від 10–11% – у випадку реформи системи охорони здоров'я та децентралізації, до 2% – у випадку реформи фінансового сектору» [254]. Разом з тим, фахівці відзначають залежність оцінки впливу реформ від рівня поінформованості респондентів про них: «респонденти, які добре обізнані з реформами, набагато частіше схильні вважати їх вплив позитивним. Зі зменшенням рівня обізнаності значно зростають частки тих, хто не відчуває впливу реформи або відчуває її негативний вплив» [254].

Повернемося до алгоритму, згідно з чим стан незадоволення спонукає людину до пошуків його уникнення, тобто стимулює «когнітивну розробку потреби». На цьому етапі формується «бажання як потяг, що “впізнав” свій предмет». Для представників групи «еліта» цим «предметом» є: у політичних лідерів – влада і усе, що з цим феноменом пов'язано, для держслужбовців кар'єрні (статусні) посади – з усіма пільгами, прибутками, обов'язками та «зв'язками у політичній та інших сферах». Стосовно групи «не-еліта», то для громадських активістів «предметом» задоволення може бути тиск на владні органи; для волонтерів – об'єднання з небайдужими і підтримка тих, хто потребує допомоги, без сподівань на допомогу держави; для молоді – «отримання гарної роботи і влаштуватися у житті», для виборця – «цю владу треба підтримати чи змінювати». Важливо відзначити, що описаний «мотиваційний клімат» в Україні, який швидше є демотивуючим для «нормативної» (цивілізованої) активності, закладає ґрунт для протестної поведінки як політичного класу, так і суспільства. При чому для перших – це перейти в опозицію чи мовчазне («безініціативне») виконання своїх службових обов'язків, для других – це мобілізуватися «проти».

Окреслені бажання спонукають до визначення мети та шляхів її досягнення. На цьому етапі – етапі прийняття рішення – може виникати внутрішній конфлікт, спричинений боротьбою мотивів, сумнівами щодо мети чи шляхах досягнення, успішності наслідків дій тощо. Науковці виокремлюють чотири типи таких конфліктів: «конфлікт “прагнення–прагнення” – вибір між однаково привабливими цілями; “запобігання–запобігання” – вибір за необхідності, коли доводиться робити вибір на користь найменшого “зла”; “прагнення–запобігання” – при одночасному розумінні позитивних і негативних характеристик об'єкта, коли треба вирішити, чи наближатися до цього об'єкта чи, навпаки, віддалятися; “подвійне прагнення–запобігання” – роздвоєність при наявності одного бажання, де треба йти на компроміс: для здійснення одного бажання треба поступитися іншими чи бажана дія може привести до небажаних наслідків» [154, с. 121–122]. Ухвалення рішення супроводжується волею, появою почуття відповідальності і вирішенням цих конфліктів. Невирішені конфлікти викликають напругу.

Психологи вказують на різноманітність тактики прийняття рішень: орієнтація на минулий досвід (діяти як і раніше); орієнтація на обставини (правильне рішення прийде саме); ухиляння від прийняття рішення («ситуація зміниться й необхідність зробити вибір зникне»); перекладання відповідальності на зовнішні обставини [154, с. 122].

Водночас науковці вказують, що така «боротьба мотивів» відбувається не завжди. Коли мета відповідає бажанню, відбувається дія. С. Рубінштейн досліджував різні варіанти ухвалення рішення, які відрізняються ступенем напруги, драматизму й усвідомленості. Найбільш драматичним науковець називає рішення, яке приймається не тому, що альтернативи інших варіантів не актуальні чи вичерпали себе, «а тільки тому, що треба було прийняти яке-небудь рішення». У цій ситуації «внутрішній конфлікт не розв'язаний, а відкинуті мотиви зберігають свою силу, поповнюючи резерви потенційної мотивації й легко стають актуальними мотивами, якщо тому сприяють життєві

обставини» [Цит. за: 154, с. 122].

При формуванні мотивів, а також при «боротьбі» мотивів набуває ваги вольовий компонент психіки людини. Його роль М. Кузнецов пов'язує із формами реалізації рішень: «здійснення дії (при подоланні переважно зовнішніх перешкод), так і у формі відмови від дії, утримання від неї (при подоланні внутрішніх перешкод)» [154, с. 123].

Якщо звернути увагу на поведінку політичної еліти, то за оцінками О. Сахань поведінка значної частини «оновленої» вітчизняної еліти зумовлена переважно мотивами «особистого збагачення, політичного марнославства, домінуванням психології тимчасовості, а не здатністю забезпечувати адекватне політичне керування та управління, вироблення відповідних політичних рішень» [270, с. 262] За роки після Революції Гідності політична еліта продемонструвала неспроможність «”ні приймати складні рішення, ні повести за собою громадян”, відмежованість від народу та апелювання до нього під час виборів з метою “підтримки осіб, котрі прагнуть отримати місце у владних структурах”; неефективність, некваліфікованість й недобросовісність чиновників; псевдопатріотичність» [270, с. 262]. Загалом у поведінці еліти, як зазначає В. Северинюк «поряд із кон'юнктурністю політичних гасел, їх соціальною активністю, схильністю до імітацій, нарцисизмом тощо, органічно виявляється і їх стійко-консервативна, пріоритетна мета, потужний ресурс, мотиваційна домінанта поведінки, а саме: забезпечення власної стабільності та безпеки» [272, с 155].

Детермінантами діяльності держслужбовців є «досягнення організаційної мети та задоволення індивідуальних потреб» [11, с. 42]. Варто відзначити, що в Україні немає масштабних досліджень детермінант поведінки держслужбовців. Зважаючи на це, будемо спиратися на результати локальних. Так, проведені соціологічні опитування В. Гошовською та І. Сурай у 2007 р. й на початку 2013 р. дозволив цим науковцям зробити такі основні висновки: на початку 2013 р. «представники еліти в державному управлінні більш активно і

впевнено, ніж у 2007 році, визначають своє ставлення до суспільно-демократичних цінностей, необхідних для розвитку України. Якщо у 2007 році пріоритетними цінностями були суспільний добробут, здоров'я людини та нації, права і свободи громадян, зміцнення миру, то у 2013 році найважливішими визначено: здоров'я людини та нації, подолання безробіття, злочинності та наркоманії, суспільний добробут. І майже поряд ідуть такі цінності як покращення екології, права і свободи громадян. Позитивною є тенденція щодо: національної культури (з 13-ї позиції піднялася на 6-у); суспільної етики і моралі (з 17-ї на 8-у); духовності (з 12-ї - на 9-у). «Зміцнення миру» є важливим для 71% експертів [...] Крім цього, сучасна еліта в державному управлінні констатує важливість подолання корупції, бюрократичної тяганини та необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи» [82, с.34–35].

Аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду формування мотивації трудової діяльності державних службовців дозволив В. Бондарю визначити, що в Україні: «робота у державній службі є швидше випадковим вибором, аніж результатом “реалізації довгострокового плану”; кар'єра в сфері державного управління – це є не тільки досягнення більш високого посадового статусу, можливість отримання вищої платні, це також і забезпечення можливостей самореалізації в сфері держуправління, отримання більш змістовної і адекватної професійним інтересам роботи і формування структури неформальних відносин у сфері державної служби і системи влади» [Цит. за: 35].

Можна припустити, що пріоритетними актуальними мотивами групи «еліта» в Україні є влада і вплив на інших; гонитва «за ілюзорною фортуною чи власною славою»; невиразність моральних мотивів та дій за європейськими правилами, відступ від державницьких, національних цінностей (О. Сахань); кар'єра і статус (матеріальні і нематеріальні потреби); можливість самореалізації та підвищення професійної компетентності.

Потенційними мотивами групи «еліта» можна, спираючись на дослідження вітчизняних фахівців, визначити такі «важливі соціально-психологічні резерви»: розвиток особистості відповідно до його індивідуальних якостей, професіоналізм, компетентність, культура праці і діяльності; служіння суспільному благу на основі поєднання моралі з вимогами професійної діяльності, налаштованість на служіння громадянам, Вітчизні, повага й чуйність до людей, відстоювання демократії, професіоналізм, відповідальність, законослухняність, справедливість, добросовісність, відкритість, політична неупередженість, невідкупність, толерантність тощо [79, с. 59]. Л. Троєльнікова визначає три взаємопов'язані орієнтири потенційної мотивації цієї групи: «ефективний розвиток професіоналізму особистості, діяльності, самовдосконалення» [Цит. за: 79, с. 61]. Ці мотиви доповнює професійна компетентність, що поєднує елементи «політичної, юридичної, економічної, соціологічної, психологічної, управлінської компетентностей» [Цит. за: 79, с. 62].

Важливими для політичного класу і суспільства є репутація та авторитет влади, що зумовлює якість проведення реформ та втілення інновацій. Погоджуємося із Т. Новаченко, що репутація відтворює «усталену думку (громадську думку) про окрему особу, групу, колектив (*у нашому дослідженні політичного класу – вставка наша – М. К.*) на основі оцінки його ділових, професійних якостей, моральних і психологічних рис, що найповніше виявляються у спілкуванні з іншими людьми (*у нашому дослідженні суспільством – вставка наша – М. К.*)» [209]. Авторитетом політичної еліти є загально визнана у суспільстві її вагомість та впливовість (здатність бути «взірцем суспільної поведінки та провідником мас» (О. Сахань), що «завдячує тим чи іншим своїм якостям, гідним вчинкам, заслугам. .... Репутація й авторитет функціонально пов'язані з таким поняттям як довіра» [209]. Політична еліта «може мати переваги, якщо вона є авторитетом для суспільства і характеризується позитивною репутацією як реальним образом влади,

особливо в ситуації тієї чи іншої невизначеності, яка потребує реальних (*а не імітаційних – вставка наша – М. К*) дій і застосування адекватних методів щодо її подолання» [209].

Слушними вважаємо висновки В. Северинюка, що «особливість поведінки політичної еліти полягає в необхідності підтримувати рівновагу свого суспільного становища за рахунок постійного балансування між двома однаково небезпечними та дивним чином спорідненими крайнощами: гіпертрофованою психологією політичного месіанства та корпоративним егоїзмом. Перша складова передбачає підвищену відповідальність перед суспільством, крайнє напруження ідеологічних, теоретичних та організаційно-практичних зусиль, а також містить ризики популізму й політичного нарцисизму. Друга крайність небезпечна провокуванням суспільно-політичної нестабільності та делегітимацією влади. У діапазоні політичних взаємодій між зазначеними полюсами й формується сукупний результат діяльності політичних еліт» [272, с. 158].

Абсолютно слушною є думка О. Сахань, що суспільство сподівається бачити «еліту, яка могла б стати провідником для суспільного об'єднання та відродження української держави, взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом та реформувати корумповану олігархічну пострадянську систему, боротися з тіньовими схемами, що досі визначають відносини чиновників із суспільством» [270, с. 258].

Досліджуючи особливості поведінки громадських активістів, варто зазначити, що політична активність людини пов'язана із соціальною її активністю. У свою чергу, остання позначає по-перше, «дії людей у різних сферах громадського життя (включаючи правову, політичну, культурну тощо)» та по-друге, відтворює «як усвідомлені соціальні дії, так і імпульсивні, спровоковані ситуацією» [60, с. 29].

Сучасними науковцями (О. Попроцький) зміст соціально-політичної мотивації позначається як «внутрішнє спонукання до активності та діяльності

особистості або групи, що викликається їх соціальними потребами, інтересами і вимогами політичного середовища» [242, с. 159]. Ця мотивація є «основою громадської активності, спрямованої на налагодження комунікації з владою, донести до влади основні проблеми і очікування громадян з метою їх вирішення та задоволення. Громадська активність не виключає спрямованості на зміну влади (протестний потенціал)» [242, с. 162–163].

Громадська участь зумовлена на думку Е. Афоніна, Л. Гонюкової та Р. Войтович «рівнем соціально-культурної та політичної зрілості людини, які формують її громадянську позицію та пояснюють появу громадських активістів в суспільстві» [12, с. 7].

Варто зазначити, що в останні роки, як вказує М. Мордовець, спостерігається позитивна тенденція посилення оцінки громадянами «власної здатності впливати на суспільні процеси». У жовтні 2012 р. здатних «справляти вплив» було 10,8%, «не здатних» – 78,6%; у 2014 році відповідно 13,7%, «не погодились» – 67,2% [201, с. 249]. Цей невеликий зріст вказує на формування потенційної мотивації успішності громадської участі.

А те, що «понад 60% опитаних погодились з тим, що доля країни залежить від кожного з нас» [Цит. за: 201, с. 249] вказує, що більша частина громадян має потенційну мотивацію політичної участі. Разом з тим, науковці відмічають зниження віри громадян у власні можливості та їх ефективності у суспільстві, порівняно із періодом Революції Гідності. Серед причин – «небажання влади іти на співпрацю» [52].

Серед іншого, О. Панькова, О. Касперович та О. Іщенко відзначають і те, що підтримка і допомога волонтерським організаціям засвідчують активну мотивацію громадян: «опосередковано та безпосередньо волонтерською діяльністю займалося у 2014 р. понад 65% населення країни, а у 2015 р. – більш як 50%» [220, с. 31]. Спад волонтерської активності пов'язаний з «певним затуханням» уваги до ситуації на Сході України і трансформацією активної мотивації в потенційну.

З іншого боку, погоджуємося із думкою І. Бекешкіної, що в останні роки в Україні сформувався новий тип патерналізму, який визначається такою позицією: «якщо ми не довіряємо державним інституціям, то ми довіримо це громадянському суспільству», при чому «самі в громадському житті участі не беремо, але хай громадські організації зроблять все, що треба» [52].

Спостереження та аналіз публічних виступів дозволяє зробити висновок, що основні внутрішні детермінанти поведінки громадського активіста – це прагнення саморозвитку, розширення сфери знань, пошук однодумців, опанування різних соціальних ролей та сфер діяльності. Громадська діяльність зумовлена активною громадянською позицією людини та трансформується в громадсько-політичну форму – політичне лідерство.

У загальному розумінні значення громадської участі Е. Афонін, Л. Гонюкова, Р. Войтович зводять до наступних: вплив на прийняття владних рішень; вирішення нагальних проблем для суспільства; мобілізація та активізація громадськості з метою впливу у вирішенні проблем суспільства; інформаційно-комунікативна (діагностика проблем і потреб громадськості; виявлення можливих варіантів прийняття управлінських рішень; оцінка наслідків різних альтернативних рішень); легітимація влади та її ініціатив; формування довіри громадськості до владних структур; досягнення суспільного консенсусу та злагодження суперечливих інтересів [12, с. 20].

Психологічно громадські активісти – це люди, наділені лідерськими та вольовими якостями. Вони ініціативні і не мають потреби в стимуляції дії ззовні; легко беруться за справу й починають самостійно діяти; не піддаються чужим впливам під час «боротьби мотивів» тому, що рішення приймають, орієнтуючись на свідомість; рішучі; розважливі (контроль емоцій та пріоритет розуму при прийнятті рішення); енергійні та наполегливі. До цих якостей додаються і «системні» вольові: самоконтроль, витримка, самоопанування, сила волі. Водночас, не варто ідеалізувати образ громадського активіста. Погоджуємося із Г. Алмондом у тому, що «...навіть у тих, хто активно виконує

громадянську роль, якості підданих не повністю витіснені. Роль учасника просто додається до таких двох ролей. Це означає, що активний громадянин зберігає свої традиціоналістські, неполітичні зв'язки, так само як і свою більш пасивну роль підданого» [7, с. 154].

Чинники, що «демотивують» українських громадян виявляти громадську активність, на думку Е. Афоніна, Л. Гонюкової, Р. Войтович, це: «апатія та скептичне ставлення до успіху вирішення проблем; слабка мотивація у ставленні до суспільних проблем; брак знань та досвіду щодо здійснення громадської участі; певні суспільно-політичні стереотипи, коли громадська активність сприймається як одна з форм конформізму; відсутність демократичних традицій та навичок соціально-комунального життя; відсутність чіткого уявлення про стандарти та критерії політичної свободи; відсутність правових гарантій прояву та захисту різних форм громадської активності; небажання влади забезпечувати участь громадськості у творенні державної політики та перебувати під її контролем – через побоювання виявити свою некомпетентність і нести за це відповідальність перед громадськістю» [12, с. 21–22].

Соціологи констатують тенденцію різкого підвищення можливості громадських організацій впливати на ухвалення рішень влади (з 2,1 бала до 3,5 за 5-бальною шкалою) після Революції Гідності й повільного зниження у наступні роки (хоч і залишається значно вищим, ніж до 2014 р. і становить 3,2 бала у 2017 р.) [52].

Самі ж активісти слабкими сторонами громадянського суспільства, що «демотивують» політичну і соціальну активність громадян, називають: «створення “кишенькових” громадських організацій при органах влади, партіях та олігархах – тобто формування псевдогромадського сектору; фінансова залежність від грантів, слабкий зв'язок громадських організацій із населенням; відсутність солідарності та нездатність знаходити порозуміння всередині самого громадського сектору; нестача потрібного рівня кваліфікації.

Ефективними формами громадсько-політичної діяльності вважають співпрацю зі ЗМІ, закордонними партнерами, публічне обговорення суспільно-політичних проблем, зокрема дискусії» [52].

Дійсно, як зазначає М. Мордовець, попри багаточисельність зареєстрованих громадських організацій, визначається «псевдогромадський статус багатьох з них, “кон’юнктурність” (через тенденцію трансформуватися в політичні партії) та “псевдогромадськість” громадських організацій, які або не існують за місцем реєстрації, чи створені під одну особу, або мають однакову назву та невідому діяльність, або очолювані однією людиною, що обумовлено або намаганням отримати піар-користь (боротьбою за населення та території) або фінансовими інтересами» [Цит. за: 201, с. 247–248].

Псевдодіяльність організацій позначається на мотивації громадської участі більшості населення: «приймати участь у громадських організаціях громадяни спрямовані лише “якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім’ї” (37, 4 %) і “якщо під загрозою опиниться життя, здоров’я або добробут моїх близьких і така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози” (33,2 %). Майже 17 % відповіли, що такою діяльністю будуть займатися лише за умов отримання за це грошей» [Цит. за: 201, с. 248–249].

Разом з тим, високі показники запасу довіри громадян до волонтерських організацій можуть позитивно вплинути і на довіру громадським організаціям, які за мету мають реальну громадську діяльність.

Потенційна мотивація громадських активістів виражається формулою «замість проблем бачити можливості». Актуальна мотивація посилюється за рахунок кризових та революційних умов. Так, на думку Е. Афоніна, Л. Гонюкової, Р. Войтович революційні події «створюють найоптимальніші умови для здійснення громадської участі населення, безпосередньої реалізації ним права на відстоювання своєї громадянської позиції шляхом активного творення державної політики» [12, с. 9].

Аналізуючи теоретичні підходи до вивчення особливостей поведінки

волонтерів, можна зробити декілька проміжних висновків:

- немає однозначності наукового середовища у визначенні мотивів цієї суспільної групи, дослідження мотивації волонтерів відбувалося у межах «двох- або трьохфакторної», «одномірної»; «багатофакторної» моделей, де розглядався один чи декілька чинників, які детермінували поведінку волонтерів. Недоліком цих моделей науковці визначають «ігнорування важливості вивчення факторів, які б стимулювали та підтримували активність волонтерів» [30, с. 71];

- мотивом волонтерської діяльності є власне волонтерська діяльність, її спрямованість допомагати іншим, яка спирається на особисту відповідальність за громаду чи релігійні переконання;

- найбільш розповсюдженими мотивами волонтерів науковою спільнотою визначаються альтруїстичний (почуття морального чи релігійного обов'язку, бажання допомагати іншим) та егоїстичний (отримання вигоди чи користі для себе: нових знань, умінь, нові знайомства, для західних країн – волонтерство є додатковим бонусом при вступі в університет чи побудові кар'єри) [192, с. 36].

Феномен українського волонтерства, на думку вітчизняних науковців – О. Панькової, О. Касперовича та О. Іценка, має низку ознак, які відрізняють його від волонтерства в інших країнах:

- це реакція «на зовнішню загрозу втрати територіальної цілісності української держави; «волонтерська діяльність» в Україні пов'язується передусім із добровільною діяльністю населення чи громадських об'єднань, з допомогою постраждалому від воєнного конфлікту мирному населенню, переселенцям і військовим» [220, с. 28];

- неформальний характер волонтерства в Україні у 2014–2015 рр.: «Багато громадських ініціатив, що виникли під час Революції гідності і були спрямовані на допомогу протестуючим на Майдані, після її завершення переорієнтувались на допомогу Збройним Силам України, Національній гвардії України, добровольчим батальйонам, вимушеним переселенцям з АР Крим та Сходу

України» [220, с. 28];

- поступова «інституціоналізація волонтерського руху та його включення в соціальні процеси на більш постійній основі – ті люди та структури, які намагаються зробити свою діяльність системною, набувають формального статусу, що дозволяє розширити можливості співробітництва з урядовими структурами та міжнародними організаціями, наймати співробітників на платній основі тощо» [220, с. 28].

За результатами власних досліджень О. Панькова, О. Касперович та О. Іщенко визначили основні мотиви участі у волонтерській діяльності:

– «реалізація соціально відповідальних громадських ініціатив, спрямованих на розв'язання нагальних соціальних та інших проблем власними силами, силами громади;

– виконання особистого обов'язку перед собою і перед суспільством за принципом: «Якщо не я – то хто?»;

– бажання громадянина добровільно і безоплатно надати допомогу тим, хто її потребує, реалізувати свої моральні та релігійні принципи, відчутти себе потрібним і корисним для інших;

– самореалізація людини, подальше професійне зростання;

– отримання морального задоволення від вдячності людей, яким надана допомога;

– отримання широких можливостей мати доступ і розпоряджатися фінансовими та іншими ресурсами тощо» [220, с. 28–29].

Варто відзначити, що результати соціологічних досліджень зафіксували особливий спалах волонтерської та благодійної діяльності в Україні у 2014 році. Так, за результатами опитувань Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київського міжнародного інституту соціології «32,5% українців лише протягом травня–вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії; 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та

продукти саме через ці громадські інституції; 9% громадян взяли участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам; 7% – особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима; 3 % – займалися безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх у зону проведення Антитерористичної операції (далі – АТО)» [Цит. за: 256, с. 11–12].

За результатами дослідження «Волонтерський рух в Україні» громадяни України відзначають значимість волонтерського руху як суб'єкта суспільно-політичних змін: «62 % визнають роль волонтерів у змінах 2014 р.; 85 % вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру; 81 % схильні вважати волонтерський рух обов'язковим складником громадянського суспільства» [Цит. за: 256, с. 12].

Крім того, автори аналітичної доповіді «Розвиток громадянського суспільства в Україні» (2015) зазначають, що «23 % українців мали досвід волонтерства, з них 9 % почали займатися волонтерством протягом 2014 р. Основний напрям діяльності волонтерів у 2014 р. – допомога українській армії та пораненим (70% волонтерів). До 2014 р. найбільш актуальними напрямками діяльності волонтерів були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору» [256, с. 12].

Основними напрямками діяльності волонтерів, «спрямованої на протидію зовнішній агресії та її наслідкам», авторський колектив цієї аналітичної доповіді виокремлюють: «збір і доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим під час її проведення; допомога вимушеним переселенцям; пошук зниклих безвісти й звільнення полонених» [Цит. за: 256, с. 14].

Науковий інтерес представляє й вивчення питання детермінант не участі населення у волонтерській діяльності. За результатами дослідження фахівців Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (опитано 2000 дорослих респондентів з

152 населених пунктів усіх регіонів України за винятком АР Крим і територій, не контрольованих українською владою в Донецькій і Луганській областях; похибка вибірки 3,2%) основними причинами неучасті у волонтерській діяльності українців виокремлено такі: «відсутність і обмеженість власних можливостей надати допомогу – 37,0% опитаних; не знають, як саме, яким чином допомогти – 9,8%; не бачать у цьому сенсу – 11,6%; впевненість у тому, що це повинна робити держава – 30,7%; не змогли визначитися з відповіддю – 8,4%» [Цит. за: 220, с. 28-29].

Ці висновки науковців та результати досліджень дозволяють припустити, що шляхами реалізації мети, згідно з обраним вище алгоритмом, у вітчизняних волонтерів переважно альтруїстичні, соціально спрямовані мотиви, егоїстичні (моральне задоволення) і певний «кар'єризм».

Для аналізу внутрішніх детермінант політичної поведінки молоді використаємо результати соціологічного дослідження, проведеного ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН. Цільова група дослідження – молодь України у віці від 14 до 35 років, що постійно проживає на території України (без урахування тимчасово окупованих та непідконтрольних територій).

За результатами дослідження за 2015 р. основними пріоритетами життя молоді в Україні визначено: «народження та виховання дітей» (48%); «робота (пошук та/або досягнення певних результатів у ній)» (44%); «заробляння/отримання достатньої кількості грошей» (36%); «пошук коханої людини та/або одруження» (21%); «здоров'я» (19%); «свободу і незалежність в своїх рішеннях та вчинках» (18%); «здобуття освіти (включно з самоосвітою)» і «цікаве дозвілля» (15%). Фахівцями відзначено, що ранжування пріоритетів зумовлене віком молоді: освіта та робота (14–19 років); робота (20–24 роки);

народження та виховання дітей (24–34 роки) [56, с. 5].

У 2016 р., за оцінками Всеукраїнського соціологічного дослідження «Цінності української молоді – 2016», основними визначено цінності (як значення мотивації): здоров'я (55,8%) та матеріальне становище (53,8%). Найбільшу занепокоєність молоді викликають стан економіки (63,3%); загальне падіння рівня життя (60%), працевлаштування (52%) [59].

Серед соціально спрямованих пріоритетів молоді І. Волосевич, С. Герасимчук, Т. Костюченко визначають досвід участі (безпосередня участь та підтримка) в громадських ініціативах – (54%), серед яких: «спрямовані на підтримку армії (36%), на розвиток інфраструктури в місці проживання (19%), на допомогу переселеним особам та/або жертвам воєнних дій (16%), на допомогу дітям та дорослим у кризових ситуаціях (крім переселених осіб – 16% і 15% відповідно), на політичні акції та екологічні акції (14% та 13% відповідно)» [56, с. 7].

Актуальна мотивація вітчизняної молоді, на нашу думку, виражається у таких показниках: «64% відслідковує політичне життя в Україні; 2% – є членами молодіжних громадських організацій, а ще 6% відвідують їхні окремі заходи; 3% – вже брали або беруть участь у військових діях» (у 2016 р. – 2,4%); 22% української молоді займалися волонтерством (загалом у житті 36% займалися волонтерською діяльністю), 11% – брали участь у діяльності благодійних або гуманітарних організацій [...] Найпоширеніші сфери волонтерської активності – збір коштів для учасників АТО, участь в прибиранні та впорядкуванні території, допомога нужденним» [56, с. 8].

Серед своїх можливостей молодь у 2016 р. найбільшими визнала дотримання звичаїв та традицій свого народу (35,4%), діяти відповідно сумлінням та переконанням (33,9%). Найбільш вразливими для неї виявилися питання судового захисту (17%) та впливу на прийняття рішень стосовно Вашого міста, села (11,3%). За оцінками 2016 р. 86,3% молоді не є членами політичних партій [59].

Потенційна мотивація молоді виражається у тому, що 88% респондентів назвали щонайменше одну з громадських ініціатив, де б вони взяли участь, зокрема «допомога дітям у кризових ситуаціях; дії на захист прав чи інтересів, що безпосередньо стосуються представників молоді чи їхніх родин, друзів (наприклад, проти нелегального будівництва); дії, спрямовані на розвиток інфраструктури в місці проживання; дії, спрямовані на боротьбу з корупцією» [56, с. 7–8]. У 2016 р. 43% виявили готовність займатися волонтерською діяльністю [59].

Потенційна мотивація виявляється в орієнтації молоді на майбутнє в Україні: 44% – «хочуть жити в Україні і не планують емігрувати; 38%, можливо, хотіли б повчитися або попрацювати закордоном якийсь час, але потім повернулися б до України; 17% – хотіли б емігрувати з України; 4% планують це зробити найближчим часом, 13% шукають відповідні можливості. Більша половина молоді (58%), яка хоче емігрувати, основними причинами визначає відсутність можливостей для роботи, як в інших країнах; 56% – відсутність реальної демократії і законності в Україні» [56, с. 8].

У 2016 році 39,4% молоді планували виїхати за кордон на тимчасові заробітки (серед них у країни ЄС – 40,6%); 52,3% – хотіли би виїхати в інший регіон України [59].

Разом з тим, потенційно «26% молоді готові захищати свою країну із зброєю в руках у разі, якщо їх мобілізують або виникне нагальна необхідність (серед чоловіків таких 34%, серед жінок 17%)» [56, с. 8]. У 2016 році показник «готові захищати свою країну із зброєю в руках» збільшився до 30,2%, а також виявив, що 52% – «готові захищати незалежність та територіальну цілісність України ненасильницькими шляхами через волонтерство та благодійність»; 69,6% – «готові особисто протидіяти корупції та хабарництву в країні» [59].

Досліджуючи актуальну і потенційну мотивації пересічного громадянина (електоральна поведінка), варто зазначити, що загальною, на думку В. Бунь, нині є тенденція послаблення «довготермінових чинників формування

електоральних переваг (соціально-групова приналежність і політична ідентифікація) і посилення впливу короткотермінових чинників (імідж кандидата і позиція виборців щодо окремих проблем)» [43].

Актуальна мотивація пов'язана з ідеологічними та партійними пріоритетами електорату. Проте, в умовах нашого суспільства цей чинник швидше відтворює ставлення громадян до особливостей режиму та диференціюється за лініями «влада – опозиція», «підтримка – протест» [43]. Також науковці звертають увагу на те, що: «електоральний вибір українців швидше визначається прихильністю не до партії, а до широкого ідеологічного напрямку; більшість вітчизняного електорату не відрізняються усталеними ідеологічною чи партійною ідентичністю, водночас фіксується тенденція орієнтуватися на більш впливові та сталі партії» [43]; «зростання електоральної невизначеності та її зумовленість загостренням політичної та економічної ситуації в державі» [345, с. 170].

Завдяки виборам людина прагне задовольнити певні потреби, зокрема О. Городецька відмічає такі: «змінити чи зберегти існуючу політичну, економічну, психологічну, екологічну ситуації; виразити свою позицію щодо влади та її політики [...] Особливістю електоральної мотивації є те, що виборець, голосуючи за «свої потреби», персоналізує їх задоволення, тобто пов'язує свої очікування, з певним кандидатом» [81, с. 291]. Крім цього, мотивація «голосувати (електоральна активність)» чи «не голосувати» (електоральна пасивність) зумовлена існуючою політичною ситуацією.

Дослідження американських вчених довели, що електоральна мотивація пов'язана з особистісними мотивами. Водночас найбільш активну мотивацію науковці вбачають у людей, які «почуваються впевнено у процесі соціальної практики» та «опозиційно налаштованих громадянам, які мають рішучість змінити ситуацію, що склалася» і менш активну мотивацію фіксують у людей «зі слабкою соціальною та локальною ідентифікацією [...] Досить часто фактична участь громадян у виборчому процесі може бути результатом

передвиборчого ажіотажу в ЗМІ» [Цит. за: 12, с. 40–41].

За оцінками Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», у 2017 році активну мотивацію визначають такі переконання і ставлення українських громадян: «60% – вважає поточну політичну ситуацію в Україні напруженою, ще 30% – критичною; 6% – спокійною, менше 1% – благополучною» [289]. Фахівці зазначають, що «оцінка ситуації зовсім не змінилася за останній рік, а у порівнянні з липнем 2015 р. на 7% зменшилася оцінка ситуації як критичної і, відповідно, на 9% зросло визначення ситуації як напруженої» [289].

Ідею проведення позачергових парламентських виборів схвалює 48%, не підтримує – 35% опитаних. Виявлено незначну тенденцію зростання частки українців, «які можуть назвати бодай одну партію, що захищає їхні інтереси: у серпні 2016 р. таких було 15%, у червні 2017 р. – 24%» [289].

Домінуючими є переконання громадян, що «діяльність українських партій не відповідає демократичним стандартам – у червні 2017 р. Цю думку висловили 74% (у серпні 2016 р. – 70%). Лише 14% вважають інакше. Серед основних причин [...] українці найчастіше згадували те, що партії відстоюють інтереси лише своїх лідерів і фінансових спонсорів (45%), не мають реального зв'язку з громадянами (36,5%) та не дотримуються задекларованих цілей і обіцянок (35%)» [289].

Потенційна мотивація електорату є значною. Про це свідчить, що 65% зголосилися взяти участь у позачергових виборах, якщо вони відбудуться найближчим часом, а 23% не пішли б на голосування. Серед партійних симпатій виборців лідером є «Батьківщина» (майже 7,7% усіх громадян підтримують) та 11,2% (з тих, хто має намір взяти участь у виборах); Блок Петра Порошенка «Солідарність» 6,9% і 9,3% (серед потенційних учасників виборів); «Громадянська позиція» (5,9% і 8,3%, відповідно) й «Опозиційний блок» (5,7% і 8,4%); партія «За життя» (7,7% серед тих, хто висловив намір проголосувати), Радикальна партія Олега Ляшка (7,3%) і Об'єднання

«Самопоміч» (5,8%) [289].

За останніми дослідженнями громадської думки, у більшості населення (57%) домінує національна ідентифікація, для близько 25% – ідентифікація з містом чи селом проживання, для майже 6% – з регіоном проживання.

За «Інтегральним Індексом Соціального Самопочуття (ІСС)» українці отримали 39,3 бала (коливається від 20 до 60). Це засвідчує середній рівень цього самопочуття: «Основними почуттями, які виникають у людей, коли вони думають про майбутнє України, у 2017 році виявилися надія (47%), тривога (35%), оптимізм (21%) та страх (17%). Міркуючи про своє майбутнє, найпоширеніші почуття які виникають у людей, є: надія (47%), тривога (30%) та оптимізм (26%). Серед основних страхів у 2017 році превалюють економічні: зростання цін (77%), безробіття (61%), невивплати зарплат та пенсій (63%). Ще серед найбільш вагомих страхів – зростання злочинності (43%), напад зовнішнього ворога (38%)» [104]. Основні проблеми, які хвилюють українців у 2018 р. – завершення війни на Сході України, погіршення економічного становища, корупція [100].

Для визначення мотиваційної основи політичної поведінки пересічних громадян можна використати вище згадану класифікацію мотивів Дж. Аткинсона. Відповідно, політичну активність пересічного громадянина будуть визначати мотиви досягнення (успіху) та афіліації (потреба у комунікації, встановленні дружніх відносин з іншими людьми). Ці мотиви можуть актуалізувати у пересічного громадянина потребу в громадській активності, електоральну активність, участь у демонстраціях, мітингах, членство в громадських організаціях тощо.

У контексті аналізу політичної поведінки пересічних громадян доцільно звернути увагу на дослідження та висновки Є. Ільїна. Науковець аналізує структуру мотивів як сукупність потреб, «внутрішніх фільтрів» та вихідних цілей. «“Внутрішні фільтри” – це переваги за зовнішніми ознаками; переваги внутрішні (інтереси, схильності); моральний контроль (переконання, цінності,

ідеали, установки, ставлення); оцінка власних можливостей (знань, умінь, якостей); оцінка стану в певний момент; врахування умов досягнення цілі; передбачення наслідків вчинку. Ці «фільтри» визначають вихідні цілі, механізми та засоби їх досягнення. Вихідні цілі – це образ предмету, що може задовольнити потребу; опредметнена дія; сформована на основі потреби мета; уявлення процесу задоволення потреби» [Цит. за: 15, с. 67].

Відповідно до цієї структури, політична поведінка пересічного громадянина багато в чому залежить від його політичних знань, інтересу до політики, політичних переконань, рівня їх сформованості, оцінки власних можливостей у захисті своїх інтересів чи вирішенні соціально-політичних проблем (вже наявного досвіду), загальних тенденцій політичної культури як суб'єктів влади, так і суспільства, загалом – особливостей розвитку певного суспільства та його сфер.

Водночас, погоджуємося із В. Бабкою, що за сучасних умов «Стимулювання поведінки можливе за рахунок регулювання/продукування потреб та обов'язків особи або маніпулювання її свідомістю (інтересами, переконаннями, цінностями тощо)» [15, с. 67].

У контексті зміни мотивації людини важливими, на думку науковця, є «бажання мати адекватне уявлення про оточуючу реальність – орієнтація на реальність; схильність користуватися несуперечливою системою установок, такою, що відповідає власним цінностям і потребам [...]; потреба мати позитивну групову ідентичність, зберігати і підтримувати відносини з членами референтної групи – орієнтація на інших людей. Через ці три орієнтації відбувається сприйняття та оцінка особою інформації, що надходить ззовні» [15, с. 67].

Важливо звернути увагу на протестний потенціал в Україні. Нині фахівці фіксують апатію в українському суспільстві та вказують, що причинами, які можуть спонукати людей особисто брати участь у протесті, є погіршення їхнього особистого соціально-економічного становища [247]. Крім того, цей

чинник, на думку О. Балакіревої та Д. Дмитрука пов'язується із «негативними оцінками влади з боку суспільства щодо питань протидії корупції (26,6%), низького рівня професіоналізму та бездіяльності (20,2%) та загострення війни (18,2%)» [19, с.118].

З іншого боку, автори аналітичної доповіді «Розвиток громадянського суспільства в Україні» (Національний інститут стратегічних досліджень, 2015) виокремлюють такі тенденції мотивації протестної участі:

- «високий рівень політизації протестів, що пояснюється подіями Революції гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) та позачерговими виборами до Верховної Ради України (2014 р.). У цей час політичні питання домінували у тематиці протестних заходів;

- зменшення ідеологічних мотивів протестів і зростання соціально-економічних;

- матеріальна вмотивованість участі: «Звичною практикою є залучення людей до масових протестних заходів найрізноманітнішого спрямування за грошову або іншу матеріальну винагороду» [256, с. 22].

Водночас І. Бекешкіна зазначає, що протестні настрої і реальні протести не мають прямого зв'язку: «І протестні настрої не були найвищими ні перед Помаранчевою революцією, ні перед Революцією Гідності. За опитуваннями, в них брало участь близько 15% активного населення. Тому що революції робить меншість. Інша справа, що потрібно більшість, яка їх підтримує, і це було і під час Помаранчевої революції, і під час Майдану, який підтримували 50% населення (40% – ні)» [25].

Разом з тим, на думку експертів «Центру досліджень соціальних комунікацій», наш політична еліта виробила стереотипне бачення «якщо протестних акцій не відбувається, то суспільство на них не налаштоване. Але протестні настрої накопичуються і за наявності певного серйозного каталізатора вони можуть проявитися (*і локально проявляються – курсив наш – М.К.*) в практичному вигляді» [243].

При чому є велика вірогідність що не в мирному, зважаючи на наявність зброї на руках у людей та рішучість її використання. Нагадаємо, що «каталізатором» протестів у 2004 році була фальсифікація виборів, у 2013 році – побиття студентів.

Відзначимо, що зростання протестних настроїв науковці (Є. Головаха) підтверджують показниками Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу: «протягом 2001, 2005 і 2012 рр. дорівнював 4,6 балів, хоча між цими роками помітно змінювався. Найвищого рівня досяг у 2013 р. – 5,4 бали, пізніше дещо зменшився, а у 2015 р. знову зріс до 5,1 балів» [75].

Для того, щоб протестні настрої трансформувалися у реальні протестні дії, як слушно вважає І. Бекешкіна, необхідні три речі: готовність людей протестувати; політична сила, що очолить протест і розуміння у людей мети протесту [23].

Спираючись на соціологічні результати, О. Балакірева та Д. Дмитрук відзначають, що готовність до протестів наприкінці 2016 р. (тобто потенційна мотивація) прослідковується у 10% громадян, які «живуть в очікуванні великих і масових акцій-протестів (обрали відповіді, що оцінюють напруженість на 9 та 10 балів). Проте загальний розподіл відповідей свідчить про зміщення очікувань у бік більшої імовірності суспільно-політичного розвитку в країні, що супроводжуватиметься протестами. Оцінка ймовірності масових акцій протесту найближчим часом зафіксована на середньому рівні – 5,65 бала за 10-бальною шкалою (до «1» – зовсім неймовірно, а «10» – дуже ймовірно)» [19, с. 118, 131].

За результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг», проведеного навесні 2017 році, «54% українців заявили, що не готові особисто відстоювати свої права та інтереси шляхом участі в акціях протесту, 36% – готові, кожен десятий – не визначився» [292]. У монографії «Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів» слушною є думка: «Хоча значна частина опитуваних вказує на наявність причин для

протестів, лише 21,4 % опитуваних готові взяти в них участь (з них – 12 % задекларували тверде «так», а 10,3 %, якщо їх організують інші). 69,7 % опитуваних не готові вийти на вуличні акції протесту, тому що акції не мають сенсу, розчарувалися в цьому або з інших причин» [257, с. 15]. Соціологічні дані свідчать про те, що хоча в Україні і домінують протестні настрої, проте трансформувати їх у протестну поведінку громадяни не готові.

Електоральна мотивація відображає і ступінь довіри у суспільстві. Так, за оцінками вищезгаданих соціологів «Рівень довіри до організацій і суспільних інститутів залишається критично низьким. Найбільше не довіряють «найголовнішим» інститутам у країні: ВРУ, НБУ, прокуратурі, НАБУ, правоохоронним органам, СБУ, від яких, насамперед, населення очікує реформ і покращення рівня життя. Політичні партії, профспілки та громадські організації також мають негативний баланс довіри. Українці довіряють волонтерам та Збройним силам України» [19, с. 131].

Можна підсумувати, що соціологічні дані засвідчують відчутний дисбаланс між потенційною та актуальною мотивацією, що певним чином пояснює «млявість» суспільства у захисті своїх прав і свобод. Деяким верствам (політичній еліті, політичному класу) вигідна така байдужість та інертність суспільства, щоб реалізовувати власні інтереси. Також умови фасадної демократії формують девіантні форми адаптації, зокрема ритуальний тип політичної поведінки (за Р. Мертоном), коли поведінка є більше символічною, дотримуються інституційні норми, участь зводиться до виборів, разових політичних акцій тощо. Це відтворюється й у відносинах в межах громадянського суспільства (слабка комунікація), а також у відносинах між владою та громадянським суспільством, де часто використовуються маніпуляції та популістичні гасла.

З іншого боку, вираженість потенційної мотивації вказує на готовність суспільства жити за демократичними традиціями, на розуміння відповідальності за майбутнє України. В останні роки спостерігаються

тенденції розвитку, «дорослішання» громадянського суспільства. Водночас, все частіше актуалізується потреба у компетентному громадянині, певній зрілості громадян та громадянського суспільства. Важливим аспектом є розвиток громадянського суспільства «знизу», через створення громадських та волонтерських організацій, через підтримку цих організацій з боку суспільства, участь в обговоренні важливих громадських проєктів тощо. Натомість, політична еліта виявляє більше зосередженість на владі як інструменті захисту інтересів та збагачення, ніж захисту інтересів суспільства і держави. Ці узагальнення спрямовують дослідницький пошук на виявлення шляхів досягнення балансу потенційної та актуальної мотивації, яка притаманна демократичному суспільству, моделі політичної поведінки «включення» і віднайдення шляхів зближення влади та суспільства, досягнення політичної стабільності, трансформації протестних настроїв у конструктивну поведінку, яка базується на політичній обізнаності та навичках такої взаємодії.

3.2. Формування солідарної політичної поведінки як чинника політичної консолідації українського суспільства

Варто вказати на те, що у стабільних демократіях, як слушно зазначають Г. Алмонд та С. Верба «існує складно переплетена, змішана громадянська культура, яка іноді включає явно несумісні політичні орієнтації і більшим ступенем відповідає потребам демократичних політичних систем, оскільки вони також є переплетенням протиріч» [6, с. 155]. Водночас, зауважують науковці, така громадянська культура сприяє стабільності політичної системи завдяки досягненню балансу (рівноваги) між владою та її відповідальністю і у відносинах «еліта» – «не-еліта» через періодичність виборів, можливість обрати з декількох кандидатур, створену багатопартійну, конкурентноспроможну партійну систему, а також потенційно активного громадянина [6, с. 156]. Останнє – «потенційно активний громадянин», на наш погляд, заслуговує особливої уваги, оскільки відповідно до думки науковців,

саме він є носієм такого типу політичної культури.

Серед іншого, як слушно зазначають науковці, «... потенційний характер політичної активності і долученості громадян залежить від стійкіших типів політичної поведінки». Це значить, що «живучи в громадянській культурі, звичайна людина [...] схильна підтримувати на високому і постійному рівні політичні зв'язки, входити в якусь організацію і бути учасником неформальних політичних дискусій. Ці види діяльності не засвідчують активної участі людини у процесі ухвалення рішень, проте вони роблять таку участь імовірнішою» [6, с. 157]. Додамо, що вищезгаданий тип політичної поведінки формують соціально-політичні мотиви, які відтворюють «уявлення громадян про необхідність участі в політичному житті, відчуття причетності до подій у суспільстві, політичну свідомість та громадянську відповідальність (Г. Алмонд, С. Верба, Н. Най)» [Цит. за: 148, с. 182].

У наведених цитатах акцентується увага на сформованій потенційній мотивації політичної активності. Ця проблема, а також пошук збалансованості між актуальною і потенційною мотивацією політичної поведінки/участі за цих умов набуває значної ваги у контексті демократичних змін в українському суспільстві. Погоджуємося із В. Северинюком, що «суспільство не тільки світоглядно, але й психологічно, інтуїтивно, більш прагне до демократії як ситуації довірливих, партнерських відносин між ним та владою. Розвинута демократія, що асоціюється з поняттям політичної стабільності, рівноваги інтересів, стійкої легітимної влади, однаково заперечує крайнощі політичної поведінки – і лідерів-автократів, і лідерів-популістів та поблажливих лібералів» [272, с. 302]. Ця думка висловлена у контексті аналізу психологічного підґрунтя поведінки політичних лідерів, проте, на наш погляд, вона характеризує поведінку усього суспільства – розвинута демократія не містить «крайнощів», має певну збалансованість інтересів, поглядів, ідеологій, консенсус цінностей. Звичайно, це відтворюється й у політичній поведінці.

Крім громадянської, Т. Денк та Х. Крістенсен виокремлюють ще три типи

«сучасної» політичної культури – критичну, приховану, розчаровану [236, с. 13]. Ці типи відтворюють особливості політичної культури в суспільствах, які переживають демократичну трансформацію. Класифікація включає критерії сприйняття політичної системи та процесу, а також усвідомлення себе як активного учасника громадського життя (власної ролі у політичному житті). Фахівці «Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова» охарактеризували наявність цих чотирьох типів політичної культури в українському суспільстві. Так, «носії громадянської політичної культури виявляють інтерес і розуміння політичного життя, їх влаштовує поточний стан функціонування демократії в Україні і при цьому вони зберігають довіру до представницьких інститутів. Носії «розчарованого» типу політичної культури виказують незадоволення демократією на сучасному етапі, виявляють низький рівень довіри до представницьких інститутів та інтересу до політики, їм притаманне нерозуміння політичних процесів та нездатність сформулювати власну позицію з політичних питань. Для представників «прихованого» типу політичної культури притаманна задоволеність демократією та довіра до конкретних політиків, партій, Парламенту, водночас вони не виражають інтересу до політики та визначають, що не орієнтуються в ній. «Критичний» тип політичної культури характеризує розуміння та наявність інтересу до політичного процесу, проте рівень довіри до представницьких інститутів та задоволеності демократією в Україні є нижче середнього. Частина респондентів була віднесена до межових груп, оскільки їх показники за певною шкалою перебувають на межі двох типів політичної культури» [236, с. 13].

Фахівці дійшли висновку, що найбільша частка респондентів мають розчарований тип політичної культури, друга за величиною – критична політична культура. Між цими двома групами розташована найбільша «межова» група [...] Для сучасної України характерним є переважання типів політичної культури, яким притаманна недовіра до політики і політичних інститутів (61%)» [236, с. 16]; «до позитивно налаштованих типів політичної

культури «громадянської» та «прихованої» фахівці відносять 8% українських громадян» [236, с. 21].

Складність формування «стійких» типів політичної поведінки в українському суспільстві зумовлена суперечливістю самих демократичних перетворень. Крім того, проблема досягнення та підтримка балансу (збалансованість) між актуальною та потенційною мотивацією є також поки що для українського суспільства більше «перспективною», ніж реальною, на наш погляд. Чому? По-перше, значна частина принципових питань, що хвилює українських громадян, потребує саме політичного вирішення: військова агресія Росії, низка соціально-економічних питань тощо. По-друге, досягнення такого балансу між активністю і пасивністю є можливим, коли проблеми суспільства є не надто гострими, як зазначав Г. Алмонд. Для українського суспільства багато питань є “хронічно” невирішеними, спостерігається стійка невідповідність між позиціями (як має бути) і поведінкою (що є в реальності), що пов'язана із кризою управління та посилює відчуття безсилля та безпорадності у громадян. По-третє, однією з проблем досягнення певної збалансованості потенційної і актуальної мотивації в умовах демократичних перетворень нашого суспільства є наявність «псевдо-», «ритуальності» у багатьох сферах суспільства.

У попередньому підрозділі вказувалося, що демократія в Україні характеризується як «фасадна», «імітаційна», псевдодемократія», політичний режим – «гібридний». Ці особливості відтворюються і на особливостях політичної поведінки громадян, її внутрішніх детермінантах та формах вияву. Як вже було зазначено, серед внутрішніх детермінант політичної активності політичної еліти та сегментів громадянського суспільства мають мотиви, що спонукають до імітаційної, символічної участі та «псевдодіяльності». Такі мотиви Д. Ольшанський називає як «псевдомотиви». Вони є продуктами впливу ЗМК і «викривляють» реальну картину подій, політичних процесів, політичних відносин у свідомості людини [212, с. 140]. Такі «псевдомотиви» формують епізодичну, ситуативну, символічну участь, яка може набувати

конвенційних чи неконвенційних форм. З іншого боку, тривалість такої символічної, ритуальної поведінки перетворюється на детермінанту та формує політичні орієнтації, норми, цінності політичної культури суспільства і окремого громадянина, що уповільнює затвердження демократичних цінностей та принципів.

«Псевдомотивацію» характеризує також і формальний, імітаційний характер діяльності мотиваторів, викривлений зміст реалій, втрата зв'язків з попередніми мотивами, формами і змістом діяльності, а також домінуванням емоційності при прийнятті рішень. Влада, наприклад, для збереження свого іміджу, може приховувати головний зміст стратегії, ризики втілення реформ, фактичні втрати, що загалом не відтворює реальної картини у країні. Погоджуємося із О. Коробановою, що часто, особливо у передвиборчих кампаніях «використовуються матеріальні стимулятори та квазімотиви, які закладають ґрунт для непослідовної та ситуативної політичної участі» [148, с. 182].

Потенційна та актуальна (реальна) мотивації відповідають сформованій системі політичних знань та свідомих переконань, певному типу політичної поведінки. Несформованість переконань чи поверховість політичних знань, спираючись на виявлену Д. Леонтєвим «регулюючу здатність мотивів» може використовуватися з метою зміни діяльності людини (особливо електоральної участі) [Цит. за: 148, с. 183].

На наш погляд, великий відсоток громадян із «розчарованим» та «критичним» типом політичної культури формують ритуальний та протестний тип поведінки, адже подібне соціальне почуття недовіри та певної безпорадності у вирішенні суспільно-політичних проблем «розмиває» чітке уявлення людей про необхідність свідомої та відповідальної участі в політичному житті. Фахівці «Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова» засвідчують «низький рівень використання громадянами різних форм доведення власних поглядів, інтересів до органів

влади. Також переважна більшість респондентів не вдалися б до жодних дій у разі прийняття Парламентом несправедливого (з їх точки зору) законопроекту» [236, с. 21].

Крім того, в умовах демократичних змін актуальна потреба у політичній участі зазнає певної модифікації. Так, вона може підмінятися «штучною потребою», що формується за допомогою, на думку М. Кузнецова, вольових зусиль чи ззовні, коли людина не може чітко пояснити ті чи інші дії (мотивація дій пояснюється як «зроблю про всякий випадок» чи «може стати у нагоді у майбутньому») [154, с. 114]. Штучний характер «псевдомотивації» («участь заради участі», «боротьба заради боротьби») може замінити у разі відсутності актуальну потребу в політичній участі, спрямованої на зміни. Актуальна потреба, на відміну від «штучної, «квазіпотреби» є внутрішньою, усвідомленою потребою в діяльності. Актуальна потреба, як слушно вказує О. Коробанова, формує добровільний, ініціативний, свідомий характер політичної участі, що «не потребує зовнішнього заохочення» [148, с. 182].

З іншого боку, відсутність актуальної потреби компенсується, на думку науковців, прийняттям та впливом суспільних цінностей (мотивація «це важливо для суспільства»), прийняттям та підпорядкуванням вимогам групи (конформізм) та слідуванням нормам моралі. У такій ситуації дії людини пояснюються не усвідомленим бажанням їх робити, а тим, як вказує М. Кузнецов «що “так треба для близьких людей”, “так прийнято вчиняти”, “суспільна мораль того вимагає”» [154, с. 115].

Для українського суспільства на фоні несформованості чіткої ціннісної системи, загальної ціннісної основи, проблеми подвійності моралі, означені модифікації актуальної потреби (потреби реальної політичної участі) є проявом «психології виживання» та відтворюють мотивацію ритуальної, символічної поведінки. Варто зазначити, що відсутність актуальних (реальних) потреб політичної участі дозволяють використовувати маніпулятивні технології та прийоми для подальшого «закріплення» псевдодіяльності, а також ритуальної,

символічної й загалом – девіантних моделей адаптації (за Р. Мертоном) та поведінки значної частини суспільства як загальноприйнятих.

Крім того, зниження економічного рівня життя, військова агресія Росії формує, як слушно зазначає В. Духневич «дві потужні мотиваційні тенденції: з одного боку це активізація громадянської активності, з іншого – психологія виживання» [106, с. 121] Саме ці тенденції визначають особливості політичної культури та, відповідно політичної поведінки громадян. Також науковець визначає і наявність мотивації протесту, яка формується на основі подальшого зубожіння значної частини громадян, відсутність бачення перспектив розвитку, високий відсоток недовіри до політичних інститутів [106, с. 122]. На цю тенденцію вказує і В. Береза, досліджуючи особливості політичної соціалізації суспільства, що демократизується: «суперечливий характер політичної соціалізації в умовах політико-культурної трансформації [...] з одного боку виявляється у потребі свідомої, відповідальної, активної особистості, з іншого – зростанням тенденції відчуження людини від політичної сфери» [27, с. 7].

Для осмислення проблеми формування солідарної політичної поведінки як чинника політичної консолідації українського суспільства, звернемося до таких типів політичної поведінки як солідарний та протестний (В. Северинюк). Українське суспільство, за багатьма критеріями має «грунт» до формування протестного типу політичної поведінки. Для демократичного ж суспільства, для стабільного суспільства бажаним є солідарний її тип. На наш погляд, солідарний тип політичної поведінки має саме той баланс між актуальною (реальною) та потенційною мотивацією, а також сформований рівень внутрішньої готовності не лише усвідомлювати, а й діяти відповідно демократичних цінностей та принципів. У цьому контексті важливим є низка питань. Чи можливо і у який спосіб можна трансформувати протестний тип поведінки у солідарний? Як змінити мотивацію протесту на мотивацію причетності до політичних відносин, прийняття політичних рішень, розв'язання суспільно-політичних проблем? Як подолати розрив між

потенційною мотивацію та активною? Соціологічні дані виявляють тенденцію масової готовності українського суспільства жити за «демократичними» правилами і незначною частиною людей, які живуть за такими правилами: «Оцінюючи, наскільки для них важливо жити в демократичній країні за шкалою від 1 («зовсім не важливо») до 10 («дуже важливо»), українці в середньому оцінюють її 8,3 балами [...] Лише третина громадян вважають, що потрібна їх особиста участь, щоб змінити ситуацію в країні на кращу (47% не відчують такої потреби, 20% – не змогли дати відповідь [...] Залученими до громадської активності є 8% (!) громадян, 84% – надають негативну відповідь» [236, с. 10, 12].

Політико-культурна сфера українського суспільства сьогодні відтворює певний «мікс» елементів різних політичних режимів, різних типів політичної культури, елементів політичної соціалізації та ресоціалізації. Наприклад, процеси ресоціалізації переживає «середнє покоління» («сорокарічні» за деякими джерелами), що, на думку Л. Кожекіної, виявляється у «значній маргіналізації; слабкій ідентичності з соціальними і політичними групами; необхідності боротьби за існування в умовах вимушеної зміни базисних культурних характеристик; відчуження від політичної сфери» [139, с. 70–71]. Разом з тим, це покоління має значний потенціал як «суб'єкта трансформації, який за сприятливих умов може швидко набрати помітну силу і вплив» [139, с. 70–71].

Крім того, в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства В. Березою визначено наступні тенденції політичної соціалізації особистості «прагматизація, гібридизація, інформатизація, фрагментація» [27, с. 7]. Ці тенденції, на наш погляд, лише посилюють формування не солідарних (конформність за Р. Мертоном), а девіантних типів політичної поведінки. Так, прагматизація політичної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства виявляється у підміні здорового прагматизму, характерного для демократичних суспільств, коли «прагматичні

цілі окремого громадянина гармонійно вписуються в цілі життєдіяльності та розвитку цілого суспільства, адже орієнтуються на правове, законне, громадянське самовизначення особистості» «примітивним, спрощеним індивідуалізмом політичних лідерів, партій, кожного виборця, що призводить не до єднання і розвитку соціуму, а до атомізації політики, зневаги до правових механізмів, лояльного ставлення до корупції та злочинності» [27, с. 7]. Гібридизація політичної соціалізації особистості викликає «домінування зовнішніх чинників і мотивів політичної соціалізації» над внутрішніми (усвідомленими); «розбіжність між задекларованою демократичністю *форм (курсив наш – М. К.)* політичної соціалізації (участь у виборах, мітинги, акції підтримки чи протесту) та авторитарною *сутнісною мотивацією (курсив наш – М. К.)* (популізм, фальсифікація виборів, торгівля голосами)» [27, с. 7].

Експерти «Українського центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова», спираючись на соціологічні дані, відзначають кореляцію між політичною обізнаністю, компетентністю громадян та довірою до політичних інститутів, роблячи такі узагальнення: «незадовільний стан політичної культури, базових знань і компетенцій українських громадян щодо політичної системи, прав і свобод людини [...] сприяє зростанню недовіри до держави та її ключових інститутів, відчуженню громадян від політики і громадського життя, формує пасивну поведінку в суспільно-політичних процесах» [236, с. 105].

Водночас, погоджуємося із ними, що «враховуючи особливості політичної культури громадян України та її домінуючі типи, головним завданням у цій сфері є поступове збільшення частки громадян – носіїв громадянської культури, які поєднують інтерес до політики з довірою до політичних інститутів і готові до компетентної політичної участі. Процес розвитку може виглядати таким чином: “через виникнення інтересу до політичної системи – до знань про неї, через інтерес і знання – до підвищення довіри, через інтерес, знання і довіру – до політичної участі”» [236, с. 105].

У запропонованому алгоритмі можна виокремити наступні шляхи формування солідарного типу політичної поведінки. Оскільки політичну поведінку ми розглядаємо як концепт, що поєднує детермінанти та прояви, то і шляхи формування стосуватимуться цих аспектів.

1. Політична освіта і виховання. Освіта є основою компетентності як суб'єктів влади, так і пересічних громадян. Її роль у формуванні солідарного типу політичної поведінки важко переоцінити. Освіта є інструментом, а знання – ресурсом, які здатні сприяти формуванню та розвитку демократичних цінностей, принципів життя за умов демократії. Освіта в умовах демократичних перетворень – це перспектива майбутнього для розвитку суспільства. Освіта є також одним із агентів політичної соціалізації. Разом з тим, погоджуємося із багатьма фахівцями, що це її вагоме значення в українському суспільстві недооцінюється як політичною владою, так і самим суспільством, що виявляється на її рівні та стані, фінансуванні, престижності. Також слухним вважаємо позицію В. Бортнікова, що «окремі інновації у системі вищої освіти викликають занепокоєння» [39, с. 113]. Це, передусім, стосується виведення курсу «Політологія» із циклу нормативних дисциплін до циклу «За вибором». Така дія негативно позначиться на молоді, студентстві, їх системі знань про основи політичного життя, політичних процесів тощо.

З іншого боку, спостерігаються зміни в самій системі освіти – передбачаються зміщення акцентів з концепції «освіта на усе життя» до концепції «освіта впродовж життя». Це розширює можливості просвітницької діяльності для політичних партій та громадських об'єднань. В сучасній освіті виокремлюють три «сектори»: формальна, неформальна та інформальна (самосвіта та життєвий досвід, власна активність людини в оточуючому середовищі). Вітчизняні науковці Е. Гусейнова, Ю. Лук'янова окреслюють такі галузі неформальної освіти в Україні: «позашкільна освіта; післядипломна освіта та освіта дорослих; громадянська освіта (різнопланова діяльність громадських організацій); шкільне та студентське самоврядування (через

можливість набуття управлінських, організаторських, комунікативних та ін. умінь); освітні ініціативи, спрямовані на розвиток додаткових умінь та навичок (комп'ютерні та мовні курси, гуртки за інтересами тощо)» [85]. Є також практика університетів третього віку, що надають освітні послуги особам старшого віку. Популярними є тренінги саморозвитку, мотивації успіху лідерів, курси перепідготовки, відкрита освіта в різних її формах і дистанційне навчання тощо. Вважаємо це позитивним, проте виникає питання компетентності «коучів» цих тренінгів та загалом змісту знань, які розповсюджуються.

В контексті осмислення принципу «освіти впродовж життя» фахівцями-авторами аналітичної записки «Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика» (Національний інститут стратегічних досліджень) наголошується, що «базова освіта періодично повинна доповнюватися програмами додаткової освіти й організується не як кінцева, завершена, а лише як основа, фундамент, що доповнюється іншими програмами» [214].

На наш погляд, освіта протягом життя є одним з ефективних шляхів та інструментів формування солідарної політичної поведінки. Підтвердження цієї думки знаходимо в оцінках згаданих вище фахівців Національного інституту стратегічних досліджень: «освіта протягом життя покликана підвищувати рівень загальних знань і розширювати можливості участі громадян у культурній, соціальній і політичній діяльності країни. Вона повинна внести вклад у подальшу демократизацію суспільства, а також сприяти посиленню позиції людини в професійній діяльності» [214].

Разом з тим, як зазначається у цьому документі «в Україні освіта протягом життя перебуває у зародковому стані; [...] її системність практично відсутня; Закон України “Про позашкільну освіту” ... не врегульовує питання інтеграції позашкільної освіти в загальну освітню системи країни, [...] ключові проблеми забезпечення і контролю якості та визнання неформальної освіти. Не існує офіційної статистики з цього питання, відсутні спеціальні концепції та

програми» [214].

Варто відзначити важливість не лише теоретичної, а й практичної підготовки людини до політично активної діяльності, актуальності набувають творчо-практична спрямованість навчально-виховного впливу; взаємодія учасників навчально-виховного процесу; орієнтація виховання і навчання на вирішення реальних життєво важливих завдань; навчання через справу. На освіту, як на ланку політичної соціалізації в умовах демократичної трансформації суспільства, покладаються задачі сформуванню самодостатню та самостійно мислячу особистість, орієнтовану на життя, засноване на демократичних цінностях, конструктивній взаємодії з іншими з метою досягнення спільних інтересів. Також освіта сприяє формуванню здатності узгоджувати власні інтереси, шляхи їх реалізації із суспільними інтересами та добробутом. Важливими в сучасних умовах є компетенції комунікації та аргументованості, раціонально-критичного сприйняття інформації, правові компетентності. Усе перелічене закладає основу потенційної готовності, а також навички участі у політичному житті. Засобами освіти виховується патріотизм, повага до органів влади, держави загалом. Знання формують ресурси дії, підвищують відчуття самостійності, що є ґрунтом для розвитку автономної та солідарної політичної поведінки.

Представляють інтерес наведені М. Слюсаревським результати проекту Міжнародної асоціації з оцінювання освітніх досягнень, проведеного у 1999 – 2000 рр., «завданням якого було вивчення ефективності громадянської освіти у 28 країнах світу [...] Репрезентативними національними опитуваннями було охоплено понад 140 тисяч юнаків і дівчат двох вікових когорт – 14 і 18-річного віку (час першої участі у виборах). Загальний висновок дослідження: участь юнаків і дівчат у шкільному житті і залучення до широкої мережі соціальних відносин сприяють формуванню високого рівня їх політичної участі, коли вони стають дорослими» [283, с. 15].

2. Успішність демократизації України зумовлюються, на наш погляд, сформованою психологічною готовністю населення жити за демократичними цінностями та нормами й сприяти демократичному розвитку суспільства. Крім того, варто погодитися із ключовими положеннями Р. Інглгарта та К. Вельцеля, у тім, що «масові переваги на користь демократії можуть бути поверхові, інструментальні та мотивовані її внутрішніми властивостями». «Масовий попит на демократію», на думку цих фахівців, поєднується саме із формуванням та затвердженням емансипаційних переконань, цінностей, що у найбільший спосіб сприяють розбудові демократії «знизу» і тиску на еліту з метою захисту та розвитку демократичних свобод. Емансипаційні цінності відповідають орієнтаціям, які мотивують людей протистояти авторитаризму і боротися за демократичні інститути. Вони передбачають пріоритет толерантності, автономії, егалітаризму і самовираження на противагу таким орієнтаціям авторитарного режиму як вимоги строгого дотримання норм, авторитарність влади, патріархальність та безпека (як певна зона «комфарту»). К. Вельцель називає ці емансипаційні цінності як мотиваційний фундамент для мирних масових акцій, щоб тиснути на еліту: «Тільки масові акції, які натхненні цими цінностями, мають демократизуючий ефект: вони сприяють перемогам демократії, коли висхідний рівень її низький та унеможливають поразку демократії, коли він високий» [93, с. 244].

Разом з тим, науковці визначають певну кореляцію цих цінностей із економічним розвитком: «сталий економічний розвиток породжує такі емансипаційні переконання, але коли ці переконання є яскраво вираженими в суспільстві, то поточні економічні досягнення режиму стають для людей менш значимими для оцінки його легітимності» [93, с. 245].

Основою емансипаційних цінностей є свобода. Ці цінності надихають людей на колективні дії, які ведуть чи сприяють демократизації. Емансипаційні масові переконання К. Вельцель називає самим значимим культурним чинником, який сприяє досягненню, консолідації та розвитку

демократії [93, с. 248]. Проте, важливим залишається саме рівень масового попиту на цінності демократії. Невідповідність між масовим попитом на демократію та її наявним рівнем є однією із причин нестабільності режиму. Виходячи із положень теорії конгруентності, зміни рівня демократичності залежать від рівня попиту суспільства на демократію. Це, на наш погляд, актуалізує роль освітнього чинника.

3. Формування основних параметрів психологічної готовності до змін. Потенційна мотивація відтворює внутрішній стан готовності, що має передувати активності, є елементом мотивації політичної участі та сформованого типу поведінки. Психологи вказують, що готовність до дії відтворює готовність до вже раніше сформованої дії. Проте, за умов трансформаційних змін така готовність пов'язана більше з подоланням раніше сформованих дій, шаблонів, які вже не відповідають реальним умовам, аніж з їх втіленням. Для українського суспільства, як слушно зазначають вітчизняні науковці, це подолання «залишків патерналізму, безініціативності, безпорадності, подвійної моралі, звички покладатись на державу і водночас не довіряти їй» [303, с. 8] та ін.

В умовах демократичних змін українського суспільства доцільно звернути увагу на низку параметрів, які характеризують готовність до змін на особистісному, груповому та системному (організаційному) рівнях (визначені авторами монографії «Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу»): особистісний рівень характеризують прагнення до знань та інновацій, гнучкість мислення та творчий підхід у вирішенні проблем тощо; груповий рівень складають культура міжособистісної комунікації, відчуття групової солідарності (єдність інтересів, цінностей), схожість мотивів; орієнтація на діалог та відкрите обговорення проблем; чіткий розподіл ролей тощо; системний рівень (організаційний): інноваційність, відкритість до змін (мислення, поведінки); проактивність управління та ін. [303, с. 9–10].

Серед іншого, важливими є потреба та бажання здійснювати зміни, усвідомлених дій і свідомого ставлення до змін. Значення у формуванні психологічної готовності суб'єкта до змін має певний діалектичний зв'язок між впливом середовища та типами поведінкових реакцій. Цей зв'язок, на наш погляд, дозволяє визначити механізм взаємодії потенційної та актуальної мотивації в поведінці суб'єкта. В залежності від сили прояву таких психологічних компонентів як психологічна готовність до змін (мотиваційний компонент), підготовленість до життєдіяльності в нових умовах (знання, вміння, навички, досвід та ін.) і реальна активність (дії, вчинки, діяльність) Л. Кияшко виокремлює такі типи політичної поведінки людини в умовах суспільно-політичних змін: «активні реформатори» (бажають, вміють та активно діють); «пасивні реформатори» (бажають, вміють, але не діють); «пасивно-позитивні» (бажають, не вміють і не діють); «пристосуванці» (вміють і діють, але не бажають змін); «неефективні» (бажають і діють, але не вміють); «пасивні противники» (вміють, але не бажають і не діють); «сліпі виконавці» (вираженого бажання не мають, не вміють, але діють у напрямі змін, використовуючи інших); «спостерігачі» (не бажають, не вміють і не діють); «активні противники» (не бажають, не вміють, але діють проти змін)» [303, с. 12]. Для солідарного типу політичної поведінки небезпечність домінування окреслених типів визначається у зворотній послідовності .

Вартує уваги наступна тенденція, яку визначають соціологи. Фахівці Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» виявили значний розрив між потенційною та активною мотивацією громадян. Так, «За останні два роки (2015–2017) [...] понад 50 % побачили зростання готовності в суспільстві, однак лише 17,7 % зізналися в аналогічних змінах у собі. Так само понад 40 % помітили зростання зосередженості громадян на громадській діяльності в суспільстві й тільки 13 % у собі. Таку саму різницю в уявленнях про суспільство та про себе соціологи зафіксували майже в усіх питаннях із блоку про громадянську активність. Фактично єдиним винятком стало запитання про

зростання готовності до пожертвувань особистих коштів на корисні справи. Тут значна кількість людей побачила зміни і в суспільстві (59,8 %), і в собі (41,1 %)» [77].

4. Відновлення чи формування довіри до політичних інститутів і політичної влади зокрема. Прикро констатувати, що для нашого суспільства притаманний стан розчарованості та безпорадності, який відчуває значна частина українців. Відзначимо, що в останні часи українське суспільство часто характеризують поняттями «суспільний песимізм», «суспільна депресія». На думку Є. Головахи, «українці останніми роками залишаються одними із найнезадоволеніших та недовірливих у Європі [...] Так, 73 % українського населення “зовсім не вірять у вірогідність змін на краще”» [Цит. за: 303, с. 106].

Погоджуємося із Ю Шайгородським, що «на тлі погіршення загального соціально-економічного стану в країні, зростання безробіття, соціальної незахищеності людей віра в очікувані швидкі зміни й ефективні реформи знижується, а здатність і можливість подолання існуючих негараздів стає у свідомості більшості громадян не нагальною проблемою, а лише перспективним завданням – втрачається віра у здатність подолати цю негативну ситуацію протягом найближчих кількох років...» [323, с. 40]. За оцінками соціологів О. Балакіревої та Д. Дмитрука: «На думку населення, Революція Гідності не досягла поставлених цілей. Так вважають 85,4% респондентів. Головними критеріями такої негативної оцінки назвали відсутність позитивних змін у розвитку економіки, боротьби з корупцією, реформ, відсторонення олігархів від влади та зміни владної верхівки, належної люстрації, інтеграції в ЄС» [19, с.131]. Такі характеристики засвідчують на користь формування більше протестного, а не солідарного типу політичної поведінки.

Погоджуємося зі С. Сальніковою та О. Мацюк, що феномен соціальної довіри є «одним із найважливіших чинників формування [...] демократичності суспільства і показником його (не) стабільності» [268, с. 89]. Високий рівень довіри суспільства до влади вказує на стабільність та ефективність існуючої

політичної системи. Низький – породжує стан соціальної напруги, конфліктності, розчарування, депресії. У політичній сфері довіра відтворює певний «кредит підтримки» політичній силі чи окремому суб'єкту з боку суспільства. Якщо цей «кредит» не виплачується, то формується недовіра до нього. Недовіру населення виявляє як відмову від участі у виборах, різних формах спротиву та протесту. В умовах демократичної трансформації українського суспільства зовнішні «мотиватори» політичної активності – держава, політичні партії, деякі громадсько-політичні об'єднання, загалом політичний ринок швидше її демотивують чи формують мотиви її протестної участі.

Механізм формування недовіри до влади пояснює М. Урбан: «На початковому етапі виникає персональне відчуження від політики. Потім наростає соціальне роздратування, яке супроводжується настроями смутку, безвиході й апатії. Соціальне роздратування сублімується в агресивність, яка спрямована проти владних структур або проти штучно сконструйованого образу ворога, і виникає феномен масового відчужено-ворожого ставлення до політики, політиків і до владних структур» [Цит. за: 303, с. 116–117].

Разом з тим, науковці вказують на те, що недовіра може і не викликати протестну активність населення. Недовіра до владних структур (вертикальний вимір) може трансформуватися у зростання довіри до близького оточення та громадських структур (горизонтальний вимір). Цю закономірність виявив П. Штомпка і її підтверджують соціологічні дані. За даними опитування «Україна 2016–2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування» (аналітичні оцінки «Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова») на фоні недовіри громадян до влади відмічається зростання їх довіри до структур громадянського суспільства – волонтерським організаціям довіряло майже 66 % громадян, а громадським організаціям – майже 52 % (2016–2017 рр.) [298, с. 10–11]. Відповідно, за результатами опитувань «Українського центру економічних і політичних досліджень

імені Олександра Разумкова» у листопаді 2016 р. партіям повністю довіряли 1,6 % громадян, скоріше довіряли – 10,9 % [298, с. 10]. Верховній Раді України не довіряють 81% респондентів, політичним партіям – 77,5 %. За останній час, як відзначають фахівці «Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» «волонтерські організації досі зберігають найкращий баланс між довірою та недовірою громадян (+37 %). Також баланс позитивний у громадських організацій (+4 %). Єдині дві інституції, які можуть похвалитися такими самими результатами, – церква та Збройні Сили. Решта включно зі ЗМІ пішли в мінус» [77].

Серед причин, що пояснюють такий стан недовіри фахівці називають: «постійні переструктурування політичного простору в Україні, коли кожна політична сила, отримуючи кредит довіри на виборах, намагається узаконити свої ідеї суспільно-політичного розвитку країни, нівелюючи при цьому всі інші. Як наслідок – українське суспільство живе за різними політичними парадигмами: одночасно з утвердженням атрибутів демократії, правової держави і громадянського суспільства зберігаються ознаки авторитарного режиму з елементами номенклатурного бюрократизму. Домінуючим виміром такої ситуації є товарно-грошові відносини, які спричиняють культивування грошового прагматизму, соціального дарвінізму та цинізму як визначальних життєвих стратегій громадян» [Цит. за: 303, с. 116].

Цей висновок підтверджують і соціологічні дані «Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова»: «За період з травня 2015 р. по квітень 2016 р. зросла частка громадян, які вважають, що в Україні немає партії, яка представляє їх інтереси (з 48 % до 58 %). Також зросла частка громадян, які вважають, що партії служать інтересам фінансових і бізнесових структур (з 58 % до 72 %). Збільшилися частки респондентів, які вважають, що партії служать інтересам партійних лідерів (з 37 % до 44 %). Показово, що частка громадян, які вважають, що партії служать інтересам виборців, знизилася майже у 3 рази: з 11 % до 3,7 %» [298, с. 10].

На думку авторів монографії «Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів (В. Яблонський, О. Балакірєва, Т. Бельська, О. Корнієвський): «Сьогодні більшість громадян (88 %) переконана, що вищі органи державної влади та посадовці порушують Конституцію та закони України. Близько половини (52 %) вважають, що такі порушення є постійними та систематичними, причому порівняно з опитуванням 2014 р. цей показник зріс на 7 %. Неприпустимість таких дій безсумнівна для більшості опитаних громадян (74 %)» [257, с. 9–10].

Крім цього, політична еліта замість того, щоб бути прикладом для суспільства у засвоєнні і дотриманні демократичних норм, надає приклади їх порушення. Зокрема, як дещо категорично, проте вірно зазначає О. Сахань «При формуванні органів державної влади та інших управлінських структур держави всупереч Закону “Про державну службу” (від 10.12.2015 р. № 889-VIII) використовується практика призначення “своїх” людей, процвітає непотизм, кумівство, патронат та «закулісні махінації», що свідчить про відсутність в Україні моделі циркуляції (обміну) еліт, яка б відповідала принципам демократичної, правової, соціальної держави. Це, у свою чергу, позбавляє (...) процес оновлення складу політичної еліти активними реформаторами, зацікавленими в здійсненні глибоких змін у структурі та діяльності політичних інститутів» [270, с. 259–260].

Як наслідок, згідно «Проекту Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 р.»: «масове суспільство втратило моральні орієнтири і перебуває у переважному стані апатії, розгубленості і зневіри» [145].

Одним із шляхів посилення довіри до влади вітчизняні науковці В. Яблонський, О. Балакірєва, Т. Бельська, О. Корнієвський вбачають у «залученні структур громадянського суспільства на національному та на місцевому рівнях до розробки та прийняття заходів антикризової політики у політичній та соціально-економічній сферах [...] на місцевому рівні громадським об'єднанням треба надати не лише контролюючі функції, зокрема

у сфері боротьби з корупцією, розподілу соціальної допомоги, але право брати безпосередню участь у вирішенні конкретних завдань у цій сфері, у залучені громадян до волонтерської роботи» [257, с. 23].

Погоджуємося із їх висновком, що такі кроки як залучення громадян до роботи в громадських організаціях, розвиток спроможності громадських об'єднань; використання потенціалу громадських організацій органами державної влади, сприятиме по-перше, демократизації суспільства і по-друге, формуванню мотивації активної політичної участі [257, с. 23].

Серед інструментів формування актуальної і потенційної мотивації політичної участі, особливо молоді, варто назвати і соціальні мережі. Разом з тим, дослідження фіксують, що проблема довіри до джерел інформації у мережах віддзеркалює проблему довіри суспільства у реальному житті (високий рівень довіри до друзів; середній рівень довіри до суспільних груп та суспільства; низький рівень довіри до влади).

5. Формування навичок самоорганізації та соціальної взаємодії. Варто погодитись із І. Костеноком, що рівень міжособистісної довіри, ефективність громадських ініціатив, рівень сформованості громадської ініціативності та відповідальності, розвиненість соціальної взаємодії в межах певної території визначають ступінь самоорганізації населення та його здатність вирішувати існуючі проблеми [149, с. 195].

Погоджуємося також із авторами вже згаданої вище монографії «Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу», що «демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі» [303, с. 5]. Це вказує, по-перше, на усвідомлений характер політичної активності громадян та по-друге, їх реальну «спроможність через участь у процесах прийняття рішень ефективно впливати на суспільно-політичні процеси» [303, с. 5–6].

У зв'язку з цим, доречним вважаємо виокремлення науковцями таких

параметрів оцінки якості мотивації участі: «залученість» до політичної сфери та політична ефективність. Н. Дембіцька вказує, що рівень «залученості» до політичної сфери зумовлений двома видами мотивації: інструментальною «(професійна стабільність, гарантії певного соціального статусу, приналежність до політичної влади як спосіб соціального самоствердження особистості) та ціннісно-орієнтованою (цінності, які виробляються різними соціальними групами у процесі усвідомлення ними своїх інтересів і переваг)» [Цит. за: 268, с. 90–91].

Крім того, «залученість», на думку С. Сальнікової, має «пізнавальний (споживання політичної інформації, інтерес до політики), електоральний (участь у виборах) та комунікативний (обговорення політичних подій, участь у дискусіях, відстоювання власної позиції; звернення до представників влади – залученість мотивована “проблемною ситуацією”; комунікація з політичними та громадськими лідерами та активістами) критерії» [268, с. 90–91].

Політична ефективність формується на відчутті можливості впливати на політичне життя та відтворює самооцінку та певний досвід (конвенційної та неконвенційної) політичної активності. В умовах нестабільного суспільства наявним є скептичне ставлення людей щодо власної можливості впливати на політичні рішення. Це зумовлено низьким рівнем довіри населення до влади та держави.

Погоджуємося із О. Коробановою, що «сформованість та якість участі зумовлюють ціннісні, змістовні основи політичної участі, досвід, орієнтація на досягнення консенсусу, практика знаходження компромісу, бачення та розуміння ідеологічних та соціально-політичних перспектив» [148, с. 184].

У цьому контексті важливою є роль мас-медіа у системному висвітленні позитивного досвіду реалізації громадських ініціатив, різних проектів місцевого та державного рівня, успішних дій влади чи окремих політиків. З одного боку, це надаватиме впевненості громадянам брати участь у вирішенні питань, з іншого – пропагується позитивний досвід такого вирішення.

6. У формуванні солідарного типу політичної поведінки значної ваги набуває питання (не)впливовості середовища та особливості комунікації. У висвітленні цього аспекту варто звернути увагу на теорію і практику менеджменту. Згідно з положеннями цієї науки у формуванні мотивації політичної участі особистості можна визначити такі ключові складові: «мотиватори», тобто суб'єкти й умови, що спонукають людину до політичних дій, серед яких є зовнішні «мотиватори» (зовнішні щодо особистості впливи) та внутрішні (внутрішньо особистісні спонукальні сили); мотиваційний потенціал (свідчить про готовність особистості до активної віддачі, реалізації політичних знань, умінь, навичок, досвіду); розмаїття мотивації політичної участі (розмаїття мотивів як результат значимих потреб); спрямованість мотивації (вибір певної форми політичної участі); сила мотивації (інтенсивність наміру особистості, ступінь її готовності включитися в політичну сферу з метою досягнення цілей – політична воля).

Використовуючи напрацювання Н. Артеменко у дослідженні особливостей персоналу у сфері державної служби [11], можна також зробити деякі узагальнення щодо відносності поведінки людини (повністю передбачити поведінку суб'єктів діяльності неможливо, є вплив реальних умов); врівноваженості (кожний суб'єкт діяльності врівноважує внутрішні і зовнішні чинники); відповідності вимогам середовища (реалізація особистого потенціалу зумовлена вимогами оточуючого середовища); послідовності розвитку (поступовість вдосконалення особистості та зміцнення її потенціалу); необхідності різноманітності та комплексності впливу на об'єкт (наявність комплексу збалансованих мотиваторів та стимулів діяльності); резонансності мотивації (збіг зовнішніх і внутрішніх чинників підвищує ефект впливу на поведінку людини).

Досягнення балансу актуальної і потенційної мотивації політичної участі в сучасних українських реаліях пояснює структура мотиваційної «тріади» В. Ядова: емоційний стан – готовність до дії – дія. Науковець зазначає, що

«залежно від задоволеності чи незадоволеності становищем людина може бути готовою чи неготовою до здійснення певних дій. Ця задоволеність чи незадоволеність відтворює емоційний стан, який може проявитися чи не проявитися. Більш значимою є готовність до дій, що вказує на вищу ступінь задоволеності чи незадоволеності; активна задоволеність чи незадоволеність виявляється у діях та участі (суспільство може бути незадоволеним, але мати низьку готовність до дій)» [Цит. за: 268, с. 91–92]. Останнє особливо актуальним є щодо нашого суспільства, наявними є протестні настрої, проте готовність брати участь у них є низькою.

У роботі вже наголошувалося на значенні мотиваційного середовища для формування політичної участі. Додамо, що його вплив, на думку О. Васильченко, однієї з авторів монографії «Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу», визначається через: «форми впливу (примус, соціальне підкріплення, нормативне регулювання через традиції, наслідування особистісного еталона, визнання професійного авторитету, переконання тощо); види впливу (зовнішні і внутрішні, соціалізуючі, регулюючі, стимулюючі, обмежувальні, контролюючі, мобілізаційні тощо); механізми впливу (маніпулювання, переконання, санкціонування, зараження, навіювання, долучення до спільної діяльності тощо); типи впливу (ефективний, афективний, актуальний, потенційний, позитивний, негативний, агресивний, маніпулятивний тощо)» [303, с. 24].

Інтенсивність та сила впливу середовища зумовлена, по-перше, розвитком такої якості людини як конформність і, по-друге, певною ситуацією. Конформність розкривають інтелектуальні здібності, компетентність людини, її роль у групі, увиразненість групової ідентифікації, вплив авторитету тощо [303, с. 29]. Ситуацію, що визначає силу впливу, утворюють, як зазначає О. Васильченко, «складність завдання, що потребує рішення; розмір групи, згуртованість членів групи, публічність-анонімність» [303, с. 29].

Вважаємо науково цінними для визначення шляхів формування

солідарного типу політичної поведінки висновки науковців про те, що у політичній участі важливу роль відіграє рівень сформованості групової, національної ідентичності особистості.

У контексті вирішення проблеми формування мотивації політичної поведінки українського суспільства, варто звернутися до типології стимулів політичної комунікації, запропонованих П. Кларком і Дж. Уїлсоном:

- цільові (ідейні), які відображають «ступінь умотивованості індивіда перспективністю власного внеску у досягнення мети політичної діяльності»;

- матеріальні (селективні) – це стимули, «пов'язані з можливістю підвищити власний соціальний та політичний статус, зокрема прагнення збільшити дохід, заробити, забезпечити кар'єрне просування, налагодити або розширити коло «корисних» зв'язків»;

- стимули, засновані на солідарності – це соціальні стимули, які відтворюють інтерактивну природу політичної взаємодії та пов'язані в основному з діями, які об'єднують людей і передбачають такі винагороди: спілкування, почуття спорідненості, почуття належності до групи та ідентифікацію з нею, бажаний статус у результаті членства, веселий настрій і почуття святковості, підтримання соціальних відмінностей тощо» [Цит. за: 276, с. 231–232].

В умовах демократизації суспільства помітною є тенденція залучення громадян на основі матеріальних стимулів. Погоджуємося із думкою І. Костенка, що «"криза участі" в умовах посткомуністичних суспільств – це не лише наслідок байдужості або низького рівня політичної культури, а й наслідок досить чіткого розуміння того, що вплинути на процеси, що відбуваються в державі, вкрай важко» [149, с. 196].

Серед зовнішніх стимулів політичної поведінки може бути система примусу та санкцій, спрямована на дотримання порядку. Наприклад, це встановлена система норм та правил політичних відносин. Особливістю зовнішньої мотивації є стимулювання через створення умов для формування,

вираження політичних інтересів і політичних поглядів, реалізації і захисту прав і свобод, взаємовідповідальності держави і громадянина тощо. Важливим у цьому аспекті є внутрішня готовність людини дотримуватися цих правил, а також усвідомленість та розуміння важливості внутрішніх стимулів політичної активності.

7. Посилення авторитетності політичної еліти. Згідно з «Політологічним енциклопедичним словником» авторитет (від лат. *autoritas* – влада, вплив) у широкому значенні позначає «загально визнаний вплив особи чи організації в різних сферах суспільно-політичного життя, заснований на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах; у вузькому – одну з форм легітимного здійснення політичної влади» [238, с. 8–9].

Видами авторитету науковцями виокремлено «науковий (якість ученості); діловий (компетентність, навички, досвід), моральний (високі моральні якості), релігійний (святість), статусний (повага до посади) та інші» [238, с. 9].

Найбільшим авторитетом в політичній історії користувалася «аристократія духу». Разом з тим, В. Гошовська та І. Сурай слушно зазначають, що «політика, заснована виключно на використанні якого-небудь “авторитету”, призводить до авторитаризму як абсолютизованого авторитету» [82, с. 37].

Криза авторитетів у нашому суспільстві, на думку Т. Новаченко, частково пов'язана із загальносвітовими тенденціями розвитку постмодерного суспільства – тенденціями «підміни (заміни) авторитетів символами, [...] появою віртуальних авторитетів, які створюються засобами масової інформації» [209].

На думку авторки, вони не узгоджуються з традиційним, легально-раціональним чи харизматичним типом авторитету, «оскільки новітні комунікаційні технології дозволяють створювати необхідний імідж, що унеможливорює розглядати справжніх авторитетів [...] а професіоналами в галузі іміджелогії і політології [...] успішно створюються імідж «авторитетних» керівників, хоча цей імідж доволі часто має віддалене відношення до їх

реальних якостей – ділових та особистісних» [209].

Криза авторитету політичної влади виражається, серед іншого, як зазначає С. Рябов «у незгоді громадян з владою, сумніві, недовірі, розчаруванні і навіть запереченні авторитету носіїв влади, відмові пересічних громадян визнавати владні повноваження існуючих інституцій врядування, прерогативи владників». Крім того, з наслідком кризи авторитету науковці пов'язують аномію сучасних суспільств, «що загрожує наростанням деструктивної напруженості» [266, с. 26]. Криза авторитетності влади пов'язана і з домінуванням егоцентричного (особистісно зорієнтованого), нарцистичного характеру діяльності її представників над соціоцентричним (соціоорієнтованим).

8. Роль психологічних факторів пасивності й активності суб'єкта. До психологічних факторів пасивності фахівці зараховують: відсутність віри та безсилля щось змінити; слабе відчуття власної відмінності від інших та значимості; розмитість ідентичності; деперсоналізація та несформованість власної відповідальності за вчинки; відчуття залежності від ситуації («жертва ситуації»); невиразність бажань; пріоритетні цінності – спокій, стабільність; максималізм та невміння йти на компроміси.

Серед психологічних факторів активності науковці називають віру у себе, у зміни; самоусвідомлення своєї значимості; виразність ідентичності; сформовану відповідальність за вчинки; впливовість на ситуацію («автор ситуації»); орієнтація на особисті, сімейні, соціальні й політичні цінності та блага; здатність до конструктивної роботи, кооперації, взаємодопомоги та компромісу. [303, с. 18–19; 168].

Виходячи з цього, для формування потенційної мотивації політичної участі та солідарного типу політичної поведінки ключовими моментами є: формування віри у власні сили та можливості; «індивідуалізація» у якості самоусвідомлення власних потреб та бажань; сформована ідентичність; формування відповідальності за вчинки та дії; орієнтація на можливість зміни середовища, просоціальна мотивація дій; здатність до компромісів.

Послабленню мотивації символічної та ритуальної (за Р. Мертоном) поведінки сприяє така психологічна риса людини як загальна спрямованість особистості. Остання відтворює стійкість мотивів, які домінують у мотиваційній сфері людини, позначає зміст дій, забезпечує віддалену мотивацію, перспективу цих дій, захищає від дезорієнтаційного (маніпулятивного) впливу тощо. У формуванні актуальної мотивації важливим є відношення до власної участі в політичних відносинах, власне відчуття причетності до політики та відчуття впливовості у прийнятті рішень тощо. Погоджуємося із позицією М. Слюсаревського, «що саме суб'єктивні показники відображають найсуттєвіші аспекти *якісної* (курсив наш – М. К) специфіки політичної участі, її розвитку» [283, с. 15, 16]. Разом з цим, не виключається роль і ситуативних, тобто таких, що не входять у спрямованість людини, мотивів.

На формування мотивації політичної участі впливає і «життєва стратегія людини» (К. Абульханова-Славська). Це поняття позначає «стратегію пошуку, обґрунтування і реалізації свого життя шляхом співвіднесення вимог життєвої ситуації з активністю, цінностями і способом самоствердження особистості» [Цит. за: 303, с. 43–44]. На думку науковиці, пріоритетом в реалізації внутрішньої програми людини є її активність. Відповідно до цього вона виокремлює активні та пасивні стратегії життя: «Активність особистості у здійсненні її життєвої стратегії виявляється як здатність до оптимального балансу між бажаним і необхідним, особистим і соціальним. У різних стратегіях особистістю здійснюється індивідуальний спосіб реалізації своєї активності, за яким відбувається розподіл ініціативи і відповідальності. Другим критерієм поділу життєвих стратегій є співвідношення між об'єктивацією (як віддачею своїх сил суспільству) і присвоєнням (як споживанням) того, що суспільство дає особистості в обмін на її працю. Чинниками, що зумовлюють формування тієї чи іншої життєвої стратегії, К. Абульханова-Славська визначає суспільно-політичний устрій та особистісну зрілість, надаючи перевагу

другому чиннику» [Цит. за: 303, с. 43–44].

За рівнем адаптації до змін (від добровільної «успішної і позитивної» до «вимушеної адаптації») інші науковці – О. Злобіна та В. Тихонович, визначають стратегію особистості в кризовому українському суспільстві кінця 90-х рр. як «стратегію виживання на противагу стратегії творення життя» та формування нині стратегії активної соціально-політичної поведінки як «вищого рівня адаптації до змін у суспільстві в поєднанні з усвідомленою участю у соціальній самореалізації» [Цит. за: 303, с. 44].

9. Політичну поведінку визначає і ставлення людини до існуючої системи суспільно-політичних цінностей. Так, фахівці за критеріями ставлення людини до суспільно-політичних цінностей та до норм (шкала «поділяє – не поділяє») виокремлюють такі типи поведінки як «відданий та дисциплінований член суспільства» (поділяє цінності і норми); «оригінал» (поділяє цінності та не поділяє норми); «пристосуванець» (не поділяє цінності, поділяє норми); «бунтар» (не поділяє цінності та не поділяє норми) [303, с. 52].

Важливим для нашого дослідження є висновки Н. Прядко щодо зумовленості успішності людської діяльності трьома чинниками: «силою мотивації (прагненням до успіху), наявністю в ціннісній системі людини цінностей досягнення, а також освоєнням необхідних навичок і умінь» [248, с. 178]. Відповідно, для формування активності політичної участі варто звернути на значення такого мотиву як мотив досягнення. Цей мотив досліджено Г. Мюрреєм. Суть його у стійкості прагнення зробити справу швидко, якісно і досягти певного рівня у певній сфері. Пізніше Д. Мак-Клелланд і Г. Гекгаузен виокремили дві складові цього мотиву: прагнення до успіху і прагнення уникнути невдачі. Мотив досягнення вказує на прагнення людини до саморозвитку і самовдосконалення, а мотив уникнення невдач – уникати невдачі у життєвих ситуаціях. Науковці вказують, що «доля людини в суспільстві багато в чому залежать від того, домінує в неї мотивація досягнення успіху або мотивація уникнення невдач» [Цит. за: 248, с. 178].

10. Осмислюючи проблеми формування солідарного типу політичної поведінки українського суспільства, неможливо обійти увагою питання сформованості такої якості як відповідальність. Демократичне суспільство потребує свідомої та відповідальної особистості. Як зазначає Г. Йонас, в сучасному суспільстві «людину розумну» має змінити «людина відповідальна» [Цит. за: 303, с. 59].

Відповідальність формується через засвоєння людиною групових чи суспільних норм, які трансформуються у мотивацію відповідати за свої дії, за інших, за країну і світ загалом. Сформована відповідальність, поруч з розбудовою правової держави, розвитком громадянського суспільства, є однією з умов ефективної демократизації суспільства. Відповідальність як соціальна якість людини пов'язана з системою морально-ціннісних якостей особистості, зокрема небайдужістю, дотриманням законів, патріотизмом, самостійністю визначення мети та вибору форми діяльності. Водночас, зауважимо, що в умовах українських реалій атмосфера фасадності чи імітаційності демократії сприяє швидше, на жаль, формуванню безвідповідального чи індивідуального ставлення до політичної участі значної частини громадян. Слушною є думка М. Слюсаревського, що «громадянин починається з небайдужості до громадських справ. І саме виховання цієї небайдужості, а не залучення до громадських організацій (як нерідко гадають) має бути головною метою громадянської освіти» [283, с. 15]. А участь у громадських організаціях формує усвідомлена потреба особистої участі у справах громади.

Разом з тим, варто відзначити позитивні тенденції у формуванні потенційної мотивації політичної участі українського суспільства. Згідно досліджень вітчизняних фахівців-авторів монографії «Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів»: «одним із головних показників зміцнення громадянського суспільства є розуміння громадянами особистої відповідальності за стан суспільного життя: в економічній, політичній, соціальній та інших сферах. Сьогодні більшість

населення України усвідомлює, що саме їм, громадянам, належить вирішальна роль у виконанні законів, що прагнення змінити державу не можна покладати лише на політиків» [257, с. 8].

За результатами опитувань Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київського міжнародного інституту соціології у 2015 р., «половина респондентів вважає, що за останні два роки зросла готовність громадян до захисту своїх прав, свобод та гідності, а також їх прагнення до об'єднання через створення громадських організацій та рухів. При цьому 57 % опитаних громадян проявляють дедалі більшу готовність безоплатно приділяти свій час суспільно корисним справам; 60 % відзначають зростання готовності громадян України до пожертвування особистих коштів на корисні справи; 41 % – їх зростаючу зосередженість на громадській діяльності; 43 % впевнені у тому, що зросла готовність громадян до активної участі в політиці; 44 % побачили посилення інтересу громадян до участі у контролі за діяльністю влади; 39 % вважають, що за два останніх роки громадяни беруть більшу участь у місцевих справах місцевої громади; 56 % – що за останні два роки зросла готовність громадян до участі у масових акціях протесту чи підтримки» [Цит. за: 257, с. 9].

Щодо актуальної мотивації політичної поведінки та активності, то дані не такі втішні. Результати опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» вказують, що «про свою залученість до активної громадської діяльності заявили менше ніж 7 % опитаних респондентів, 87 % заперечили свою участь у такій діяльності (грудень 2017 р.). Дещо активнішою вважає себе молодь. Проте різниця із середнім по країні показником майже непомітна: лише 10 % громадян 18–29 років назвали себе причетними до активної громадської діяльності» [77]. Крім того, І. Бекешкіна вказує, «Якщо порівняти кількість людей, які залучені в громадську діяльність, то з 2012-го вона аж ніяк не зросла, і це при тому, що активність громадянського суспільства збільшилася після Революції гідності» [77].

11. У нашому суспільстві проблемою є також укоріненість деяких

«старих» та формування «нових» стереотипів політичної свідомості значної частини українських громадян. Науковцями виокремлено групи таких стереотипів: «стереотипи, що характеризують ставлення до соціальної і політичної активності (“творення – це боротьба (за майбутнє потрібно боротися)”, “хочеш спокійно жити – не висовуйся”; “у нас завжди є вороги”; “моя хата скраю”; “політика – справа брудна”); стереотипи, що характеризують звичне ставлення до влади і її представників (“чиновник – неминуче зло”; “держава тебе завжди обмане” тощо); стереотипи, що характеризують ставлення до соціально-політичних цінностей (“будеш чесним – будеш бідним”, “скромність у повсякденні прикрашає” та інші [303, с. 224]. Окреслені стереотипи відтворюються на змісті мотивації, на цілях політичної діяльності, і на формах політичної поведінки наших громадян. Освіта і виховання через практичну спрямованість має сприяти зменшенню їх впливу на політичну поведінку. Водночас, погоджуємося із науковцями, що потужний вплив на формування мотивації політичної активності здійснюють, крім освіти, специфічні політичні фактори, а саме вплив конкретної політичної ситуації; особливості політичної культури, що сприяє виробленню певної моделі політичної поведінки, яка інтегрує особистісну та соціально-політичну мотивацію.

Окреслені шляхи формування солідарного типу політичної поведінки не вичерпують усього їх спектру, проте дозволяють визначити пріоритетність освіти у цьому питанні, а також визнати вирішення цього питання у площині політичної культури, політичної соціалізації як політичної еліти, так і суспільства. Важливим висновком є те, що за даними соціологічних досліджень українці сприймають і готові жити за демократичними цінностями, проте домінують ознаки ритуальної та інших типів девіантної політичної поведінки (за Р. Мертоном). Разом з тим є перспективи формування солідарного типу політичної поведінки на рівні суспільства, і невиразними вони є у політичній еліті.

Висновки до третього розділу

В умовах затвердження демократії важливою ознакою є готовність суспільства до демократичних стандартів життя і реалізація їх у практичних діях. Україна понад двадцять років тому офіційно визнала, що вона є демократичною державою. Проте, виникає питання чи сформувалася така готовність в нашому суспільстві. Визнаючи пріоритет психологічної науки у вивченні проблеми психологічної готовності, мотивації, у роботі зроблена спроба загального «діагностування» (з використанням соціологічних досліджень) мотивації потенційної участі та реальних дій українського суспільства на рівні «еліта – не еліта». Зокрема акцентовано увагу на групах «суб'єкти влади (політичний клас)» і «суспільство» (зокрема, громадські активісти, волонтери, молодь та узагальнений образ «пересічного» громадянина – виборця). За основу аналізу обрано алгоритм механізму формування мотиву С. Рубінштейна: «потяг (потреба) → бажання → прагнення (власне мотив) → цільові дії» та структури мотивації В. Вілюнаса, де виокремлюються актуальні мотиви («те, що спонукає реальну активність людини») і потенційні мотиви («велике коло явищ, які актуальної діяльності не спонукають, але можуть її спонукати»). Поєднання цих підходів дозволило зробити певні узагальнення щодо підготовленості до життя за демократичними «правилами», готовністю жити за ними (мотив-мета) та реальною політичною поведінкою (мотив-цінність) еліти та не-еліти (на прикладі окремих сегментів суспільства). Потенційна мотивація політичної участі відповідає готовності, а актуальна – реальній активності (дії, вчинки, діяльність).

Визначено, що «мотиваційний клімат» демократичної трансформації українського суспільства сприяє формуванню швидше негативного емоційного стану, відчуття незадоволеності та посиленню напруги, створює протестне середовище. Проведений аналіз дозволяє стверджувати про наявний дисбаланс реальної та потенційної участі, великий розрив між готовністю жити за

принципами демократії та реальним життям за цими правилами. Цей розрив зумовлюються у політичного класу певним нарцисизмом, стереотипним ставленням до політики як до сфери прибутку, у суспільства – недостатнім рівнем політичних знань, нерозумінням багатьох процесів, що відбуваються, високим ступенем недовіри до представницьких інститутів, стереотипним ставленням до політики як до сфери «популізму та цинізму».

Відповідно до типології політичної поведінки Р. Мертон проаналізовано п'ять типів різного ставлення (адаптації) людей до суспільних цілей і засобів в суспільстві, що переживає демократичні трансформації: конформізм (визнання офіційних політичних цілей та легальних засобів їх досягнення; відповідність цілей та інституціональним засобам їх досягнення; притаманний для стабільного суспільства); інновація (як тип поведінки, що орієнтується на мету досягнення успіху з одночасним застосуванням хоч і ефективних, проте інституційно заборонених засобів досягнення такої мети); ритуалізм (символічна участь, що зводиться до виборів, разових політичних акцій тощо); ретритизм (людина має знання про цілі та інституціоналізовані засоби їх досягнення, проте останні недоступні, як наслідок – суб'єкт не сприймає політику, офіційні політичні цінності, засоби їх досягнення, масова втрата інтересу до політики, компенсація участі в інших субкультурних групах тощо); бунт, заколот (відмова від домінуючих політичних цілей та засобів боротьби за них; носії підтримують принципово інші до офіційних схвалених політичних цілей, засоби їх досягнення).

Проблема трансформації протестного типу політичної поведінки в солідарний досліджується через пошук збалансованості між актуальною і потенційною мотивацією, усвідомлення демократії від мотиву-мети до мотиву-цінності. Для вирішення цієї проблеми пропонуються шляхи формування солідарної політичної поведінки – поведінки, яка збалансовує окреслене. Солідарна політична поведінка характеризує сформований рівень внутрішньої готовності не лише усвідомлювати, а й будувати свої дії відповідно

демократичних цінностей та принципам, є адекватною демократичним цінностям, нормам і принципам, заснована на пріоритеті самостійної та усвідомленої участі громадян, сформованій відповідальності, культурі компромісу, можливостях здорового конкурування у політиці, вільного політичного вибору з низки альтернатив. Важливим висновком, заснованим на соціологічних дослідженнях, є фіксація готовності українців жити за демократичними цінностями.

Підкреслюється, що складність формування стійких типів політичної поведінки зумовлена суперечливістю самих демократичних перетворень. Досягнення балансу між активністю і пасивністю можливе, коли проблеми суспільства є не надто «гострими» для нього. Для українського суспільства не вирішеність багатьох питань має актуальний та хронічний характер, стійка невідповідність між позиціями (як має бути) і поведінкою (що є в реальності) вказує на проблеми ефективності управління та почуття безсилля, безпорадності у громадян. Однією з проблем досягнення певної рівноваги між актуальною і потенційною мотивацією в умовах демократизації суспільства є формальний характер, імітація діяльності мотиваторів (суб'єкти влади, політичні партії, державні та політичні діячі, громадські об'єднання, ЗМК), викривлений зміст реалій, втрата зв'язків із попередніми мотивами і змістом діяльності, а також домінування емоційності при прийнятті рішень. Визначаються пріоритетні шляхи формування солідарного типу політичної поведінки – політична освіта, демократична політична культура, політична соціалізація, ставлення до демократії, розуміння переваг і ризиків цієї форми організації суспільного життя як політичною елітою, так і суспільством.

ВИСНОВКИ

Трансформаційні процеси, крім інституційних змін, актуалізують вагомість людини у суспільно-політичній сфері, зокрема розуміння сфери її політичних потреб, політичних інтересів, формування політичної поведінки, від чого залежить і успішність демократичних перетворень.

1. Політична поведінка є однією із базових категорій політичної науки, що відображає участь людини у політичному житті, долучення до політичної сфери чи свідому відмову від неї, активне публічне представлення своїх поглядів з метою впливу на політичні інститути чи апатію, байдужість до політики тощо. У дослідженні природи політичної поведінки науковий інтерес мають основні положення низки підходів і теорій соціальних та поведінкових наук. Політична поведінка є предметом вивчення біхевіоризму і необіхевіоризму, які розглядають політичну сферу через поведінку людини та досліджують останню переважно у стабільних політичних системах; інституціонального підходу, який акцентує увагу на тому, що політичну участь зумовлюють можливості громадян впливати на владу; соціологічного, який наголошує на її зумовленості соціальними чинниками; психологічного, який вивчає мотиви та установки людини як пріоритетні чинники та акцентує увагу на ролі індивідуальних особливостей; психоаналітичного, що вказує на зумовленість політичної поведінки інстинктами і потребами та їх рівнем задоволення; маніпулятивного чи медіапідходу, який зосереджується на механізмах впливу ЗМК на особистість, а остання сприймається передусім як об'єкт впливу; когнітивного підходу, який вивчає мислення та процеси обробки інформації, що впливають на прийняття рішень; діяльнісного, у межах якого розглядаються свідомість і діяльність як такі, що доповнюють один одного, а також значення цінностей, їх відтворення в цілеспрямованій діяльності, ціннісна детермінація соціальної, політичної та інших видів активності. Гуманістична теорія розкриває політичну поведінку через ідеї активності людини, її прагнення до особистісного росту,

самоактуалізацію. Теорія раціонального вибору – як раціональну дію, спрямовану на отримання максимального результату при найменших витратах. Представники Мічиганської школи детермінантами політичної поведінки виокремлюють ідентифікацію людини як результату політичної соціалізації (ступінь ідентифікації стимулює певний тип політичної участі чи неучасті). У ракурсі психологічних теорій і концепцій – вивчення суб'єктивних чинників політичної поведінки людини, зокрема політичних потреб й інтересів, політичних стереотипів та політичних традицій. Залежно від домінування тих чи інших потреб чи інтересів формуються мотиви, які зумовлюють характер політичної поведінки від звичайної емоційної реакції до продуманої системи дій, що спрямовані на досягнення мети. Політична поведінка є феноменом, що зумовлений, з одного боку психологічними особливостями людини, а з іншого – рівнем політичної культури та особливостями політичного розвитку певного суспільства чи групи, до якої вона долучена. Ця зумовленість відтворюється у детермінантах і типах політичної поведінки.

2. Сучасний підхід до осмислення поняття політичної поведінки доводить актуальність дослідження її як єдності причин та наслідків, як багатоаспектного поняття, що має досить виражену структуру. Вивчення взаємодії її компонентів, зовнішніх і внутрішніх детермінант потребує розширення методології політичної науки теоретичними напрацюваннями політичної і соціальної психології, соціології, частково педагогіки. Синтез цих знань дозволяє аналізувати закономірності політичної поведінки та її роль у зміні напрямів політичних процесів, ступені політизації та «політичної депресії» суспільства, сприйнятті політичної сфери представниками різних соціальних груп.

Поведінка як феномен, що відтворює причинно-наслідкові зв'язки детермінант та проявів, може мати властивість зворотної дії – від наслідку до причини, набуваючи при цьому властивості детермінанти, змінювати ставлення до політичної сфери, усвідомлення ролі суб'єкта у політичному житті, загалом впливати на його політичну культуру та політичну соціалізацію. Така

унікальність найвиразніше виявляється в умовах трансформаційних змін, коли наслідки політичних процесів можуть багато в чому зумовлюватися типом поведінки її суб'єктів, що конкретизується у діях, вчинках, прийнятих рішеннях, характері та стилі політичної діяльності.

3. Вагомий вплив на політичну поведінку має політичний режим. У контексті вивчення політичної поведінки демократичну трансформацію суспільства розглянуто як один із чинників, що забезпечує розширення прав та свобод людини, можливість громадян брати участь у процесі прийняття політичних рішень, розвиток громадянського суспільства, посилення контролю за діями влади з боку суспільства, плюралізму та вільної конкуренції. Зміни торкаються не лише інституційного дизайну, а й політико-культурної сфери суспільства, зокрема формування моделі політичної поведінки, адекватної демократичним цінностям, нормам і принципам, віри у них та дотримання їх. На рівні політичної поведінки відбувається зсув до формування пріоритетів самостійної та усвідомленої участі громадян, що зумовлюється можливістю робити вибір із декількох альтернатив, сформованій відповідальності за нього, та відповідає розвиненому громадянському суспільству, умовам здорової конкуренції у політиці, культурі компромісу й досягнення консенсусу між суб'єктами політики.

Внутрішні та зовнішні детермінанти можуть як активізувати політичну участь і діяльність, так і викликати пасивність. Проаналізовані економічний, інформаційний чинники демократичної трансформації суспільства, що зумовлюють політичний вибір, формують мотивацію (не)участі у політичному житті. Окремо розглянуто вплив корупції на систему політичних відносин і політичну поведінку громадян, визначено її негативний характер у затвердженні демократичних цінностей та стандартів життя.

Діалектика соціальних і психологічних детермінант політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства виявляється у формуванні усвідомленої потреби політичної участі, реалізації її через долучення до

політичного життя чи, навпаки – її стримування. Демократичні зміни, що супроводжуються кризами в економічній, політичній, правовій сферах, можуть викликати різні поведінкові реакції пересічних громадян – від активності (також і протестної, неконвенційної) до апатії та абсентеїзму. Політична поведінка пересічного громадянина в умовах демократичного суспільства відображає внутрішню готовність діяти за власним покликом, переконанням, волевиявленням. Водночас неготовність з боку суспільства, а також певна його аморфність викликає низку труднощів утвердження та функціонування принципів демократії, серед яких брак представництва соціальних і політичних інтересів, слабка контрольованість влади і відповідно корумпованість, що потім породжує і недовіру з боку суспільства, зростання популізму тощо. Уникненню подібних труднощів сприяє цілеспрямована система політичної соціалізації та політичної освіти суспільства. Роль «мотиваторів» демократичної політичної участі виконують політичні та соціальні інститути, органи влади, політичні партії, державні та політичні діячі, громадські об'єднання, ЗМК, дії політичної еліти, спрямовані на створення загальної атмосфери – «мотиваційного клімату» політичної участі. Останній зумовлюється водночас і особливостями політичної культури та політичної соціалізації. Завдяки різним інструментам впливу (підтримці, сприянню, заохоченню до участі чи не участі у політичному житті, маніпуляції) «мотиватори» можуть як посилити, так і демотивувати політичну активність суспільства.

4. Аналіз широкого спектру наукових джерел дозволив окреслити детермінанти, які визначають особливості політичної поведінки в умовах демократичних змін суспільства:

– наявність та ефективність інститутів демократичної політичної системи – статус та взаємодія усіх гілок влади; наявність та вага опозиції; ставлення до ЗМК; послідовність демократичного курсу розвитку держави; тип, час існування (політична пам'ять) та причини розпаду (зовнішнє втручання, внутрішні конфлікти і розколи) попереднього режиму тощо;

– атмосфера цивілізованих виборів, відкрита, прозора передвиборча боротьба, що мотивує електоральну активність, формує відповідальність як виборців, так і кандидатів;

– зрілість громадянського суспільства, що відображає навички самоорганізації суспільства для вирішення суспільно-політичних проблем;

– наявність чи відсутність демократичних традицій, цінностей, досвіду демократії;

– ресурси – інтелектуальні (знання, навички, інформація), комунікативні (мережі обміну, наявність контактів) та матеріальні (обладнання, дохід тощо) (К. Вельцель, Р. Інлгарт);

– досвід політичної участі та тип політичної поведінки, які були сформовані до початку демократичної трансформації;

– довіра до органів влади, легітимність політичних інститутів, політичної системи загалом (делегітимація знижує політичну активність та посилює суспільну «депресію», апатію чи протестні настрої);

– баланс між політичною активністю та апатією, між потенційним мотивом (мотив готовності до участі) та актуальним (реальна активна участь, в тому числі й протестна) – відповідний дисбаланс та розрив серед іншого виявляється у поведінці як певний патерналізм (діяльність не самих громадян, а «від імені громадян») і негативно позначається на самоорганізації громадянського суспільства та окремих громадян;

– ступінь задоволення демократією та демократичними змінами (в умовах демократичних трансформацій пов'язаний з певними очікуваннями громадян; чим вищим є відчуття задоволення, тим меншою вірогідність протестної поведінки, чим нижчим – зростає активність чи розчарування, що може збуджувати протести або навпаки, викликати суспільну апатію, відчуження);

– роль політичної еліти, стабільність чи зміна векторів її зовнішньополітичних та внутрішньополітичних орієнтацій, характер відносин зі суспільством, ступінь узгодженості еліти;

– ступінь радикалізації політичної свідомості, ненасильницької участі, готовність вирішувати конфлікти мирним шляхом (конвенційна політична поведінка є показником «нормального» перебігу демократичних трансформацій та закріплення цінностей демократії).

Ці детермінанти відтворюються на типах політичної поведінки. Їх осмислення дозволяє виявити певні особливості, що сигналізують чи про наближення до авторитарних тенденцій, чи про «перешкоди» формування демократичних засад суспільного життя, а також аналізувати пошуки оптимального шляху подальших демократичних змін.

5. Проблема політичної поведінки як «індикатора» досягнень та ризиків демократичної трансформації українського суспільства розглянута через призму мотивації політичної поведінки еліти та не еліти. Демократія в Україні отримала назви «імітаційної», «фасадної», «псевдодемократії», а політичний режим характеризується деякими науковцями як гібридний. Особливості демократичної трансформації в Україні дозволяють стверджувати, що таке середовище формує швидше негативний емоційний стан, «суспільну депресію», відчуття незадоволеності та посилення напруги, апатії, є «демотивуючим» кліматом для цивілізованої демократичної участі, закладає ґрунт для протестної поведінки як політичного класу, так і суспільства. При чому для перших – це перейти в опозицію чи мовчазне виконання своїх службових обов'язків, для других – мобілізуватися «проти». Небезпеки «клімату», що демотивує політичну активність, у тому, що він збільшує розрив між сприйняттям демократії як «мотиву-мети» та «мотиву-цінності», адже характеризується неусвідомленістю мети суспільного розвитку та напругою в суспільстві; недовірою до влади; зневірою у можливість реалізувати та захистити свої інтереси; сприйняттям політичної сфери як середовища цинічного, амбіційного змагання вузькогрупових інтересів корумпованих груп; низькою якістю політичної компетентності та культури суб'єктів політичних відносин.

Усвідомлена мотивація людини продукує її самоорганізацію та

самодисципліну, формує звичку дотримуватися норм і вимог суспільства й сприймати їх як норми власної поведінки. Порушення ж процесів інтеріоризації політичних цінностей суспільства зумовлює імпульсивні, неусвідомлені, символічні політичні дії та реакції. Аналіз актуальної і потенційної мотивації засвідчив її відмінності у суб'єктів влади та суспільства (зокрема громадських активістів, волонтерів, молоді і пересічного виборця). В останні роки соціологічні дослідження фіксують тенденцію зростання готовності українських громадян (не еліти) брати участь у політичному житті. Водночас, вказують на значний розрив із реальною участю, що позначається на змісті та інтенсивності політичної активності цих груп. Одним із проявів такої незбалансованості визначено «псевдомотивацію» поведінки, що зумовлюється псевдодіяльністю як представників влади, так і значної частини громадських організацій. Разом з тим, високі показники запасу довіри громадян до волонтерських організацій можуть позитивно вплинути і на довіру як громадським організаціям, так і віру в успішність політичної активності.

Зміни мотивації суб'єктів влади відбуваються через комплекс цінностей – індивідуальних, професійних і національних (цінності держави та суспільства) та їх пріоритетності. Окреслені цінності формують мотиви поведінки суб'єктів влади (мотив влади, мотив досягнення і мотив афіліації), їхню ієрархічність, яка є динамічною у періоди досягнення людиною влади та власне владного періоду. Мотивами політичної діяльності суб'єктів влади можуть бути також прагнення вирішувати проблеми та виконання обов'язку. Усі перераховані мотиви взаємодоповнюють один одного. В умовах демократизації суспільства, економічної та політичної криз домінуючим є мотив використання влади як інструменту, що задовольняє потребу захисту економічних інтересів і отримання матеріальної вигоди.

Демократичні зміни потребують оновлення суб'єктів влади та змін у свідомості суспільства, зокрема актуалізуються питання професійної компетентності та відповідальності за майбутнє, реформування шляхів і

механізмів ротації влади, налагодження відносин і комунікації між владою та суспільством. Від вирішення цих питань залежить консолідація суспільства, відродження та розвиток національних демократичних цінностей.

6. Проблема розвитку солідарної політичної поведінки українського суспільства розкрита через пошук збалансованості між актуальною і потенційною мотивацією, між мотивом-метою і мотивом-цінністю. Для вирішення цієї проблеми пропонуються шляхи формування солідарної політичної поведінки, яка зменшує окреслений розрив та узгоджує визначені мотиви. Серед основних шляхів розглядається: політична освіта і виховання; запит суспільства на демократичні цінності та норми; сформованість основних параметрів психологічної готовності до змін та ризиків демократичного розвитку; відновлення чи формування довіри до політичних інститутів і політичної влади зокрема; розвиток навичок самоорганізації та соціальної взаємодії; створення системи стимулів до активної солідарної участі та навичок комунікації; посилення авторитетності політичної еліти; формування віри у власні сили та можливості успішного політичного досвіду; стимулювання мотивації успішності політичної участі; формування відповідальності; подолання «старих» та сформованих «нових» стереотипів політичної свідомості значної частини українських громадян.

Окреслені шляхи формування солідарного типу політичної поведінки не вичерпують усього їх спектру, проте дозволяють визначити пріоритетність освіти, а також визнати вирішення цього питання у площині політичної культури, політичної соціалізації як політичної еліти, так і суспільства. Це спрямовує на подальше глибоке міждисциплінарне вивчення процесу трансформації протестної, символічної політичної поведінки в усвідомлену солідарну, з урахуванням особливостей, взаємодії її детермінант і проявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности. Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности. Москва: Наука, 1989. С. 110–134.
2. Абульханова-Славская К. А. Представления личности об отношении к ней значимых других. Психологический журнал. 2001. Т. 22, № 5. С. 38–47.
3. Адорно В. Теодор. Исследование тоталитарной личности; Перевод М. Попова, М. Кондратенко. Москва: Астрель, Neoclassic. 2012. 480 с.
4. Алексеєнко І. В. Місце і роль особистості в політичній системі сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1999. 20 с.
5. Алексеєнко І. Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи. Вісник УАДУ. 2002. № 4. С. 267–274.
6. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильная демократия. Полис. 1992. № 4. С. 122–134. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/18.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)
7. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций. Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. Т. 2. Москва: Мысль, 1997. С. 593–600. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/18.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)
8. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. Москва: Аспект Пресс, 2001. 290 с.
9. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 41–78.
10. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 558 с.
11. Артеменко Н. Ф. Особливості мотивації персоналу у сфері державної служби. Аспекти публічного управління. Кадрова політика та публічна служба.

2016. № 4–5 (30–31) квітень–травень. С. 37–47.

12. Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. 160 с.

13. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект. Політичний менеджмент. 2005. № 5. С. 161–168.

14. Бабка В. Л. Функціональні особливості політичного впливу як елементу політичної системи. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 14. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2014_14_14. (дата звернення: 10.09.2018)

15. Бабка В. Л. Функціональні етапи здійснення політичного впливу. Грані. 2014. № 9 (113). С. 65–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_9_14. (дата звернення: 10.09.2018)

16. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 17. С. 3–11.

17. Бабкіна О. В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 1. С. 4–10.

18. Балабан Р. Концепції мотивації політичної діяльності. Політична наука в Україні 1991–2016 у 2-х томах: Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки соціальних досліджень НАН України; Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2016. С. 209–220.

19. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Оцінка соціально-політичної ситуації

наприкінці 2016 року. Український соціум. 2016. № 4(59). С. 101–133.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_4_10 (дата звернення: 10.09.2018)

20. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 320 с.

21. Бардін О. М. Насильство, війна, тероризм як способи розв'язання конфліктної ситуації: політологічний аналіз сутності понять. Людина і політика. 2003. № 29. С. 83–94.

22. Бебик В., Головатий М., Ребкало В. Політична культура сучасної молоді. Київ: А.Л.Д., 2004. 112 с.

23. Бекешкіна І. Протесты в кризис: да или нет. Новое время. 2015. 11 августа. URL: <http://nv.ua/opinion/bekeshkina/protesty-v-krizis-da-ili-net-63596.html>. (дата звернення: 10.09.2018)

24. Бекешкіна І. Е. Демократизація в Україні: соціологічний діагноз. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. Харків: ВЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001. С. 84–93.

25. Бекешкіна І. Мирного Майдану не буде: соціолог дала оцінку протестним настроям в Україні. Апостроф. 2017. 10 січня. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2017-01-10/mirnogo-maydana-ne-budet-sotsiolog-dala-otsenku-protestnyim-nastroeniyam-v-ukraine/82845>. (дата звернення: 10.09.2018)

26. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Москва: ГУ ВШЭ, 2003. 336 с.

27. Береза В.О. Політична соціалізація особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства: сутність, проблеми, тенденції розвитку: автореф. дис. ... д. політ. наук: 23.00.03; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 36 с.

28. Береза В.О. Політична соціалізація особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства: сутність, проблеми, тенденції розвитку: дис. ... д. політ. н.; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ,

2016. 403 с.

29. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк. Пер. с франц. Москва: ИВИ РАН, 1994. 208 с.

30. Беспалова К.О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 2(14). 2012. С. 67–71.

31. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації. Соціальна психологія. 2007. Вип. 2. С. 101–112.

32. Боббіо Н. Майбутнє демократії. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 105–119.

33. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / Под ред. Д.И. Фельдштейна; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. 3-е изд. Москва: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2001. 349 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/bozhovich_problemy-formirovaniya-lichnosti_2001/go,4;fs,1/ (дата звернення: 10.09.2018)

34. Бойко О. Д. Комплексна діагностика факту політичного маніпулювання як органічна частина психологічного захисту. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 38–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2011_156_144_10. (дата звернення: 10.09.2018)

35. Бондар В. Д. Мотивація трудової діяльності державних службовців: вітчизняний та світовий досвід. Університетські наукові записки. Хмельницький, 2006. № 3–4. С. 158–167. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/556/1/motuv.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

36. Борисюк В. И. Избирательный процесс в США как политический институт: проблемы и характер эволюции в конце XX ст. Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна: ООО «Феникс +», 2001. С. 187–215.

37. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах

демократичного транзиту: автореф. дис. ... д. політ. н.: 23.00.02; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Київ, 2008. 35 с.

38. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 524 с.

39. Бортніков В. Особливості та перспективи політичної культури громадян України: позиції фахівців. Політична культура та парламентаризм в Україні: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017р. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

40. Бортніков В., В. Троценко Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту. Політичний менеджмент. 2009. № 1. С. 3–15.

41. Брехаря С. Г. Мотиваційні моделі владного процесу. Наукові записки ІПіЕНД НАН України. 2001. Вип. 16. С. 322–355.

42. Брехаря С. Особистість як суб'єкт політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І. Ф. Кураса. Київ, 2004. 19 с.

43. Бунь В. Електоральна поведінка в Україні: фактори формування. Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Укл. Романюк А.С., Скочилас Л.С. Львів: ЦПД ЛНУ ім.І.Франка, 2005. 152 с. URL: http://postua.info/Bun2005_2.htm (дата звернення: 10.09.2018)

44. Бунь В. Електоральний вибір: суть та основні складові. Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2008. Випуск 11. С. 192–201.

45. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под общей редакцией канд. полит, наук Б. Ю. Кагарлицкий СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. 416 с.

46. Варзар І. М. Дилогія «революція – реформа» в теоретико-історіологічних рефлексіях поточних українських реалій. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. Спец. вип. С. 15–28.

47. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія. НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Золоті ворота, 2010. 119 с.

48. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 808 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebizbr/index.php (дата звернення: 10.09.2018)

49. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння. Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 943–984.

50. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 288 с.

51. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2000. 309с.

52. Від сильного громадянського суспільства до сталої громадської участі. Матеріали публічної дискусії «Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання». URL: <http://dif.org.ua/article/vid-silnogo-gromadyanskogo-suspilstva-do-staloi-gromadskoi-uchasti>. (дата звернення: 10.09.2018)

53. Вільчинська І. Ю. Політична мотивація: основні наукові підходи і теорії: монографія. Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Київ, 2010. 336 с.

54. Вільчинська І. Ю. Політична соціалізація як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації особистості. Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Одеса: Одеська національна юридична академія, 2010. Вип. 40. С. 78–86.

55. Вільчинська І. Ю. Сучасні теорії політичної мотивації: дис. ... д. політ. н.; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2011. 381 с.
56. Волосевич І., Герасимчук С., Костюченко Т. Молодь України. 2015. URL: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)
57. Волянчук О. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого: монографія; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: Пріоритети, 2013. 169 с.
58. Воронов І. Людина і політика. У пошуках гуманістичної альтернативи. Київ: Генеза, 2004. 364 с.
59. Всеукраїнське соціологічне дослідження «Цінності української молоді 2016». URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/24/Infografika_Doslidjennya.pdf. (дата звернення: 10.09.2018).
60. Гавриловська К., Клименко О. Особливості мотивації вступу сучасної молоді до правих громадських рухів. Психологічні дослідження. Наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2016. Випуск 8. С. 29–31.
61. Гаврилюк Д. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства: автореф. дис. ... к. політ. н.: 23.00.03; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.
62. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст. Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. 2001. Том 19. С. 72–79.
63. Галактіонова І. Громадянська непокора як явище в контексті політичної культури суспільства. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 1. С. 69–75.

64. Гантінгтон С. Культуру слід враховувати. Незалежний культурний часопис «І». 2008. № 53. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/huntington.htm> (дата звернення: 10.09.2018)

65. Гаращук Є. В. Протестна політична культура в умовах сучасних демократичних перетворень: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.

66. Гаркавенко З. О. Гендерні особливості формування суб'єктивного образу учасників політичної взаємодії у молоді (на матеріалах політичної реклами): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2006. 18 с.

67. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 461 с.

68. Гедікова Н. П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Одеська державна юридична академія. Одеса, 1999. 19 с.

69. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 444 с.

70. Головатий М. Ф. Політична психологія. Київ: МАУП, 2001. 136 с.

71. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. Киев: ИС НАНУ, 1996. 142 с.

72. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. Киев: Наукова думка, 1992. 128 с.

73. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. Київ: Абрис, 1994. 163 с.

74. Головаха Є. І. Революційна недоцільність. Тиждень. 2008. № 13(22). 28 березня – 3 квітня. С. 16–17.

75. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації. Збруч. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/59471>. (дата звернення: 10.09.2018)

76. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та

Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009 рр. Київ: ІС НАНУ, 2010. 118 с.

77. Голуб А. Громадянська пасивність. 28 березня 2018. URL: <http://dif.org.ua/article/gromadyanska-pasivnist> (дата звернення: 10.09.2018)

78. Гончаров Д. В. Теория политического участия. Москва: Юрист, 1997. 208 с.

79. Гончарук Н.Т. Портрет керівника в державному управлінні: соціально-психологічний аспект. Вісник НАДУ. Київ: НАДУ, 2010. № 2. С. 57–65.

80. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. Політичний менеджмент. 2007. № 3 (24). С. 9–12.

81. Городецька О. Г. Основні поняття та складові системи мотивації. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2012. Випуск 6. С. 290–296. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2012_6_33 (дата звернення: 10.09.2018)

82. Гошовська В. А., Сурай І. Г. Суспільно-демократичні цінності – основа формування еліти в державному управлінні: навч.-метод. матеріали; уклад. Ю. В. Стрілецька. Київ: НАДУ, 2013. 56 с.

83. Гошовська В.А., Сурай І.Г. Осмислення державно-управлінською елітою суспільно-демократичних цінностей (за матеріалами соціологічного дослідження). Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «Управління». Випуск 3. 2013. С. 34–41.

84. Гусєв І. М. Психологічні особливості політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності: автореф. дис. ... канд. психол. н.: 19.00.01; Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2013. 16 с.

85. Гусейнова Е. І., Лук'янова Ю. М. Неформальна освіта як важливий елемент безперервної освіти. Педагогические науки. Стратегические направления реформирования системы образования. URL: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Pedagogica/4_106261.doc.htm. (дата звернення: 10.09.2018)

86. Даймонд Л. Определение и развитие демократии. Теория и практика демократии. Избранные тексты; Пер. с англ. Под ред. В.Л.Иноземцева, Б.Г.Капустина. Москва: Ладомир, 2006.

87. Даль Р. О демократии. Москва: Аспект-Пресс, 2000. 204 с.

88. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 576 с.

89. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы. Политическая наука: новые направления. Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. Научный редактор Е. Б. Шестопад. Москва: Вече, 1999. С. 281–297.

90. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта. Социологические исследования. 1994. № 5. С. 142–147.

91. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії. Демократія: Антологія. Упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 304–326.

92. Дембіцька Н. М. Психологічні особливості політичної соціалізації студентів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 20 с.

93. Демократизация: учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П.Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.

94. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997. 274 с.

95. Денисюк С. Г. Біхевіоризм політичний. Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навч. словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. 3-є видання, виправлене та доповнене / укладач В.М. Піча; наук. ред. Л. Д. Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 34.

96. Денисюк С. Г. Політичний ризик як чинник трансформації українського суспільства. Гілея: збірник наукових праць [гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: ВІР УАН, 2015. Вип. 96. С. 371–375.

97. Денисюк С. Г. Культурологічні виміри політичної комунікації. Монографія. Вінниця: ВНТУ, 2012. 396 с.

98. Держко І., Парубчак І. Трансформація політичної культури суспільства в умовах демократичного державотворення. Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 3. С. 198–204. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2013-3/doc/4/09.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

99. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: учебное пособие для высших учебных заведений. Москва: Новая школа, 1996. 352 с.

100. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 26 травня 10 червня 2018 року. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2018_june_survey_of_residents_of_ukraine_press.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

101. Дідух Г. Я. Формування іміджу жінки – політичного лідера: автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.03; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.

102. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. 364 с.

103. Дмитрук Д. Соціокультурна детермінація політичної дії. Політичний менеджмент. 2004. № 2. С. 153–161.

104. До 26-річчя Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 22 серпня 2017. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>. (дата звернення: 10.09.2018)

105. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика: монографія. Київ: Либідь, 2001. 334 с.

106. Духневич В. Змінити мотивацію протесту на мотивацію причетності. Політична культура та парламентаризм в Україні: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 р. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

107. Євменова Т. М. Психологічні бар'єри самореалізації жінки як політичного лідера: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2015. 17 с.

108. Жадан І. В. Політична соціалізація. Політична енциклопедія; [редкол.: Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін.]. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 590–591.

109. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2000. Т. 18: Політичні науки. С. 91–95.

110. Жданов І. О. Активістська орієнтованість масової політичної свідомості в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. Київ, 2009. 18 с.

111. Закария Ф. Нелиберальная демократия пять лет спустя: судьба демократии в двадцать первом веке. Логос. 2004. № 2 (42) С. 71–78.

112. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности: монография. Москва: МГУ, 1994. 138 с.

113. Зеленько Г. Політичний протест зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки. Наукові записки ІПіЕНД імені М. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2 (70). С. 34–55.

114. Зернецька О. В. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації. Політичний менеджмент, 2009. № 2. С. 13–26.

115. Злобіна О. Г. Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). Соціальні виміри суспільства. 2014. Випуск 6 (17). С.314–326.

116. Зуйковська А. Соціокультурні засади розвитку політичної культури. Політичний менеджмент. 2010. № 4. С. 65–72.

117. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 512 с.

118. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997. № 4. С. 6–32. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

119. Іванова Н. Ю. Людина і політика: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.]; за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Вид. центр «Академія», 2001. С. 168–179.

120. Інглгарт Р. Культура і демократія. Незалежний культурний часопис «І». 2008. № 53. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm>. (дата звернення: 10.09.2018)

121. Ірха К. О. Електоральна активність як об'єкт політологічного дослідження. Політологічні записки. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_23. Дата звернення:

122. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. Москва: Юристъ, 2002. 511 с.

123. Ісхакова Н. Г. Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 19 с.

124. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації; [пер. з нім.]. Київ: Лібра, 2001. 400 с.

125. Каазе М. О политическом действии и не только. URL: <http://www.politex.info/content/view/308/>. (дата звернення: 10.09.2018)

126. Каверин С. Б. Что такое потребность власти? Психология и психоанализ власти: Хрестоматия: [В 2 т.] : [Личность. Государство. Власть. Политич. и социал. психология лидерства] / Д. Я. Райгородский. Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 1999. Т.1: Психология и психоанализ власти: [Власть; Политическая психология лидерства]. Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 1999. С. 335–352.

127. Казмиренко В. П. Социальная психология организации: монография. Киев: МЗУУП, 1993. 384 с.

128. Канцір В. С. Тероризм як метод політичної боротьби (політичний тероризм). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 824. С. 430–435. URL: http://science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/kantsir_0.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

129. Карминес Э. Г., Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы. Политическая наука: новые направления: пер. с англ.: М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой; науч. ред. Е. Б. Шестопал. Москва: Вече, 1999. С. 235–261.

130. Карнаух А. Політична соціалізація студентської молоді: сутнісні характеристики, особливості, тенденції. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : [збірник наукових праць]. Національний університет «Львівська політехніка» [та інші]. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. Випуск 17. С. 136–140.

131. Картунов О., Маруховський О.О .Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій: монографія до 20-річчя Університету «КРОК». Київ: Ун-т економіки та права «КРОК», 2012. 344 с.

132. Катаєва М. Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства : дис. ... канд. політ. н.; Запорізька держ. інженерна академія. Запоріжжя, 1999. 196 с.

133. Кияшко Л. О., Краснякова А. О. Стереотипи політичної поведінки

соціальних суб'єктів в умовах демократизації суспільства. Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. № 771. С. 97–102.

134. Клейн У. Келли Дж. Теория личности (теория личных конструктов). Санкт-Петербург: Речь, 2000. 249 с.

135. Климчук В.О. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 290 с.

136. Клюев А., Теплова Н., Хренов А. Политическая культура и политическое поведение. Политология: Учебное пособие для студентов технических университетов. Глава XI. Санкт-Петербург: Изд-во «Бизнес-Пресса». С. 285–314.

137. Князева О. В. Електоральна поведінка як соціокультурне явище.: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01; Харківський держ. ун-т. Харків, 1996. 24 с.

138. Ковтун Н. М. Соціальна апатія у контексті дослідження вольової активності українського суспільства. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». Харків, 2014. № 1116. вип. 50. С. 42–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFLO_2014_1116_50_8 (дата звернення: 10.09.2018)

139. Кожекіна Л. Інституціональні зміни в політичній системі пострадянського суспільства України як чинник ресоціалізації «середнього» покоління. Український соціум. 2013. № 1(44). С. 63–74. URL: http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/1_2013/63-74.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

140. Колісніченко Р. М. Глобалістична свідомість людства: політологічний аналіз: монографія. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 422 с.

141. Колісніченко Р. М. Електоральна культура молоді в Україні: стан наукової розробки проблеми. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика

викладання соціально-політичних дисциплін. [зб. наукових праць]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 85–89.

142. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 275 с.

143. Колтунов О. Ю. Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. політ. н. Київ, 2005. 171 с.

144. Конституція України. Офіційний сайт ВРУ. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення: 10.09.2018)

145. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р. Проект. Стратегічні пріоритети. 2009. № 3 (12). С. 11–30.

146. Кормило О. Теоретико-методичні засади оптимізації мотивації учіння молодших школярів. Психологія особистості. 2010. № 1. С. 145-153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/По_2010_1_21.

147. Корнієнко В. О., Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної еліти : монографія. Вінниця: ВНТУ: «Універсум», 2009. 165 с.

148. Коробанова О. Л. Просоціальні мотиви у структурі мотивації політичної участі молоді та їхня динаміка в процесі формування. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. 2013. Вип. 14. С. 182–192. URL: [file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/pppr_2013_14_22%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/pppr_2013_14_22%20(3).pdf). (дата звернення: 10.09.2018)

149. Костенок І. Соціальна та політична участь в Україні: показники, чинники, можливості коригування. Держава та суспільство. 2012. Вип. 3. С. 191–197. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2012-3/doc/5/07.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

150. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз: монографія. Київ: НІСД, 2013. 232 с.

151. Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Випуск 1. С. 37–54. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_45/kochubei_suchasni.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

152. Кочубей Л. Проблеми дослідження електорального простору. Методологічний контекст. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 108–117. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8727/10-kothubey.pdf?sequence=1>

153. Кремень Т. В. Політична мобілізація у контексті соціальних медіа: автореф. дис. ... док. політ. наук: 23.00.03; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 38 с.

154. Кузнецов М. А. Вольова регуляція діяльності: основні закономірності, етапи і механізми. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. 2012. Вип. 43(1). С. 110-128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhnpu_psykhol_2012_43%281%29__18. (дата звернення: 10.09.2018)

155. Куницький М. П. Зовнішні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільства. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 22. С. 80–85.

156. Куницький М. П. Мотиваційний клімат політичної участі: до визначення поняття. Політикус: науковий журнал. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 3. Одеса, 2017. С. 20–24.

157. Куницький М. П. Мотиви політичної участі як предмет вивчення сучасної науки. Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 76. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 187–200.

158. Куницький М. П. Особливості політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства. «Освіта і доля нації». Виховання громадянина в демократичних суспільствах: європейський та український досвід: Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції (17–19 травня 2018 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2018. С. 70–74.

159. Куницький М. П. Особливості та тенденції мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті демократизаційних змін в Україні. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 126 (11). С. 474–480.

160. Куницький М. П. Потенційна та актуальна мотивація політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп суспільства в сучасній Україні. Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2018 р. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 188–190.

161. Куницький М. П. Проблема псевдомотивації політичної поведінки як відображення ризиків демократизації українського суспільства. Політикус: науковий журнал. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 5. Одеса, 2017. С. 62–67.

162. Куницький М. П. Психологічні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільних відносин. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 125 (10). С. 377–381.

163. Куницький М. П. Чинники мотивації політичної участі особистості в

умовах демократичного суспільства. Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози: матеріали Міжнародної наукової конференції, 1–2 червня 2017 р. / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 339–342.

164. Кэмпбелл Д. Т. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях : пер. с англ.; [сост. и общ. ред. М. И. Бобнева]; [авт. вступ. ст. Г. М. Андреева] ; [ред. Э. М. Пчелкина]. Москва: Прогресс, 1980. 391 с.

165. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика: монография / Пер. с англ. Т. Н. Самсоновой, Н. В. Коротковой. Москва: Издательство РАГС, 2005. 352 с.

166. Латигіна Н. До визначення феномена демократії. Політичний менеджмент. 2004. № 3. С. 20–29.

167. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.

168. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність, політична діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, 2008. Вип. 13. С. 70–75. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/9.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

169. Левченко Т. І. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності: монографія. Вінниця: Нова книга, 2011. 448 с.

170. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.

171. Леонтьев Д. А. От инстинктов – к выбору, смыслу и саморегуляции: психология мотивации вчера, сегодня и завтра. Современная психология мотивации [под ред. Д. А. Леонтьева]. Москва: Смысл, 2002. С. 4–12.

172. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. URL: <https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyeatyelno st/index.htm> (дата звернення: 10.09.2018)

173. Лепська Н. Політична компетентність як детермінанта соціального програмування розвитку суспільства. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, 2011. Випуск. 22. С. 40–51.

174. Либин А. В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций. 2 изд., переработанное. Москва: Смысл; Per Se, 2000. 549 с. URL: http://elibrary.bsu.az/books_163/N_160.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

175. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы предпочтения избирателей. Предварительные замечания. Политическая наука. 2004. № 4. С. 204–234.

176. Липсет С. Политическая социология. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Москва: Прогресс, 1972. С. 203–219.

177. Лисюк А. І. Соціокультурна детермінація політичного лідерства: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2010. 36 с.

178. Лінц Х., Штепан А. «Державність», націоналізм і демократія. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 662–684.

179. Лісневська А. О. Психологічні чинники політичної активності молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2010. 20 с.

180. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури: дис. ... канд. політ. н.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2007. 211 с.

181. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 444 с.

182. Майнхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования [пер. с нем. и англ.]. Москва: Юрист, 1994. С. 277–411.
183. Макеєв С. Сучасна Україна: громадська свідомість і політична участь населення. Політична думка. 2000. № 2. С. 10–16.
184. Макклелланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 672 с.
185. Малихіна О. В. Мотивація учіння молодших школярів. Київ: Навчальна книга, 2002. 304 с.
186. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. Пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; Сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 526 с.
187. Маслоу А. Мотивация и личность. Пер. Т. Ю. Гутман. Санкт-Петербург: Питер. 2012. 352 с. URL: http://www.bimbad.ru/docs/maslow_motivation_and_personality.pdf (дата звернення: 10.09.2018)
188. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
189. Машаровська С. Маніпулятивні технології як складова політичних кампаній: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 19 с.
190. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Москва: ИНФРА–М, 2001. С. 152–157.
191. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях. Полис. 2002. № 5. С. 47–53.
192. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посібник / За ред. Т. Л. Лях; авт.-кол.: З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель та ін. Київ: Версо-04, 2012. 288 с.
193. Мерриам Ч. Новые аспекты политики. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Москва, 1997. Т. 2. С. 176–184.
194. Мертон Р. К. Явные и латентные функции. Американская

социологическая мысль: Тексты. под. ред. В. И. Добренькова. Москва: Изд-во Международного ун-та Бизнеса и Управления, 1996. С. 393–461.

195. Мертон Р. Социальная структура и аномия. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/822/897/1216/009x20mERTON.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

196. Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: Хранитель, 2006. 873 с.

197. Миллер У. Политическое поведение: вчера и сегодня. Политическая наука: новые направления / под ред.: Р. Гудина; Х.-Д. Клингеманна. Москва: Вече, 1999. С. 384–308.

198. Михайлюк Л. М. Розвиток особистості в гуманістичній психології А. Маслоу та К. Роджерса. URL: <http://www.ela.kpi.ua/bitstream/123456789/8545/1/18.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

199. Михальченко М. І. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59635/6-Mikhalchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.09.2018)

200. Моніторинг електоральних настроїв українців. За півроку до виборів: рейтинги кандидатів і партій, мотивації вибору, очікування громадян. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_press_release_1808.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

201. Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 53. С. 241–252. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1829/Mordovets%20Gromadyanska%20aktivnyst.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 10.09.2018)

202. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ; Пер. з англ. О. Гординчук. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2018. 184 с.

203. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних

розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 272 с.

204. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2009. Вип. 23 (26). С. 218–230.

205. Найдьонова Л. А. Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. Київ: Міленіум, 2008. Вип. 7. С. 33–49.

206. Найдьонова Л. А., Найдьонов М.І. Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників. Політичний портрет України: Часопис фонду Демократичні ініціативи. 2005. С. 46–58.

207. Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. Москва: Наука. 708 с.

208. Новакова О. В. Сучасний демократичний транзит: перспективи «другого переходу». Політологічні записки. 2011. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_6. (дата звернення: 10.09.2018)

209. Новаченко Т. В. Компаративізм дефініції авторитет. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 4. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=569>. (дата звернення: 10.09.2018)

210. Новічков Г. Політична активність: питання методології та теорії. Генеза. 2004. № 1 (9). С. 14–19.

211. Олпорт Г. Личность в психологии. Москва: КСП+, Санкт-Петербург: Ювента (При участии психологического центра «Ленато»), 1998. 345 с. URL: <http://psyberia.ru/book/allport.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

212. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 496 с.

213. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: Аст, 2016. 256 с. URL: <http://vishnyakov.pp.ru/lib/glava1.htm>. (дата звернення: 10.09.2018)

214. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.niss.gov.ua/articles/252/&gws_rd=cr&dcr=0&ei=U1W1WanQKsWX6AT88pW4Bw (дата звернення: 10.09.2018)

215. Основи політології: Навчальний посібник / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Новакова О. В., Пашина Н. П. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. 170 с.

216. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навчальний посібник. Київ: МАУП, 2008. 96 с.

217. Остапенко М. Соціальна і політична стратифікації: кореляція понять. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Випуск 6. С. 119–124.

218. Павлова Л. І. Електоральні уподобання громадян як основний чинник формування стратегій виборчих кампаній в сучасній Україні. Політологічні записки. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_15. (дата звернення: 10.09.2018)

219. Палас Н. Демократія як політична цінність та становлення її в українському суспільстві. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 25. 2013. С. 91–95. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21108/1/16-91-95.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

220. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. Український соціум. Соціологія. 2016. № 2(57). С. 25–40. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-2-2016/25-40.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

221. Паппи Ф. У. Политическое поведение: мыслящие избиратели и

многопартийные системы. Политическая наука: новые направления / под ред.: Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. Москва: Вече, 1999. С. 262–280.

222. Парфілова С. Л. Психологічні підходи до проблеми мотивації. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2010. Вип. 13. С. 25–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2010_13_8 (дата звернення: 10.09.2018)

223. Пахарев А. Проблемы формирования политических элит у маргинализованому суспільстві: український вимір. Наукові записки ІпіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 36. С. 276–284.

224. Пейтмэн К. Массовое участие и теория демократии. Теория и практика демократии. Избранные тексты; Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 34–39.

225. Перспективы социальной психологии /Под ред. В.С. Магуна; пер. с англ. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 688 с.

226. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии: Учебник. Москва: ИНФРА-М, 1998. 528 с.

227. Піляєва Л. В. Жінка як суб'єкт політики: феномен політичного лідерства в умовах сучасних демократичних перетворень: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2013. 20 с.

228. Пірен М. І. Основи політичної психології: навч. посібник. Київ: Міленіум, 2003. 418 с.

229. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. Москва: Наука, 1982. 309 с.

230. Погорська І. І., Лакішик Д. М. Демократизація в сучасному світі: тенденції поширення і перспективи розвитку. URL: http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/p07/pogorska-lakishyk_u.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

231. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців. Соціальна психологія. 2004. № 1. С. 31–45.

232. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под общей ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 853 с.

233. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. 302 с.

234. Политология: Энциклопедический словарь. Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. Москва: Издательство Московского коммерческого университета, 1993. 431 с.

235. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. Голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.

236. Політична культура та парламентаризм в Україні: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017р. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

237. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. Київ: Міленіум, 2014. 216 с.

238. Політологічний енциклопедичний словник. За ред.: Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. 400 с.

239. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

240. Політологія: підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова, М. І. Панов, О. М. Сахань, О. В. Ставицька. Харків: Право, 2001. 482 с URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/polit/271-rozenfeld/4239--s-3---.html>. (дата звернення: 10.09.2018).

241. Поліщук І. О. Електоральна культура транзитивних суспільств. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 224–227.

242. Попроцький О. П. Мотивація як функція стратегічного державного управління. Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «Управління». 2013. Випуск 4. С. 157–164.

243. Потіха А. Політичні прогнози щодо внутрішньої політики України на 2017 рік. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2658:ukrajinskij-politichnij-prognoz-2017&catid=8&Itemid=350. (дата звернення: 10.09.2018).

244. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. 497 с.

245. Пробийголова Н. В. Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2006. 18 с.

246. Проскуріна О. О. Політична культура та політична поведінка соціальних суб'єктів з огляду політичного процесу в Україні. Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. 2002. Вип. 16. С. 495–499.

247. Протестні настрої населення: останні тенденції. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 11 червня 2013. URL: <http://dif.org.ua/article/prottestni-nastroi-naselennya-ostanni-tendentsii> (дата звернення: 10.09.2018)

248. Прядко Н. О. Мотивація досягнення як детермінанта успіху в професійній діяльності особистості. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=1574 (дата звернення: 10.09.2018)

249. Психология: словарь / под общ. ред.: А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.

250. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред.

В. О. Васютинський. Київ: Вид-во «ДОК-К», 1997. 164 с.

251. Пушкарева Г. В. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели. URL: <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/3/12.htm> (дата звернення: 10.09.2018)

252. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент: учеб. пособие. Москва: Дело, 2002. 400 с.

253. Резнік О. Застосування теорій політичної поведінки для вивчення громадянських практик. URL: http://i-soc.com.ua/assets/files/book/reznik.o.s/rezniko_svs-2007.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

254. Рівень поінформованості населення України про реформи, оцінка впливу реформ на особисте становище громадян: опитування населення України соціологічної служби Центру Разумкова 21–27.06. 2018 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-poinformovanosti-naselennia-ukrainy-pro-reformy-otsinka-vplyvu-reform-na-osobyste-stanovyshche-hromadian> (дата звернення: 10.09.2018)

255. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 480 с. URL: <http://psycheresurs.ru/d/294831/d/rodzhers-k.-o-stanovlenii-lichnostyu.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

256. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2015. 60 с.

257. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2016. 72 с.

258. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

259. Ротар Н. Перспективи політичної участі громадян України в

контексті європейського досвіду Е-демократії. Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. № 32. С. 484–491.

260. Ротар Н. Політична участь: теоретико-методологічні проблеми визначення поняття. Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 28. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. С. 646–653.

261. Ротар Н. Ю. Класичні теорії електоральної участі: проблеми адаптації до аналізу перехідних суспільств. Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. С. 621–628.

262. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с

263. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология». Санкт-Петербург; Москва; Нижний Новгород; Воронеж: Питер, 2008. 705 с.

264. Руда Н. Л. Феномен мотивації політичного лідерства. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. 2013. Т. 2, Вип. 11. С. 249–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2013_2_11_48. (дата звернення: 10.09.2018)

265. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2010. 451 с.

266. Рябов С. Легітимація влади: до формулювання програми соціально-філософського дослідження. Наукові записки. Том 12. Політологія. С. 25–33. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10242/Riabov_Lehitymatsiya_vlady.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

267. Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції; перекл. з англ. Р. Ткачук. Київ: Арттек, 2001. 375 с.

268. Сальнікова С., Мацюк О. Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання. Соціологічні студії. Розділ II. Методологія соціологічних досліджень. 2012. № 1. С. 87–92. <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/9920/1/salnikova.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

269. Сарторі Д. Основні теорії демократії: народ і врядування. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 25–40.

270. Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 3 (30). С. 258–264.

271. Северинюк В. М. Політична діяльність і політична поведінка (співвідношення понять). Вісник Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. 2006. № 2. С. 122–128.

272. Северенюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія. Київ; Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2009. 432 с.

273. Северинюк В. М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ, 2010. 410 с.

274. Семененко М. І. Гуманізація політичної діяльності в концепції ненасильства : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2001. 205 с.

275. Сергатюк Д. А. Трактатування поняття політичної еліти та її структури у світовій і українській політологічній думці. Наукові праці. Політологія. Том 79. Випуск 66. С. 83–87. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2008/79-66-15.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

276. Сидоркіна М. Ю. Мотивація політичної взаємодії: спроба типологізації. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному

вимірах. С. 229–241.

URL: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/Nsspp_2012_30_22.pdf (дата звернення: 10.09.2018)

277. Ситник Г. П. Цінності національні. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1.: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. С. 718–720.

278. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції. Політичний менеджмент. 2005. № 5. С. 61–74.

279. Склярчук А. В. Соціальне самопочуття як чинник політичної поведінки особистості : дис. ... канд. психол. наук; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2007. 188 с.

280. Скнар О. М. Соціально-психологічна модель гендерної поведінки політичного лідера в уявленнях студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2005. 191 с.

281. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.

282. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. Київ, 2009. 18 с.

283. Слюсаревський М. М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 7–17. URL: http://www.ipiend.gov.ua/img/pm/file/PM_38_46.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

284. Слюсаревський М., Соколовська Ю. Вивчення політичної поведінки українського суспільства. Політична наука в Україні 1991–2016 у 2-х томах: Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки соціальних

досліджень / НАН України; Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2016. С. 472–493.

285. Соколов М. Ю. Проблема толерантності в інформаційному просторі: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2007. 200 с.

286. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2003. 559 с.

287. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

288. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учеб. пособ. для студентов политологов / Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.; науч. ред. : М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль.; сокр. пер. с англ. яз. 7-го изд. Москва: Аспект-Пресс, 2002. 537 с.

289. Ставлення громадян до політичної ситуації, виборів і партій; Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 27 липня 2017. URL: <http://dif.org.ua/article/stavlennya-gromadyan-do-politichnoi-situatsii-viboriv-i-partiy>. (дата звернення: 10.09.2018)

290. Стиль человека: психологический анализ / Л. Я. Дорфман, В. Н. Дружинин, Д. А. Леонтьев и др.; под ред. А. В. Либина. Москва: Смысл, 1998. 309 с.

291. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол.: М. І. Михальченко (керівник) [та ін.]. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

292. Суспільно-політичні настрої населення; Соціологічна група Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya.html. (дата звернення: 10.09.2018)

293. Ткач В. Антитерористична політика: світовий та національний контексти (на прикладі країн Азії, Росії та України): автореф. дис. ... канд. політ. н.: 23.00.02; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 16 с.

294. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні:

загальні тенденції, особливості дефініцій. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. 2014. Вип. 19(1). С. 336–342. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2014_19\(1\)__40](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2014_19(1)__40). (дата звернення: 10.09.2018)

295. Траверсе Т. Політичні потреби та мотиви суб'єктів влади / Політична психологія: навчальний посібник. Київ: Парламентське вид-во, 2013. 240 с.

296. Угрин Л. Колективна ідентичність: конструювання в контексті відносин з іншими. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 340–348. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2015_7_41. (дата звернення: 10.09.2018)

297. Узнадзе Д. Психология установки. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 416 с. URL: https://bookap.info/book/uznadze_psihologiya_ustanovki/ (дата звернення: 10.09.2018)

298. Україна 2016–2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016-2017_Pidsumku.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

299. Уотсон Дж. Психология з точки зрення бихевиориста. URL: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-31.html> (дата звернення: 10.09.2018)

300. Урбан М. Успех чужими руками: Эффективное делегирование полномочий. 2-е изд. Москва: Альпина. Паблишер, 2012. 156 с.

301. Філософський енциклопедичний словник; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис. 2002. 742 с.

302. Флис І. М. Політична активність студентської молоді та її вплив на соціально-політичний розвиток сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010 . 20 с.

303. Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу: монографія за наук. ред. Л. О. Кияшко;

Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2014. 314 с.

304. Фрейд З. Я и Оно: хрестоматия по истории психологии. Москва: МГУ, 1980. 400 с.

305. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 380 с.

306. Хамутовская С.В. Социально-психологический подход к изучению электорального поведения населения: сущность и особенности. *Społeczeństwo i Edukacja – Międzynarodowe Studia Humanistyczne* Nr. 2/2012. С. 189–204. URL: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/Społeczenstwo_i_Edukacja_Nr_2_2012_s.189-204.pdf. (дата звернення: 10.09.2018)

307. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; Перевод с англ. В. Р. Рокитнянского. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

308. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : РОССПЭН, 2003. 368 с.

309. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер; Москва: Смысл, 2003. 860 с.

310. Херцберг Ф., Моснер Б., Снидерман Б. Мотивация к работе; пер. с англ. [Д. А. Куликов] ; под общ. ред. Е. А. Борисовой. Москва: Вершина, 2006. 238 с.

311. Хома Н. Основні тенденції поведінки виборців незалежної України (1991 – 2001 рр.). Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи: Міжнародна наукова конференція. Київ, 2001. С. 775–776.

312. Хьелл П., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 607 с. URL: <http://iakovlev.org/zip/op.pdf> (дата звернення: 10.09.2018)

313. Царенко О. О. Особливості формування політичної свідомості в процесі політичної соціалізації. Наукові праці [Чорноморського державного

університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія.2011. Т. 175, Вип. 163. С. 108–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2011_175_163_24 (дата звернення: 10.09.2018)

314. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 248 с.

315. Чабанна М. Політична культура тоталітарного суспільства. Наукові записки НаУКМА. Серія Політичні науки. 2008. Т. 82. С. 34–39.

316. Чазов А. В. Ценности как фактор формирования политических предпочтений. Политический анализ: докл. Центра эмпир. полит. исслед. СПбГУ; под ред. Г. П. Артёмова. Санкт-Петербург, 2000. С. 67–75.

317. Чемшит А. А. Критерии приемлемости и неприемлемости политического участия. Грані. 2004. № 3. С. 108–122.

318. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2009. 468 с.

319. Чолій С. М. Психологічні аспекти вивчення громадської діяльності молоді. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. Праць; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. П. П. Горностай, Л. О. Кияшко, Л. А. Найдьонова. Київ: Міленіум, 2008. Вип. 7. 316 с.

320. Чому в Україні зберігається високий рівень соціальної напруги: Р. Пагулич для 24 каналу. URL: https://24tv.ua/chomu_v_ukrayini_zberigayetsya_visokiy_riven_sotsialnoyi_naprugy_n867884. (дата звернення: 10.09.2018)

321. Шайгородський Ю. Ж. Міфологізація дійсності як виклик раціональній політиці в Україні. Політичні проблеми сучасної України. Київ: ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 452–485.

322. Шайгородський Ю. Ж. Вивчення політичної поведінки в Україні. Політична наука в Україні 1991–2016 у 2-х томах: Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки соціальних досліджень. НАН

України; Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2016. С. 221–235.

323. Шайгородський Ю. Ж. Політико-практична модель унітарності України: від розколу до єднання. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІпІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. 248 с.

324. Шаповаленко М. В. Хвилі авторитаризму/демократії в концепціях демократизації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. 2014. № 1132, вип. 27. С. 30–35. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPPO_2014_1132_27_6.

325. Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 176–180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2013_3_20.

326. Шеременко Н. М. Вплив засобів масової комунікації на політичну соціалізацію особистості в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.

327. Шестопа́л Е. Б. Политическая психология: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2007. 427 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Shestop/13.php (дата звернення: 10.09.2018)

328. Шміттер Ф.К., Карл Т. Л. Чим є і чим не є демократія. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 79–91.

329. Шпенглер О. Закат Западного мира. Москва: «Альфа-книга», 2010. 1085 с.

330. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. Москва: Аспект-Пресс, 1996. 416 с.

331. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. [пер. з англ.]. Київ:

Основи, 1995. 528 с.

332. Щербина О. Мотивація і стимулювання у контексті компенсаційної політики організації. Кадровик: трудове право і управління персоналом 2007. № 1. С. 118–123.

333. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (I). Полис. Политические исследования. 2002. № 2. С. 67–81. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2002.02.07>. (дата звернення: 10.09.2018)

334. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II). Полис. Политические исследования. 2002. № 3. С. 81–95. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2002.03.08> (дата звернення: 10.09.2018)

335. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролябія, 2012. 588 с.

336. Юрій Н. М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: аналіз міжнародного і українського досвіду : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2002. 16 с.

337. Юрьев А. И. Введение в политическую психологию. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1992. 228 с.

338. Юрьев А. И. Глобализация как новая форма политической власти, изменяющая человека и миропорядок. Россия. Планетарные процессы. Ред. В. Ю. Большаков. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. 752 с.

339. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. Методологические проблемы социальной психологии. Москва: Наука, 1975. С. 89–105.

340. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности URL: <http://www.ecsocman.edu.ru/text/19207674/>. (дата звернення: 10.09.2018)

341. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках. Політичний менеджмент. 2008. № 2. С. 89–100.

342. Яковлев Д. В. Підхід раціонального вибору в дослідженні міжнародних відносин. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Політологія. 2014. Т. 228, Вип. 216. С. 65–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2014_228_216_16.

343. Ярмистий М. В. Мотиваційні аспекти діяльності державних службовців. URL: <http://www.cprk.cv.ua/124.php>. (дата звернення: 10.09.2018)

344. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2004. 186 с.

345. Ясинська А. Специфіка електоральної невизначеності українців: еволюція проблеми. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Міжнародні відносини». 2016. № 11(336). С. 170–176. URL: <http://fmv-visnyk.esy.es/2016/2016-11/31.pdf>. (дата звернення: 10.09.2018)

346. Abramson P. R., Inglehart R., Arbor A. Value Change in Global Perspective. Michigan: Univ. of Michigan Press, 1995. 180 p.

347. Atkinson J. W. Personality, Motivation and Action : selected papers. New York: Praeger, 1983. 432 p.

348. Barnes S. Partisanship and Electoral Behavior Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies. Eds.: M. K. Jennings, J. W. van Deth, S. H. Barnes, F. J. Heunks, R. Inglehart, M. Kanse. Berlin: de Gruyter, 1989. P. 237–272.

349. Bassili J. N. On the Psychological Reality of Party Identification: Evidence from the Accessibility of Voting Intentions and Partisan Feelings. Political Behavior. 1995. Vol. 17. № 4. P. 339–342.

350. Bernhagen P., Marsh M. Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies. Democratization. 2007. Vol. 14. No. 1. P. 44–72.

351. Bianco W. T. Different Paths to the Same Result: Rational Choice, Political Psychology and Impression Formation in Campaigns. *American Journal of Political Science*. 1998. Vol. 42, № 4. P. 1061–1081.

352. Conge P. J. The Concept of Political Participation: Toward a Definition. *Comparative Politics*. 1988. Vol. 20. No. 2. P. 241–249.

353. Danziger K. Naming the mind: How psychology found its language. London: Sage, 1997. 224 p.

354. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986. 320 p.

355. Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York: Harper & Row, 1957. 336 p.

356. Fiorina M. Retrospective Voting in American National Elections. New Haven: Yale Univ Press, 1981. 249 p.

357. Harris G., Hogan J. What we know about leadership: Effectiveness and personality. *American Psychologist*. 1994. № 49(6). PP. 493–504.

358. Himmelweit H., Humphrey P., Jaeger M., Katz M. How Voters Decide? London: Academic Press, 1981. xvi +276 p.

359. Huntington S., Nelson J. M. No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries. Cambridge: Harvard University Press, 1976. 336 p.

360. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change, and Democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 344 p.

361. Linz J. J. Democracy Today: An Agenda for Students of Democracy: Lecture Given by the Winner of the Johan Skytte Prize in Political Science, Uppsala, September 28, 1996. *Scandinavian Political Studies*. 1997. Vol. 20. No. 2. P. 115–134.

362. Lipset S. M., Rokkan S. Cleavage structures, party systems and voter alignments: in Peter Mair (ed.) *The West European Party System*. Oxford: Oxford University Press, 1990, pp. 91–111.

363. Lipset S. M. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore, 1981. P. 16–22.
364. Marsh A., Barnes S., Kaase M. *Political Action in Europe and the USA*. London: Palgrave Macmillan. 199 p.
365. McAdam D., Tarrow S., Tilly C. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 412 p.
366. Milbrath L. *Political Participation*. *The Handbook of Political Behavior*. Ed. by S. Long. New York, 1965. Vol. 4. P. 198–207.
367. Milbrath L.W., Klein W.W. *Personality Correlates of Political Participation*. *Acta Sociologica*. 1962. Vol. 6. №1–2. Pp.53–66.
368. Murray H.A., McAdams D. (ed.) *Explorations in Personality*. New York: Oxford University Press, 2010. 810 p.
369. Nelson K. Individual differences in language development: Implications for development and language. *Developmental Psychology*, 1981. № 17. P. 170–187.
370. Riker W. H. *The Art of Political Manipulation*. New Haven: Yale University Press, 1986. 152 p.
371. Rose R., Mishler W. Comparing Regime Support in Non-Democratic and Democratic Countries. *Democratization*. 2002. Vol. 9. No. 2. 1–20.
372. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited*. New York: Chatham-N.Y., 1987. 247 p.
373. Verba S., Nie N., Kim J. *Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparison*. New York: Cambridge University Press; 1978. 394 p.
374. Warren M. E. (ed.). *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 361 p.
375. Weiss M. *The Clustered World*. New York: Little, Brown and Company, 2000. 336 p.
376. White S., McAllister I. Turnout and Representation Bias in PostCommunist Europe. *Political Studies*. 2007. Vol. 55. No. 3. P. 586–606.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації:*****Стаття у науковому фаховому виданні України:***

1. Куницький М. П. Зовнішні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 22. С. 80–85.

Статті у фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Куницький М. П. Мотиваційний клімат політичної участі: до визначення поняття. *Політикус: науковий журнал*. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 3. Одеса, 2017. С. 20–24.

3. Куницький М. П. Мотиви політичної участі як предмет вивчення сучасної науки. *Держава і право: Збірник наукових праць*. Серія Політичні науки. Випуск 76. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 187–200.

4. Куницький М. П. Проблема псевдомотивації політичної поведінки як відображення ризиків демократизації українського суспільства. *Політикус: науковий журнал*. Гол. ред. С. М. Наумкіна. Випуск 5. Одеса, 2017. С. 62–67.

5. Куницький М. П. Психологічні детермінанти мотивації політичної поведінки в умовах демократизації суспільних відносин. *Гілея: науковий вісник*.

Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 125 (10). С. 377–381.

6. *Куницький М. П.* Особливості та тенденції мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті демократизаційних змін в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2017. Вип. 126 (11). С. 474–480.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. *Куницький М. П.* Чинники мотивації політичної участі особистості в умовах демократичного суспільства. *Дванадцяті юридичні читання*. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози: матеріали Міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 р. / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 339–342.

8. *Куницький М. П.* Потенційна та актуальна мотивація політичної поведінки суб'єктів влади та окремих груп суспільства в сучасній Україні. *Тринадцяті юридичні читання*. Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 р. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 188–190.

9. *Куницький М. П.* Особливості політичної поведінки в умовах демократичної трансформації суспільства. *«Освіта і доля нації»*. Виховання громадянина в демократичних суспільствах: європейський та український досвід: Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції (17-19 травня 2018 р.) / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2018. С. 70–74.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Положення й висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на звітних семінарах аспірантів, наукових конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів:

- Міжнародній науковій конференції Дванадцяті юридичні читання «Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози» (Київ, 1-2 червня 2017 р.; форма участі – усна доповідь);
- XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта і доля нації Виховання громадянина в демократичних суспільствах: європейський та український досвід» (Харків, 17-19 травня 2018 р.; форма участі – заочна);
- Міжнародній науковій конференції Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: кризь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)» (Київ, 24-25 травня 2018 р.; форма участі – усна доповідь);
- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій» (Полтава, 28 листопада 2018 р.; форма участі – заочна).